ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ

На правах рукопису

КУЗЬМЕНКО Юлія Василівна

УДК 37.035.3: 373.65

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПРАЦІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ НА УРОКАХ ОБСЛУГОВУЮЧОЇ ПРАЦІ

13.00.02 – теорія і методика трудового навчання

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник
Слюсаренко Ніна Віталіївна
кандидат педагогічних наук, доцент

Херсон – 2006

ЗМІСТ

ВСТУП.....3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПРАЦІ ОСОБИСТОСТІ 11
1.1. Поняття „культура праці” в науковій літературі.....11
1.2. Сучасний стан формування культури праці учнів у процесі трудової підготовки 46
1.3. Структура та функції культури праці 68
Висновки з першого розділу.....105
РОЗДІЛ ІІ. ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПРАЦІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ НА УРОКАХ ОБСЛУГОВУЮЧОЇ ПРАЦІ.....107

2.1. Модель формування культури праці учнів основної школи у процесі трудової підготовки.....107
2.2. Методичні аспекти та особливості формування культури праці учнів у процесі навчально-трудової діяльності 116
2.3. Організація експериментального дослідження та його результати.....156
Висновки з другого розділу.....174
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ 176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....179
ДОДАТКИ.....201

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Одним із пріоритетних завдань національної системи освіти є формування особистості з високою культурою праці. Це пояснюється тим, що в нашій країні на сучасному етапі її розвитку дуже гостро постала проблема культури людини, невід'ємною складовою якої є культура праці. Підвищення її рівня є показником ступеня реалізації потенційних можливостей індивіда і дає змогу досягти у трудовій діяльності більш високих результатів, задоволення від яких стимулює людину до самореалізації, самовдосконалення, творчості.

У сучасному суспільстві існує протиріччя між вимогами виробництва до рівня сформованості культури праці молодого покоління та рівнем підготовленості випускників шкіл.

Подолати це протиріччя можна за умови формування в молоді високого рівня культури праці у процесі їхнього навчання в освітніх навчальних закладах. На це вказують багато науковців (Н.Н.Бондарьова, В.К. Сидоренко, Г.Є.Шевченко, Г.В.Терещук та інші), які обґрунтовують особливу значущість такої роботи в умовах становлення нових соціально-економічних відносин у нашій державі, інтеграції її до Європейського Союзу, входження у світовий освітній простір.

Серед інших загальноосвітніх дисциплін саме трудове навчання має значні потенційні можливості щодо формування культури праці школярів. На цьому неодноразово наголошували Г.В.Бєлєнька, О.Б.Буднік, О.І.Гедвілло, М .С.Скаткін, М.П.Тименко, Д.О.Тхоржевський та інші науковці.

Дослідженню різних аспектів методики трудового навчання присвятили свої праці Р.С.Гуревич, Л.І.Денисенко, П.В.Дмитренко, О.М. Коберник, Г.Є.Левченко, В.М.Мадзігон, В.Я.Науменко, О.Т.Шпак, С.М.Ящук та інші.

С.В.Журавель, Д.М.Зембицький, О.І.Іголкіна, С.В.Лісова, В.П.Струманський, Б.М.Ханін розглядають теоретичні аспекти означеної проблеми. Так, С.В.Журавель досліджував формування у старшокласників культури сільськогосподарської праці у процесі дослідницької роботи, Д.М. Зембицький – формування у старшокласників культури праці в умовах міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, О.І.Іголкіна – формування культури праці молодших школярів, С.В.Лісова – педагогічні основи формування культури праці учнів у процесі трудового навчання і виховання, В.П.Струманський – формування політехнічних умінь і навичок культури праці учнів середньої спеціальної школи, Б.М.Ханін – формування культури праці учнів на заняттях у шкільних майстернях. Методичні аспекти формування культури праці розкриваються лише в деяких дослідженнях, серед яких робота О.Б.Авраменка, присвячена формуванню культури праці школярів у процесі проектно-технологічної діяльності на уроках технічної праці.

Разом з тим методика формування культури праці учнів основної школи належить до нагальних і недостатньо розроблених питань. Зокрема, не розглянуті методичні аспекти формування культури праці школярів на

уроках обслуговуючої праці, а це означає, що педагоги-практики, на жаль, не мають чітких рекомендацій щодо того, як треба вирішувати дану проблему під час вивчення певних розділів і тем навчальної програми, і тому часом діють інтуїтивно. Як наслідок, процес оволодіння учнями елементами культури праці має спонтанний характер. Разом з тим предмет трудового навчання має свою специфіку, яка відрізняє його від інших навчальних дисциплін. Актуальність та недостатність наукових розробок з означеної проблеми, її важливість у соціально-педагогічному аспекті зумовили вибір теми нашого дослідження: **„Методика формування культури праці учнів основної школи на уроках обслуговуючої праці".**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано згідно з планом наукової роботи Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів як складова теми „Теоретико-методологічні основи вдосконалення системи освіти та поліпшення її кадрового забезпечення" (державний реєстраційний номер 0104U010624). Тема дисертації затверджена вченою радою Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів (протокол № 6 від 26 жовтня 2004 року) та узгоджена в бюро Ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол № 1 від 31 січня 2006 року).

Об'єкт дослідження: трудове навчання учнів основної школи.

Предмет дослідження: методика формування культури праці учнів 5-9 класів на уроках обслуговуючої праці.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати і практично перевірити методику формування культури праці учнів основної школи на уроках обслуговуючої праці.

Гіпотезою дослідження є припущення, що формування культури праці учнів основної школи на уроках обслуговуючої праці буде більш ефективним за умов:

-педагогічного управління процесом формування культури праці учнів;

-відбору форм і методів трудової підготовки школярів на основі особистісно орієнтованого підходу;

-діагностики стану сформованості культури праці учнів та своєчасної корекції результатів у процесі трудового навчання.

Відповідно до мети і гіпотези поставлено такі **завдання дослідження**:

1.Розкрити основні підходи до визначення понять „культура людини", „культура праці", „культура праці учня". Проаналізувати сучасний стан проблеми в педагогічній теорії і практиці загальноосвітньої школи.

2.На основі аналізу науково-педагогічної та методичної літератури, досвіду трудової підготовки учнів у загальноосвітніх навчальних закладах виявити проблеми формування культури праці, її функції та структуру.

3.Розробити модель формування культури праці учнів основної школи у процесі трудової підготовки та методичні рекомендації щодо її впровадження в навчально-виховний процес загальноосвітнього навчального закладу.

4.Експериментально перевірити ефективність запропонованої методики щодо формування культури праці учнів 5-9 класів на уроках обслуговуючої праці.

Методологічною основою дослідження стали положення філософії про сутність культури та матеріалістичний підхід до неї, наукові положення про природу особистості; про працю як основу життя людини; про становлення особистості у процесі трудової діяльності; про індивідуальний стиль діяльності; про зв'язок теорії з практикою.

Теоретичною основою дослідження є концепція духовного виховання особистості як суб'єкта культури та моральності, визначення культури як системи цінностей, що впливає на процес її виникнення, оновлення, розвитку ; концепція особистісно орієнтованого виховання; психолого-педагогічна концепція теорії діяльності; теорія та методика трудового навчання; теоретичні положення науковців щодо формування вмінь і навичок культури праці; законодавчі та нормативні документи (Закони України „Про освіту", „Про загальну середню освіту", концепції національного виховання та реформування загальної середньої освіти, громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, „Національна доктрина розвитку освіти в Україні у XXI столітті", Державний стандарт освітньої галузі "Технологія").

У процесі теоретичного вивчення проблеми й організації дослідно-експериментальної роботи було використано різні **методи дослідження**:

- теоретичні: аналіз філософської, соціологічної, психолого-педагогічної, методичної літератури, нормативно-правових документів, періодичних видань з проблеми дослідження, навчальних програм, підручників та посібників з трудового навчання; метод теоретичного моделювання; методи системного аналізу;
- емпіричні: діагностичні методи (анкетування, бесіда, опитування, інтерв'ю); обсерваційні методи; праксиметричні методи (аналіз продуктів діяльності учнів, посібників, підручників); педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний і контрольний); статистичні та математичні методи; метод аналізу ретроспективного особистого досвіду.

Експериментальною базою дослідження стали загальноосвітні школи м. Херсона № 13, 20, 41, 55, 56; Херсонської області: Цюрупинська ЗОШ № 2 та Скадовська ЗОШ № 1; ЗОШ № 27 м. Хмельницького; а також Південноукраїнський регіональний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів м. Херсона та Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського.

Різними видами дослідно-експериментальної роботи було охоплено 792 учні та 841 вчитель.

Організація дослідження. Дослідження проводилося протягом 1999-2006 років у три етапи.

На *першому етапі* (1999-2000 рр.) – здійснено аналіз філософської, соціальної, психолого-педагогічної, методичної літератури та нормативно-правових документів щодо вирішення проблеми формування культури праці

школярів, визначено її методологічні та теоретичні основи, з'ясовано сучасний стан проблеми, визначено мету, завдання, основні напрями дослідження та розроблено методику його проведення.

На *другому етапі* (2000-2005 рр.) – проведено дослідно-експериментальну роботу з метою перевірки ефективності розробленої моделі формування культури праці учнів у процесі трудової підготовки та методики формування культури праці учнів на уроках обслуговуючої праці.

На *третьому етапі* (2005-2006 рр.) – проаналізовано, систематизовано та узагальнено отримані результати, проведено їх статистичну обробку, сформульовано висновки дослідження, оформлено текст дисертації, розроблено методичні рекомендації „Формування культури праці учнів основної школи".

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що уточнено сутність понять „культура праці", „культура праці учня" ; розкрито зміст і структуру культури праці учнів 5-9 класів; уперше розроблено модель формування культури праці учнів основної школи та комплекс методів і засобів, спрямований на її впровадження в навчально-виховний процес сучасної школи; експериментально перевірено ефективність впливу даного комплексу на формування культури праці особистості на уроках обслуговуючої праці, визначено рівні сформованості культури праці школярів.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що впровадження отриманих результатів в навчальну діяльність закладів освіти буде сприяти вирішенню проблеми формування культури праці учнів основної школи на уроках обслуговуючої праці і може бути безпосередньо використано вчителями у трудовій підготовці школярів. Одержані висновки і розроблені науково-методичні рекомендації можуть успішно використовуватися вчителями загальноосвітніх шкіл на уроках обслуговуючої праці, викладачами та студентами вищих педагогічних навчальних закладів та в системі підвищення кваліфікації вчителів трудового навчання.

Особистий внесок автора в одержання наукових результатів. Усі теоретичні й експериментальні результати дослідження дисертанткою здобуто і отримано самостійно.

У методичних рекомендаціях „Формування культури праці учнів основної школи", написаних у співавторстві з Н.В.Слюсаренко, особистим внеском автора є розробка методичних аспектів формування культури праці учнів основної школи у процесі трудової підготовки.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується методологічною та теоретичною обґрунтованістю вихідних позицій дисертаційної роботи; використанням комплексу методів дослідження, що відповідають його об'єкту, предмету, меті й завданням; кількісним і якісним аналізом експериментальних матеріалів; статистичною обробкою кількісних даних педагогічного експерименту та терміном його тривалості; позитивними результатами впровадження основних положень дослідження у процесі трудової підготовки учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення результатів дослідження обговорено й схвалено на: Міжнародних науково-практичних конференціях: „Проблема цілісного розвитку особистості студента як суб'єкта педагогічної взаємодії" (м. Донецьк, 2005 р.), „Історико-педагогічні дослідження: методологія, періодизація, методика" (м. Херсон, 2005 р.), „Взаємодія міліції та органів освіти з профілактики делінквентної поведінки учнівської молоді" (м. Херсон, 2005 р.), „Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці" (м. Івано-Франківськ, 2005 р.), „Формування професійної компетентності вчителя в умовах європейської інтеграції" (Київ-Житомир, 2005 р.), „Інноваційні технології в професійній підготовці вчителя трудового навчання: проблеми теорії і практики" (м. Полтава, 2006 р.), „Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми" (м. Вінниця, 2006 р.), „Чорнобильська катастрофа: 20 років потому (інтердисциплінарні аспекти)" (м. Житомир, 2006 р.); Всеукраїнських науково-практичних конференціях: „Питання викладання трудового навчання та креслення в закладах освіти" (м . Херсон, 2001 р.), „Проблеми формування конструкторсько-технологічних знань та вмінь студентів вищих навчальних закладів" (м. Херсон, 2005 р.), „Сучасні педагогічні технології формування готовності молоді до соціально-виробничої адаптації в профільному та професійному навчанні" (м. Херсон, 2005 р.); на Всеукраїнському методологічному семінарі „Педагогічна майстерність: проблеми, пошуки, перспективи" (м. Глухів, 2005 р.), у виступах перед учителями трудового навчання на методичних об'єднаннях (м . Херсон, 1999-2005 рр.).

Основні положення дисертаційної роботи доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедр менеджменту освіти і виховної роботи та вченої ради Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Результати дослідження впроваджено у практику роботи Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів м. Херсона (довідка № 01-23/155 від 18.04.2006 р.) та обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського м. Кіровограда (довідка № 10 від 10.02.2006 р.) під час проведення лекцій, у ході організації практичних і самостійних занять, педагогічної практики слухачів курсів підвищення кваліфікації тощо; в загальноосвітніх закладах м. Херсона: гімназія № 20 (довідка № 15/01-03 від 01.02.2006 р.), загальноосвітніх школах I-III ступенів: № 13 (довідка № 204/01-21 від 28.12.2005 р.), № 41 (довідка № 23 від 21.02.2006 р.), № 55 (довідка № 47 від 21.02.2006 р.), № 56 (довідка № 183 від 15.03.2006 р.); Херсонської області: Цюрупинська спеціалізована школа I-III ступенів № 2 (довідка № 19 від 30.01.2006 р.) та Скадовська спеціалізована школа I-III ступенів № 1 (довідка № 52 від 25.04.06 р.); спеціалізована загальноосвітня школа № 27 м. Хмельницького (довідка № 344 від 22.02.2006 р.).

Публікації. Результати дослідження відображено у 14 публікаціях, серед них: 7 одноосібних статей у фахових виданнях, 6 одноосібних статей

в інших наукових і науково-методичних виданнях та методичні рекомендації, написані у співавторстві.

Структура і обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертаційного дослідження становить 211 сторінок, з яких 180 сторінок основного тексту. Робота містить 8 таблиць, 7 рисунків, 6 додатків на 10 сторінках. Список використаних джерел складається з 245 найменувань.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПРАЦІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Поняття „культура праці” в науковій літературі

Сучасний етап розбудови системи освіти України ставить на порядок денний формування творчої особистості, здатної до реалізації свого трудового потенціалу в умовах конкуренції, до нарощення людського капіталу держави. Економічні та політичні перетворення вимагають від громадян відповідного рівня культури, який, у свою чергу, залежить від ставлення суспільства до національної системи виховання і освіти. У той самий час сьогодні в Україні певною мірою спостерігається дефіцит вихованості, освіченості, культурності, тоді як кінцева мета кожного суспільства – формування культурної людини, яка здатна не лише сприймати та оцінювати красу навколишнього середовища, а й жити і творити за її законами.

Відомо, що культура людини завжди виховується цілісно. Не дивлячись на те, що сучасна культура – явище дуже складне, багатокомпонентне та суперечливе, всі її грані взаємопов’язані між собою, доповнюють одна одну специфічними рисами, взаємодіють. Тільки разом вони стають дієвими і спроможними вирішити таке складне завдання, як всебічний культурний розвиток людини. Отже, жодна грань культури не може виступати як самоціль.

Світовою педагогічною думкою залишено величезну спадщину як із проблеми культури людини, так і з культури праці, що дозволяє використовувати набутий досвід на практиці, а також, беручи за основу вже сформульовані ідеї, теорії, концепції, розробляти теоретичні та методологічні підходи до проблеми виховання культурної людини, зокрема, формування у неї культури праці.

Насамперед слід зауважити, що проблема культури як форми суспільного буття є однією з найбільш широких, багатоаспектних проблем сучасності як за змістом, сутністю, так і за розмаїттям підходів щодо її вивчення. Виховання у людини культури займає все її життя, але основний тягар щодо втілення у життя моделі всебічно розвиненої культурної людини традиційно покладають на школу. Першоджерелом формування культури особистості є сім’я, де закладаються основні складові культурної особистості . Це відбувається в ході спостережень дитини за членами своєї сім’ї, їхніми відносинами між собою, ставленням до праці, до суспільства в цілому, а також під час включення дитини у процес життєдіяльності даної родини. Інший вихователь людини – це життя в усьому його розмаїтті, а виховання має допомогти людині визначити найголовніші цінності, засвоїти моральні норми, побутову етику, тобто осягнути повсякденний пласт культури.

У всі часи існування людства питання виховання „культурної людини” було одним із найбільш хвилюючих. Тому, багато філософів, педагогів, психологів, культурологів займалися дослідженням феномену культури. Це

зрозуміло, оскільки культура є досить різноваріантним і складним поняттям. Зміст та об'єм цього поняття в різні часи були різними та залежали від політично-економічного і соціального рівня розвитку певної країни, а також від розвитку суспільства у цілому, розвитку педагогічної науки і практики, внутрішньої культури особистості тощо.

Існує понад 500 визначень терміна „культура", що пояснюється, передусім, широким його використанням у багатьох галузях. Одні науковці під культурою розуміють цінності духовного життя, а інші відносять до культури тільки ідеологію, яка обслуговує сферу виробництва.

З огляду на вищезазначене та в пошуках найбільш точного визначення терміна „культура" в контексті даного дослідження ми звернулися до тлумачних словників. Так, у тлумачному словнику української мови Т.В. Ковальова та Л.Н.Коврига наводять сім визначень „культури" [212, с. 286], а у словнику С.І.Ожегова вміщено дев'ять трактувань цього поняття [146, с. 276].

С.У.Гончаренко в українському педагогічному словнику визначає культуру як „сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини і втілюються в результатах продуктивної діяльності" та звертає увагу на те, що „під культурою розуміють рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності" [60, с. 182].

Цікавим є визначення А.Ребера, який пише, що культура – це система інформації, де закодовано спосіб, за допомогою якого певна спільнота людей (група, суспільство або нація) взаємодіють зі своїм соціальним і фізичним оточенням. Тобто термін „культура" використовують для того, щоб позначити набір правил, моральних норм і способів взаємодії людей у межах певної групи [26]. А.Ребер підкреслює, що кожна людина протягом життя покращує, вдосконалює свої тілесні та духовні нахили і можливості, які складають її поведінку.

Дж.Спредлі відзначає, що культура – це придбана сукупність знань, що використовується людьми для інтерпретації їхнього життєвого досвіду і вибору лінії поведінки [75, с. 174], а М.Мід стверджує, що „саме культура є головним фактором, який учить дітей, як думати, відчувати та діяти" [200, с. 48]. Е.В.Ільєнков підкреслює, що людську особистість можна розглядати як „одиничне втілення культури, тобто всезагального в людині" [90, с. 261].

В.І.Поліщук вказує не тільки на необхідність розвитку культури особистості, а й визначає культуру як механізм, що породжує культурні потреби людини. Він зазначає, що виразити культуру в діяннях і бути культурним можливо лише маючи уяву про культуру і потребу в ній [160].

Досліджуючи феномен культури науковці виділяють різні напрями. Так , Р.С.Гуревич виділяє наступні: функції культури особистості; головні структурні складники культури людини (знання, норми, цінності і т.д.); процесуальний аспект культури особистості в єдності культурозасвоєння

і культуротворчості; результат присвоєння культури людиною, що виражається у взаємозв'язку навченості, вихованості та рівня розвитку [65].

Г.О.Балл вказує на те, що „культура постає як єдність складників двох типів: а) нормативно-репродуктивних – тих що забезпечують усталеність засобів і способів функціонування людських спільнот і особистостей, зв'язок між попередніми і наступними поколіннями; б) діалогічно-творчих, завдяки яким відбувається оновлення і розвиток людського суспільства" [10, с. 10].

Таким чином, на нашу думку, логічним є висновок, що культура – це категорія, яка безпосередньо стосується життєдіяльності людини. Але з іншого боку культура виступає, як сукупність знань та досягнень суспільства в науці, техніці, мистецтві, спілкуванні та іншому, як результат досягнень у конкретних галузях людської діяльності. Отже, культура людини – це рівень її освіченості та вихованості, який виявляється в ході життєдіяльності особистості.

Взаємозалежність усіх сфер життєдіяльності людини завжди усвідомлювалося по-різному, а отже, по-різному трактувалася цінність культури людини як для окремої особистості, так і для всього суспільства.

Свою думку з цього приводу виказує А.Моль, який не тільки доводить необхідність розвитку культури особистості, а й визначає культуру як механізм, що породжує культурні потреби людини. Він звертає увагу на те, що культура – це інтелектуальний аспект штучного середовища, яке людина створює протягом свого „соціального" життя. На його думку, зміст культури – це відбиток соціальної дійсності, а розвиток виробництва вимагає переосмислення пов'язаних з ним тенденцій із точки зору всебічного гармонійного розвитку особистості [145].

Розмірковуючи над думкою А.Моля, слід зазначити, що й культуру праці треба розглядати як фактор, що формує відповідні потреби людини. Усе цінне, що створили народи, що зберегли для своїх нащадків, існує завдяки фізичній і розумовій праці людей. Це не лише матеріальні об'єкти та діяльність щодо створення побутової техніки і будівництва житла, а й витвори мистецтва, досвід керівництва й організації життя та праці людей у різні історичні періоди, різноманітні види спілкування, розвиток мовлення тощо. З цього випливає, що праця є найголовнішим шляхом формування людини високої культури. Таку думку, зокрема, висловлює Н.Б.Крилова, яка серед інших шляхів формування культури особистості виділяє шлях виховання працею, формування особистості у процесі практичної діяльності [112].

Варто зауважити, що кожна історична епоха характеризується своїми нормами та цінностями культури. Вона відображає особливості поведінки, свідомості, діяльності та існування того чи іншого суспільства в різні періоди розвитку. Питання підвищення рівня культури суспільства й окремо взятої людини завжди є одними з найбільш хвилюючих, тих, що викликають жвавий інтерес у філософів, істориків, педагогів, психологів, соціологів та інших дослідників культуроформуючих проблем суспільного життя.

Багато науковців присвятили свої роботи проблемам дослідження першоджерел історії культури людства. Серед них: А.Н.Бистрова, К.А. Іванова, С.О.Макеєв, Є.А.Подольська, В.І.Поліщук та інші. Усі вони пов'язують культуру з життєдіяльністю людини.

Розвиток культури, на думку Ю.Г.Легенького, „не рух по прямій завдяки підсумовуванню і накопиченню навичок, знань і т.п. Це рух більш діалектичний, пов'язаний спрямуванням до своїх минулих стадій, до минулого" [115, с. 4].

Зауважимо, що еволюція природи та людини – це історія культури людства, адже культура – це спосіб і результат життя людини, її діяльності [137]. Вона не може існувати окремо від людини.

У різні часи науковці досліджували різні грані культури, однак на сьогодні дещо поза увагою лишилася така її складова, як культура праці. Культура праці не виникла в конкретний історичний момент, а поступово зростала в ході трудової діяльності людини, формувалася, видозмінювалася разом із нею.

Так, праця первісної людини була спрямована на задоволення потреб у їжі та житлі, на захист від ворогів і стала тим могутнім стимулом, який створив спочатку людину, а згодом і суспільство. Вже у примітивних людей формувалися певні елементи культури праці, про що свідчать знахідки археологів.

Основними видами трудової діяльності в первісному суспільстві були полювання, тваринництво, риболовля, землеробство, збирання плодів та ягід, домашня праця. Для того, щоб займатися цими видами трудової діяльності виробляли різноманітні знаряддя праці, що і стало першою сходинкою становлення культури праці людини. У діяльності первісних людей першоджерелом культури праці виступали не тільки трудові зусилля, а й досвід, творчість, винахідливість, певна мета (наприклад, полегшити свою працю в конкретній галузі діяльності). Тобто, потреби людини ставали поштовхом для розвитку їхньої трудової діяльності та культури. До того ж створення, використання та вдосконалення знарядь праці відкривало перед первісною людиною нові можливості для більш повного використання природних багатств, для задоволення своїх потреб.

Ще одним вагомим фактором у підвищенні рівня культури праці людини був процес поступового переходу від простих форм, матеріалів і технологій у виготовленні виробів до більш складних. Дійсно, оволодіння людиною різними технологіями обробки кістки, дерева, каменя сприяло формуванню в неї таких основних елементів культури праці, як знання, досвід, навички, цілеспрямованість тощо. В свою чергу сформованість певних елементів культури праці, позитивно впливало на вдосконалення процесу виготовлення виробів із більш широкого асортименту матеріалів (мідь, залізо та інші). Як наслідок, удосконалювалися знаряддя праці, виробничі навички, розширювалися знання людини в усіх галузях її діяльності, накопичувався виробничий досвід, покращувалася організація

спільної праці в ході трудової діяльності, що забезпечувало успішне досягнення членами групи однієї мети.

Відомо, що спільна праця об'єднує людей. Тому в первісному суспільстві колективне полювання, захист та пошук їжі, сумісне виробництво і споживання (тобто робота в групі) сприяли формуванню таких елементів культури праці людини, як взаємодопомога, взаємовиручка, пошана своєї і чужої праці, почуття відповідальності за спільну справу, кінцевий результат тощо.

Наступною сходинкою в еволюції діяльності людини та становлення культури праці був процес поділу праці за статтю і віком, що призвів до росту виробничих сил усього колективу, а зростання виробничих сил – до підвищення ефективності праці та зменшення витрат часу. На цій стадії розвитку цивілізації виникають перші спроби належної організації процесу трудової діяльності. До того ж культура праці людини проявлялася не тільки у процесі виготовлення необхідних для життєдіяльності людини речей, а й у виготовленні виробів художнього змісту. Це підтверджують археологічні знахідки, серед яких дуже багато статуеток звірів, візерунків та загадкових знаків, що вирізані на розі оленя або на кістяних пластинах, зображень на стінах печер сцен риболовлі, полювання чи ритуальних танців тощо. Отже, вже в ті прадавні часи в людини формувалися такі елементи культури праці, як художній смак, творчість, прагнення творити красу тощо. На даному етапі розвитку людства праця людини виконувала роль стимулятора культурного розвитку суспільства і безпосередньо самої людини [92; 107; 155].

З плином часу, на більш пізніх стадіях розвитку суспільства, розподіл праці ускладнювався, виокремлювалися такі напрями людської діяльності, як ремесло, торгівля, будівництво, видобуток металів, а праця набувала колективного характеру. Наукові дослідження свідчать, що в середньовічній Європі була „цехова організація ремісничої праці з суворими нормами як процесу виробництва, так і властивостей виготовлених виробів" [156, с. 156], а поява мануфактурного виробництва значно підвищила вимоги до організації колективної праці. Це вимагало від людини подальшого самовдосконалення, підвищення рівня знань, умінь і, як наслідок, культури праці.

У наступні століття поняття „культура праці" стає більш об'ємним, змінюються її функції, розширюється перелік складових елементів, які з'являються з розвитком науково-технічного прогресу. Так, застосування машин на виробництві „породжує справжню революцію в культурі праці, наслідком якої стає поява нового типу робітника – професійно навченого найманого робітника. Машинна техніка вимагає від нього не тільки знань, але й чіткого дотримання трудової дисципліни, підпорядкування своїх дій ритму, в якому працює машина, високої – машиноподібної – точності дій. Важливим показником культури праці стає технічне оснащення робочого місця" [159, с. 156]. Таким чином, на цьому історичному етапі вимоги виробництва до робочої сили знову зростають. Тепер людині потрібно було не тільки оволодіти більшим обсягом загальнотрудових і спеціальних знань,

умінь, навичок, а й дотримуватися розпорядку робочого дня, правил гігієни та безпеки праці, вміти планувати свою діяльність, економити робочий час, працювати в колективі тощо.

Наступні зміни пов'язані з періодом механізації процесу виробництва, його концентрацією, науковою організацією праці. Це вплинуло на культурні відносини між людьми, на зміст і структуру культури праці, адже суспільство почало надавати перевагу „технологіям, що ґрунтуються на досягненнях науки, створюють небачені досі засоби масової комунікації (радіо, телебачення, електронну пошту тощо) і значно прискорюють поширення взірців культури, сприяють підвищенню та зближенню культурного рівня" [196, с. 106]. Усе це призвело до зростання культури праці людини, з одного боку, а з іншого – до її знецінення. Позитивним є те, що суспільству потрібні високопрофесійні робітники, що в свою чергу веде до підвищення освітньо-професійного рівня людини та росту рівня культури праці працівників у цілому. Але негативно кризовою стає тенденція перетворення робітника в „мовчазний придаток машини", відчуження його від процесу і наслідків своєї діяльності, падіння зацікавленості в роботі [159, с. 156].

Сьогодні суспільство вступило в постіндустріальний період розвитку цивілізації, коли „відбувається зміна культурно-цивілізаційних циклів, яка визначає зміст, тривалість та підсумок сучасної кризи. 1986-2025 роки – перехідний період до культури постіндустріальної цивілізації, відродження гуманізму, синтезу високої культури і високої технології" [196, с. 108]. Цей складний період допоможе подолати автоматизація та комп'ютеризація виробничих процесів. Вони вимагають інтелектуального росту рівня культури праці робітника, звільняють його від одноманітної, рутинної фізичної чи розумової праці, надають можливості для творчого підходу до справи, до використання інновацій на виробництві. Разом із тим, одним із напрямків удосконалення культури праці стає вимога її гуманізації, а сучасна культура праці вимагає від працівників внутрішньої відповідальності за свою роботу і самоконтролю [159].

На етапі переходу до постіндустріального періоду розвитку, коли вже початковий капітал розподілено, а звичайні капіталовкладення не мають великого впливу, провідну роль відіграє оволодіння інформацією і використання інновацій. Суспільству потрібен високопрофесійний робітник, який має високий рівень культури праці, швидко реагує на зміни науково-технічного прогресу, може реалізувати свій потенціал в умовах ринкової економіки.

Отже, рівень культури праці людини знаходиться у прямій залежності від рівня розвитку суспільства. На це вказував ще М.В.Гоголь, який писав, що від праці, від її правильної організації, від її культури „залежить добробут усієї держави, бо складається краще власне життя окремої людини" [234, с. 123].

Слід підкреслити, що чим вищі потреби суспільства, тим вищим рівнем культури праці воно має оволодіти, тим більш сприятливими мають стати в суспільстві умови для нарощування людського капіталу. Пошук шляхів

реалізації такої єдності, достатні інвестиції в освіту, збереження і підвищення ефективності використання людського капіталу України – це ті глобальні проблеми, які треба вирішувати негайно. Зрозуміло, що „освіта глибоко інтегрована в економіку, суспільне життя, а її рівень та якість істотно впливає на якість життя та на можливість сталого розвитку суспільства" [52, с. 243]. Тому не можна не підкреслити важливість Указу Президента України „Про основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні" на період до 2010 року, схвалений 3 серпня 1999 року, де серед основних напрямів державної політики в освітньому напрямі зазначено: „у сфері розвитку освітньої бази – всебічний розвиток інтелектуальних, духовних та фізичних здібностей особистості, забезпечення ринку праці висококваліфікованою робочою силою" [84, с. 321].

Інвестиції в освіту людини розглядаються сьогодні як джерело економічного зростання і розвитку суспільства. Таку ж думку висловлюють О.І.Волков і К.М.Левківський вказуючи на те, що „людський капітал – найважливіший елемент національного багатства, і інвестиції у нього дають високу віддачу" [52, с. 241]. Якщо бути більш точними, то „людський капітал – це сформований або розвинутий у результаті інвестицій, а також накопичений певний запас продуктивних здібностей (здоров'я, знань, навичок, мотивацій тощо)" і „розуміється загалом як сукупність усіх продуктивних рис працівника" [62, с. 58].

Таким чином, чим більшими будуть інвестиції в освіту дітей сьогодні, тим більшою буде норма віддачі від таких робітників у майбутньому; чим вищим рівнем культури праці вони оволодіють, тим швидше ми подолаємо кризові ситуації в нашій державі.

Е.Дж.Долан і Д.Є.Ліндсей визначають, що людський капітал виражений у формі інтелектуальних здібностей, які ґрунтуються на основі „формального навчання, освіти або на основі практичного досвіду людини" [73, с. 445]. Тому інвестиції в освіту сьогодні – це запорука стабільності, конкурентоспроможності та розвитку будь-якої країни в найближчому майбутньому.

Основні ідеї теорії людського капіталу допомагають нам ширше розкрити функціональність і дієздатність культури праці та показати, наскільки важливим є її формування не тільки у робітників, а й у школярів. Так, лауреат Нобелівської премії Т.Шульц вказує, що складовими людського капіталу є „шкільна освіта, навчання на робочому місці і зростаючий запас економічної інформації" [245, с. 64]. Тому всі види витрат (капіталу, вільного часу, втрачених заробітків тощо), які можна оцінити в грошовій чи будь-якій іншій формі, можна розглядати як інвестиції в людський капітал і в культуру праці.

Важливо підкреслити, що у руслі нашого дослідження основну увагу було приділено одній з складових людського капіталу – освіті, а процес формування культури праці ми розглядали, як один із видів інвестицій, зроблений людиною на особистісному рівні нарощення людського капіталу. Знання, уміння, навички, інші продуктивні характеристики, які людина

здобуває шляхом освіти, професійної підготовки, підвищення кваліфікації, набуття практичного досвіду, розвитку своїх природних здібностей, є основою для надання цінних виробничих послуг іншим людям. На цьому рівні людський капітал можна порівнювати з іншими видами особистісної власності (гроші, майно, нерухомість тощо) і називати його особистим чи приватним людським капіталом.

На наш погляд, культура праці є важливою освітньо-діяльнісною оціночною характеристикою людського капіталу тому, що, з одного боку, відповідає освітньому рівню, а з іншого – трудовій вихованості, яка безпосередньо виявляється у процесі трудової діяльності людини. Так, дошкільна, початкова і середня освіта – це не тільки засоби формування людського капіталу, це ті сходинки, з яких починається розвиток особистості , це фундамент для подальшого накопичення цього капіталу. Мабуть, саме тому в нашій державі базова середня освіта є обов'язковою, безкоштовною та гарантованою Конституцією України для всіх її громадян. Але, в першу чергу, формування та нарощування людського капіталу і культури праці залежать від самих людей, від того, скільки сил і праці вони вкладуть у реалізацію себе в цьому світі. Саме від цього, в кінцевому результаті, залежить розвиток усього суспільства.

На жаль, сьогодні в Україні процеси розвитку держави і кожної особистості дещо гальмуються під впливом кризи, пов'язаної з переходом цивілізації до постіндустріального періоду, а також під впливом економічних , політичних, технологічних, соціальних, екологічних, психологічних та інших криз в суспільстві.

Вирішальну роль у становленні людини відіграє трудова теорія, яка доводить, що без суспільства не було б людини, пояснює виникнення в неї мислення, мовлення, спілкування, культури і культури праці. Це єдина з усіх теорій, що розкриває багатоваріантність еволюційних змін у розвитку людини і суспільства, діяльності, революційного впливу праці на культуру людини. Саме завдяки їй культура праці сучасних людей і людей минулого дуже відрізняється одна від одної своїми вимірами, змістом, складовими, функціональністю.

Культура праці є однією з найдавніших ознак людини. Вона залежить не тільки від особливостей культури людини, а й від історичних умов, соціокультурних можливостей суспільства, специфіки різних видів трудової діяльності тощо.

Зі зміною видів трудової діяльності змінювався побут людей, їхній світогляд, культура, мораль, філософія життя. Але незмінним було одне: „з сивої давнини людство піклувалося про виховання „Homo faber" – людини -трудівника" [144, с. 3].

Л.С.Виготський, конкретизуючи історичний досвід, кваліфікує даний феномен як культурно-антропологічний прототип, на основі якого утворюється структура ідентифікацій, самоототожнювань, що як система координат визначає конкретне місце людини в соціумі і тим самим „зовнішню" структуру його особистості [55, с. 115].

Саме тому кожне суспільство повинно ставити перед собою головну мету – зробити свій внесок у спільний розвиток світової культури, який не тільки створюється людьми, а й заради людей, для людини. Важливим, на нашу думку, є як покращення культурного середовища, так і підвищення рівня культури праці.

Треба нагадати, що починаючи з античних часів філософи та педагоги постійно створювали модель „культурної людини", в яку включали якості та змістовні риси особистості, необхідні для успішного входження індивіда в соціокультурне суспільство. Однією зі складових культурної людини завжди виступала культура праці людини, яка за умов та реалій сьогодення набуває особливого значення, дозволяє підвищити ціну робочої сили на ринку праці.

Це підтверджує в своїх дослідженнях В.М.Розін, який до складових культури людини відносить культуру тіла, душі та праці. На його думку, культура – це сукупність матеріальних, тілесних, діяльнісних цінностей, яка постає перед суспільством у вигляді набору результатів праці людини. Він також зазначає, що будь-яка культура завжди знаходиться на межі з іншими культурами і певною мірою може бути зведена до відтворення норм і цінностей людського середовища [160].

Е.С.Маркарян вказує, що в центрі історії культури знаходиться людина як суб'єкт цієї діяльності [132, с. 246]. Тобто розуміння сутності культури можливе лише в єдності з працею людини. Так, Л.І.Кормич і В.В.Багацький підкреслюють, що „культура проявляє себе перш за все у всьому, що гарантує життєдіяльність людини" [106, с. 145].

І.Д.Бех зазначає, що „привласнення загальнолюдської культури розглядається як творчий процес, у ході якого у дитини закладаються, розвиваються і проявляються найважливіші здібності саме до творення" [15, с. 12]. Інші науковці вважають, що розвиток людини на культурологічній основі дає можливість підготувати її не тільки до репродуктивної діяльності, а й навчити широко, масштабно, творчо мислити, бачити перспективу, вільно орієнтуватись у великому обсязі інформації [5].

В.П.Андрущенко і Н.І.Горлач серед інших шляхів формування культури особистості теж виділяють шлях виховання працею, формування особистості у процесі практичної діяльності. Праця в сутнісному відбитті є спосіб буття, за допомогою якого формується і розвивається людина [198, с. 393].

Л.Л.Бутенко звертає увагу на те, що проблеми загальної культури особистості неодноразово розглядалися в теорії і практиці педагогічної науки , оскільки якості культурної людини і вимоги до культури особистості та процесу її виховання дуже різноманітні. Вони визначаються певними культурно-історичними умовами, особливостями соціокультурного середовища, національними особливостями процесу навчання і виховання [42]. Науковець доводить, що під культурою треба розуміти не тільки рівень освіти та виховання людини, а й рівень оволодіння нею відповідними вміннями та навичками, тобто високий рівень професіоналізму. Л.Л.Бутенко

звертає увагу на те, що лише та людина, яка займається самоосвітою, розвиває в собі талант, прагне до самопізнання, самооцінки, самовдосконалення, до внутрішнього росту, до духовної цілісності, є людиною високої культури. Розвиток культури стимулює розвиток особистості, і навпаки.

М.А.Данілов і М.Н.Скаткін, досліджуючи культуру з педагогічної точки зору, виділяють наступні елементи: вже здобуті суспільством знання про природу, суспільство, мислення, техніку і способи діяльності; досвід відомих способів діяльності, який втілюється в уміннях та навичках особистості, засвоєння цього досвіду; досвід творчої, пошукової діяльності з вирішення нових, проблем які виникають перед суспільством; норми відношення до світу, один до одного, тобто система вольової, моральної, естетичної, емоційної вихованості [72, с. 46].

Продовжуючи дослідження у тому ж руслі Н.В.Бордовська та О.О.Реан сформулювали дидактичне поняття культури – це навчання і виховання молодого покоління засобами культури [30, с. 62].

Л.Н.Бондаренко, розглядаючи поняття „культурний багаж особистості” , в його зміст включає естетико-естетичну культуру, соціальну культуру і екологічну культуру. Крізь усі ці складові проходять моральна і комунікативна культури та є їхніми невід’ємними частинами [28, с. 347]. На нашу думку, зміст даного поняття необхідно розширити такою складовою як трудова культура, адже культура – це сплав знань, переконань, поведінки і практичних дій, що виявляються у трудовій діяльності особистості. Таким чином, культура виступає, як соціальна міра, що демонструє, в якій мірі людина стала людиною, а праця, як єдина соціальна субстанція, що створює людину та розвиває її сутнісні сили. Отже, зв’язок „культури праці” та „культури людини” є очевидним.

У свою чергу „культура праці” в історії філософської і психолого-педагогічної думки тісно та нерозривно пов’язана з такими поняттями, як „культура особистості”, „всебічний розвиток людини”, „вихованість”, „освіченість”, „творчість” тощо. Це тому, що „основним суб’єктом культури є особистість, яка сприймає культурні цінності, творить нові. Активним суб’єктом культури людині допомагає стати надійне джерело соціокультурного досвіду – освіта” [25, с. 84].

Переважна більшість науковців, досліджуючи різні види культур, визначають їхній вплив на розвиток культури особистості, тому синтезуючим ядром для всіх культур є, без сумніву, культура людини. У свою чергу остання виступає як основа для формування будь-якого з видів культур, а саме: духовної культури, екологічної культури, культури праці, професійної культури, культури спілкування та багатьох інших культур (рис. 1.1). Кожен науковець, вивчаючи феномен „культура”, може доповнити даний перелік складових культури людини іншими її видами, адже об’єкт „культура” є поняттям багатоаспектним, багатоваріативним, багатокомпонентним, а тому кожний дослідник розуміє цей феномен по-своєму.

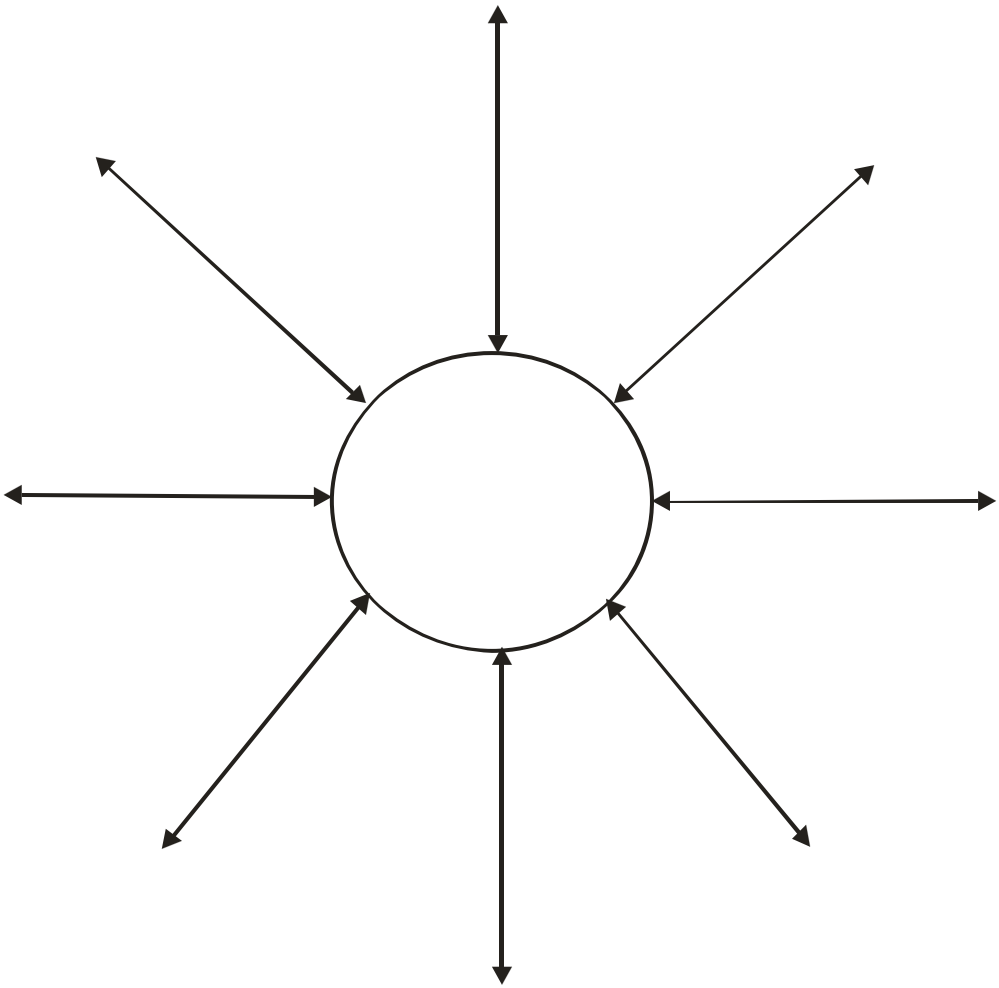

Рис. 1.1. Складові культури людини

Культура праці людини залежить від особливостей її культури, а вони – від історичних умов, соціокультурних можливостей суспільства, специфіки різних видів трудової діяльності та інших факторів.

Проведений у ході дослідження аналіз різних підходів до визначення понять „культура", „культура людини" і „культура праці", вміщених у науко-вій літературі, дозволяє стверджувати, що у багатьох поколінь науковців та у педагогів-практиків виникав інтерес до культуроформуючих проблем виховання та освіти. Але історія свідчить, що XX століття стало періодом посиленої уваги до культури праці особистості. Зокрема, сучасна педагогіка активно використовує на практиці принципи організації трудової діяльності відомих вітчизняних педагогів А.С.Макаренка, В.О.Сухомлинського, С.Ф.Русової, С.Т.Шацького та інших.

Слід зауважити, що проблема формування культури праці хоч і не посідала чільне місце у творчості видатних педагогів минулого, але науковці намагалися її розв'язати. Так, вони не лише з різних сторін досліджували трудову діяльність дітей, а й вказували на те, що культура, праця і людина неподільні, намагалися визначити оптимальні умови і шляхи формування у особистості високого рівня культури праці.

Відомо, що С.Ф.Русова вважала працю ефективним засобом виховання і навчання лише в тому випадку, коли вона була частиною загальної системи освіти. У багатьох її роботах можна зустріти словосполучення: „виховання в праці", „трудова діяльність", „праця як метод виховання", „творча діяльність", „трудовий принцип виховання" тощо. Основне положення, яким керувалася педагог у своїй діяльності, було таким: „Перш за все виховувати в дитині нахил до праці, звичку вважати працю як наш певний обов'язок" [182, с. 89].

На думку педагога, праця посідає важливе місце у процесі виховання дітей, а її зміст, форми і методи повинні бути спрямовані на формування і розвиток у них умінь і навичок виконання трудових операцій, інтересу до праці, спеціальних знань, творчості, працелюбства, ініціативності, вміння працювати красиво та акуратно, прагнення до якості та досконалості в роботі, розуміння, що праця є потребою життя. У сучасному розумінні перераховані вище якості є складовими поняття „культура праці".

Культура праці є виміром духовної культури особистості. Це підкреслює С.Ф.Русова, яка пише, що праця повинна допомогти дитині „виявити і свої знання, й свої почуття" [181, с. 64]. Процес формування у ди-тини культури праці в її роботах можна уявити як органічну сукупність послідовних дій і цілеспрямованого впливу на особистість, спрямовану на гармонійний культурний розвиток особистості, що в свою чергу зумовлює вплив не лише на розвиток індивіда, а й на розвиток суспільства в цілому.

Проблеми культури праці школярів свого часу цікавили і С.Т.Шацького, який звертав увагу на її вплив на розвиток дитини. Науковець відводив школі провідну роль у процесі формування у школярів культури праці. На його думку, школа створює своє спеціальне оточення, свою дитячу культуру. Вона організує життя дітей, розвиваючи в них такі потреби, яких звичайне життя не може розвинути [238, с. 43].

С.Т.Шацький створив товариство „Детский труд и отдых", метою якого стала культурно-виховна робота серед підростаючого покоління [238, с. 121]. Педагог був прихильником конкретних дитячих справ, що, без сумніву, сприяло формуванню у них високого рівня культури праці. С.Т.Шацький був одним із перших, хто зацікавив дітей трудовою діяльністю і спробував організувати її так, щоб вона стала невід'ємною складовою повсякденного життя, змінила побут, умови праці тощо.

Він був глибоко переконаний у тому, що праця є тим знаряддям у руках учителя, яке сприяє культурному та індивідуальному розвитку дитини. Формуючи у дітей такі елементи культури праці, як: усвідомлення школярами необхідності щоденної праці, вміння працювати в колективі й бути відповідальним за результати своєї праці, творчий підхід до справи, вміння складати план виконання трудових завдань і перевіряти його на практиці, ініціативність, самоконтроль, допомога товаришеві, вміння організовувати робоче місце, поважне ставлення до праці інших, – педагог завжди підкреслював важливість виховання на власному прикладі. Він вважав, що власний приклад, культурні звички вчителя, стиль його життя тощо завжди є предметом сильного інтересу з боку дітей [238, с. 56].

С.Т.Шацький підкреслював, що головним стимулом у процесі виховання і навчання дитини повинен бути інтерес. Треба, щоб діти були зайняті цікавою для них справою, а щоб діло було цікавим, потрібно, щоб у них створювалися відповідні навички, для чого необхідно систематично робити відповідні вправи [238, с. 200].

Провідною думкою педагога є розуміння того, що потреба у праці закладена в кожній дитині природою, але лише творча праця приносить задоволення. Така праця вимагає від особистості постійної самоосвіти, самовдосконалення. Тільки людина, яка має високий рівень культури праці, може принести користь суспільству.

У своїх роботах С.Т.Шацький вказує й на такий елемент культури праці, як готовність дітей до майбутньої трудової діяльності. Він подає структуру такої підготовки, пов'язуючи її з періодами виховання:

Дошкільний вік (до 7 років) – період вправ зовнішніх відчуттів.

Елементарна школа (до 12-13 років) – період вправ інстинктів і задатків.

Рання юність (до 17 років) – вияв покликання.

Юність (до 21 року) – період неоформленої спеціалізації.

Вища школа – точна спеціалізація [238, с. 43-44].

Педагог багато уваги приділяє шляхам підготовки дитини до життя, і вказує на те, що знання повинні застосовуватися у практичній діяльності, а практична діяльність без основи на теоретичні знання не виправдовує себе. Отже, на його думку, потрібна єдність теорії і практики, знань і практичних умінь та навичок. Видатний науковець не уявляв без праці й поза працею процес всебічного розвитку особистості, формування культури праці у дітей, бо саме так створюється сила культури, що створює прогрес суспільства [237, с. 121].

С.Т.Шацький постійно підкреслював, що важливо в усіх видах діяльності дитини намагатися накопичувати потенціал культури праці, спираючись на соціально-культурний досвід людства. Культуру праці він розумів, як комплекс загальнотрудових інтелектуальних умінь та навичок, які допомагають учням у творчих пошуках своєї життєвої справи і шляхів самореалізації себе у цьому світі.

Педагогічна творчість А.С.Макаренка пронизана ідеєю поєднання в одне ціле виробничої праці та навчально-виховного процесу. Засобом задоволення усіх потреб людства він вважав єдність освіти та трудової діяльності, а тому включав своїх вихованців у різноманітні взаємопов'язані види суспільно корисної діяльності та рентабельної продуктивної праці, у процесі яких в дітей формувалася культура праці, оптимістичний погляд на свою подальшу долю, досвід колективних стосунків, почуття обов'язку і відповідальності перед іншими людьми, організаційні вміння, а головне – діти отримували професію. Від рівня розвитку культури праці, якості роботи вихованців, мотивів та стимулів трудової діяльності залежали дієздатність, життя, здоров'я та існування колонії, створеної А.С.Макаренком.

Він у своїй практичній діяльності керувався таким правилом: в результаті багатократних повторень окреслених дій і вчинків моральні звички починають загострювати поведінку особистості, її культуру. Свідомість людини, її поведінка у процесі активної участі в реальних суспільних справах допомагають у формуванні культури праці.

Великого значення педагог надавав розвитку такому аспекту культури праці, як творчість. Він вважав, що вона може проявлятися в роботі дітей тільки в тому випадку, коли вони ставляться до справи з любов'ю і сприймають її, як основну форму вияву себе як індивідуальності, свого „Я".

Педагог звертав увагу на те, що спільна праця на виробництві, як правило, носить колективний характер, тому кожен працівник повинен уміти взаємодіяти з іншими членами колективу, розуміти і допомагати їм, бути професійно мобільним та комунікабельним. Це має усвідомити кожна дитина. А ті знання, вміння і навички, яких вона набула у процесі виробничої праці, допоможуть вирішувати практичні завдання, конкретні життєві ситуації, що очікують кожну людину в дорослому житті.

Підготувати дитину до трудової діяльності – означає сформувати у неї достатньо високий рівень культури праці, що відображає розвиток особистості, який є достатнім для успішного оволодіння будь-яким

з видів виробничої праці. А.С.Макаренко у своїх роботах підкреслює, що людина краще розвивається у трудовій колективній діяльності, наголошує, що саме через працю вона пізнає світ, вчиться допомагати членам трудового колективу, творчо підходити до трудової діяльності. Результатом праці, на думку педагога , стає процес самовдосконалення, здатність працювати в колективі та вбирати досвід інших, підвищуючи таким чином свою майстерність, формуючи власні професіональні якості, культуру праці [129; 130].

Глибокий аналіз проблеми формування у дітей культури праці надає у своїх роботах В.О. Сухомлинський, який пише, що „культура людини починається в трудовій культурі, в тому, що людина знаходить все нові й нові тонкощі і деталі діла, в якому далеко ще не все відоме, не все відкрите. Трудова культура, трудова інтелігентність пробуджують у трудівника почуття власної гідності, жадобу знань, дбайливе, бережливе ставлення до культурних скарбів суспільства, прагнення прилучитися до духовної культури людства" [207, с. 157].

Виходячи з того, що культура праці – це міра осмислення людиною ролі й значення праці, ставлення до трудової діяльності, В.О.Сухомлинський розробив і випробував у Павлиській школі наступні принципи і вимоги до трудового навчання і виховання:

1. Єдність трудової культури і загального розвитку.
2. Розкриття, вияв, розвиток індивідуальності у праці.
3. Наступність змісту трудової діяльності, умінь та навичок.
4. Творчий характер праці, поєднання зусиль розуму і рук.
5. Загальний характер продуктивної праці.
6. Єдність праці та багатогранного духовного життя.
7. Розуміння і відчуття залежності життєвих благ і культурних цінностей, які дістає людина, від її особистої участі в загальній праці [204].

Треба відмітити, що ці принципи і вимоги ґрунтуються на багатьох елементах культури праці та є її складовими. Науковець у своїх роботах наводить визначення трудової культури, зміст якого є близьким до сучасного визначення терміна „культура праці". Його погляди на трудову діяльність дітей переконують, що неможливо організувати цілеспрямований навчально-виховний процес поза культурою праці, без безпосереднього взаємозв'язку з нею. „Завдання школи полягає в тому, щоб молодь не лише прагнула до духовно багатої, інтелектуально насиченої трудової діяльності, а й правильно розуміла свої обов'язки в підвищенні культури праці", – писав В.О.Сухом-линський, він вважав культуру праці одним із основних факторів людської досконалості [204, с. 397].

Не можна не погодитися з його думкою, що процес формування культури праці повинен відбуватися з дитинства і школа відіграє неабияку роль у цьому процесі, а приклад вчителя – нерідко й вирішальну роль. З цього приводу педагог писав: „Культура праці підлітків – дзеркало культури праці вчителя" [206, с. 398]. Саме тому кожен вчитель повинен переконати кожного учня, що „знання необхідні не лише для того, щоб людина не відставала від науково-технічного прогресу", а й для того, щоб на основі своєї високої освіченості школяр виробив у собі світогляд – свої погляди на суспільне життя, на свою власну життєву мету [204, с. 482]. Знання без умінь, без практичних навичок, без переконань, без здатності долати труднощі та перепони у своїй праці, без докладання зусиль до виконання поставленої мети є пустими , зайвими і непотрібними ні дитині, ні суспільству.

В.О.Сухомлинський відмічає, що праця викликає у дитини допитливість, інтерес до знань, сумлінність, наполегливість, бажання навчитися всьому, що пов'язано з цією працею. Таке навчання є основою для формування самостійності дитини, її самодіяльності у праці, творчості, розвитку її талантів і здібностей. Видатний вітчизняний педагог підкреслював важливість виховання й таких рис характеру й елементів культури праці, як працелюбність, охайність, організованість, акуратність, допитливість тощо, які ведуть до утворення у дітей стійкого позитивного ставлення до праці, відчуття потреби у щоденній праці, сприяють підтримці інтересу до навчання, вмотивовують трудову активність учнів.

В.О.Сухомлинський доводить, що у процесі різноманітної діяльності дитина розкриває в собі потребу бути уважною до інтересів інших людей, потребу високої моральності та одночасно розвиває свої здібності, зберігає індивідуальність, іде вперед до свого покликання і, як результат, у неї формується високий рівень культури праці.

Таким чином, проведене дослідження показало, що проблемі формування у дітей культури праці в різні часи приділяли значну увагу видатні педагоги, які відзначали важливість залучення дітей до праці з дитинства, а також указували, що гармонійний розвиток особистості не можливий без формування таких елементів культури праці, як працелюбність, творчість, жага до знань і праці, самостійність, організованість, розуміння праці як життєвонеобхідної потреби кожного дня, вміння працювати в колективі, бути відповідальним за результати своєї діяльності тощо. Усі ці елементи культури праці допомагають підготувати дітей до майбутньої діяльності, до життя і праці в людському середовищі.

Слід підкреслити, що культура праці завжди спирається як на духовну, так і на матеріальну сторони культури. Багато науковців, досліджуючи феномен культури, підкреслюють, що матеріальна культура поєднує всю сферу матеріальної діяльності людини та результати праці, а духовна культура – сферу свідомості.

Треба зауважити, що духовна культура глибоко пов'язана з сутністю діяльності людини. Щоб засвоїти духовні цінності та зробити їх особистісними характеристиками діяльності людині потрібні не тільки знання, а й уміння їх оцінювати, прагнення вдосконалювати свої знання, уміння, навички. Ось чому виховання культури праці неможливе без формування в особистості морально-етичних, світоглядних, естетичних та емоційно-вольових уявлень про цінності труда.

Культура праці школяра показує, в якій мірі впливає духовна сторона розвитку індивіду на процес її діяльності, як виховується особистість, як виконується праця, які умови та організація трудового процесу, наскільки учні дотримуються правил техніки безпеки, як проявляється їхня творчість, яким є кінцевий результат (якість виробів, задоволення працею тощо).

Окрім духовної сторони на культуру праці великий вплив має і матеріальна сторона. На жаль, деякі дослідники ототожнюють матеріальну культуру з матеріальним виробництвом, матеріальним життям суспільства, з культурою виробничого процесу, в яку включають технічний рівень виробництва, уміння і навички людей, наукову організацію праці та інше. [70, с. 15]. На наш погляд, у матеріальній культурі визначальною є особис-тість, її активна роль у виробничих процесах, ступінь освіченості, розвитку, оскільки тільки праця людини є рушійною силою, першопричиною певних змін. Саме тому ми погоджуємося з визначенням С.В.Лісової, що „матеріальна культура – це знання і навички, творчі сили, інтелектуальний потенціал людей, що реалізується в процесі матеріально-перетворюючої діяльності і спрямований на зміни матеріально-суспільних відносин" [117, с. 38].

Сучасні дослідження вказують, що важливою особливістю матеріальної культури є її нетотожність ні матеріальному життю суспільства, ні матеріальному виробництву, ні матеріально-перетворюючій діяльності. Матеріальна культура характеризує цю діяльність з точки зору її впливу на розвиток здібностей, творчих можливостей, дарувань людини [113]. Так, оволодіваючи знаннями, уміннями та навичками, під час навчання у школі учні „отримують уявлення про ресурсні, техніко-технологічні, економічні й організаційні особливості найважливіших галузей суспільного господарства, тобто пізнають матеріальну культуру сучасної цивілізації" [164, с. 13].

М.В.Примуш вказує, що „матеріальна культура охоплює всю сферу матеріальної діяльності і її результати, представляючи матеріалізацію людських ідей, опредмечення знання" [165, с. 464]. Таке розуміння матеріальної культури подібне до сутності поняття „культура праці". В матеріальній культурі визначальною є особистість, її активна роль у виробничих процесах, її ступінь освіченості, розвитку, оскільки тільки праця людини є рушійною силою, першопричиною певних змін. Тобто матеріальна культура „постає фундаментом, базою життя суспільства, відіграє основну роль", а духовна – пробуджує в людині особистість, звеличує людину [160, с. 36].

Культурні відставання, як підкреслює П.А.Сорокін, виникають через недостатньо швидкий розвиток матеріальної культури, що гальмує розвиток наукової, навчальної, етичної та інших систем, тобто духовної культури суспільства [122, с. 159]. Як бачимо, від рівня культури праці як частини матеріальної культури залежать зміни в матеріально-перетворюючій сфері діяльності та у сфері матеріально-суспільних взаємовідносин.

Новою течією в сучасних дослідженнях науковців є вивчення матеріально-перетворюючої діяльності людства, його взаємостосунки з довкіллям, вплив людської діяльності на оточуюче середовище тощо. Екологічні напрямки досліджень матеріально-перетворюючої діяльності людини зобов'язують нас вважати їх одним із структурних компонентів культури праці.

Аналіз наукової літератури з теми нашого дослідження показав, що науковці виділяють декілька видів культур, які за своїм змістом є близькими до культури праці. Це культура виробництва, професійна культура, господарська, технологічна, організаційна і трудова культура.

Культуру виробництва багато дослідників включають до складу матеріальної культури. За визначенням А.Н.Бистрової, „культура виробництва – найбільш важливий елемент в матеріальній культурі, оскільки саме вона визнає якість життя, в якій розвивається та чи інша локальна культура і впливає на нього" [45, с. 14].

Культура виробництва бере свій початок у взаєминах між робітником і технікою (технічні відносини), які реалізуються у процесі оволодіння трудівником технікою. Автоматизація і механізація виробничих процесів, передові технології і прогресивна система організації виробництва та його управління, на думку Ю.С.Лапіна, обумовлює рівень культури праці [114, с. 5]. Але будь-яке виробництво неможливе й без виробничих відносин між людьми. До того ж, на першому місці має бути саме людський фактор, бо науково-технічний прогрес є безкінечним явищем, а життя людини – ні.

Ядром культури виробництва є процес праці. Він поєднує різні етапи виробничого процесу – від умінь, навичок, досвіду, майстерності до управління підприємством. Людство „для забезпечення нормального (достатньо комфортного) рівня своєї життєдіяльності здійснює безліч видів конкретної праці" [76, с. 8]. Нові технології, що використовуються при цьому, вимагають не тільки наявність достатнього рівня знань (практичних і теоретичних) і виробничих навиків, а й високого рівня особистісних якостей робітника (трудова допитливість, творчий підхід до справи тощо). Постійні вдосконалення техніки, „ноу-хау" повинні стати стимулом для кожної людини, адже виробничий досвід людини і є те головне, з чого складається культура праці [8].

На сучасному виробництві дуже широко використовують різну діагностику рівня культури праці персоналу. При оцінюванні ділових якостей робітників, керівників і спеціалістів виділяють такі елементи культури праці:

- ділові якості робітників: професійна компетентність, винахідливість та ініціативність у роботі, добра організація роботи (без нагадувань і приму-су), розвинуте почуття відповідальності, добра контактність та вміння ефективно працювати, схильність до нових ідей і неординарних рішень, емоційна витримка;

- ділові якості спеціалістів: компетентність, здатність чітко планувати і організовувати свою роботу, відповідальність за доручену справу, самостійність та ініціативність, спроможність оволодіти новими напрямками та методами й використання їх у роботі, працездатність;

- ділові якості керівників: компетентність, спроможність організовувати працю підлеглих, творча ініціатива стосовно впровадження інновацій, здатність виховувати ділові якості у підлеглих, спроможність швидко і самостійно приймати обґрунтовані рішення, уміле поєднання в роботі інтересів колективу й підприємства в цілому, зібраність і пунк-туальність, комунікабельність [76].

До наведених вище елементів культури праці Н.І.Воронова додає ще один – самодисципліну робітника. Науковець вважає його основою культури праці сучасного працівника [54].

Ці елементи культури праці дозволяють визначити професійну культуру індивіда та спонукають кожного фахівця до підвищення професійного рівня, нарощення свого людського капіталу, формування власної професійної культури.

Професійна культура – це складна система, що охоплює як внутрішню культуру людини (дотримання робітником норм і правил поведінки, необхідних у процесі виробництва) так і його специфічну підготовку (спеціальні знання, уміння, навички, робочий потенціал, творчість, активність тощо).

О.С.Пономарьов розробив модель професійної компетенції сучасного фахівця, яка передбачає поєднання в структурі професійної компетенції фахівця його загальної і професійної культури, ціннісних аспектів, професійної діяльності, почуття особистої відповідальності за можливі результати і наслідки цієї діяльності [162, с. 454]. Зрозуміло, що формування професійної компетенції неможливе у відриві від культури праці.

До чинників культури праці на виробництві (культури виробництва) сьогодні відносять ефективну систему матеріального і морального стимулювання зацікавленості працівників у підвищенні якості роботи, заохочення їхньої ініціативи, піклування про покращення умов праці та побуту і створення сприятливого психологічного мікроклімату в колективі, встановлення робочої атмосфери між адміністрацією і робітниками тощо. Відсутність цих чинників свідчить про дефіцит культури праці на даному підприємстві. Це підтверджують численні дослідження науковців. Наприклад, М.Р.Журавльов розкриває культуру праці як комплекс питань, пов’язаних безпосередньо з покращенням і оздоровленням умов праці робітників [83, с. 4].

Кожна зі складових культури виробництва має певну специфіку діяльності, що відіграє значну роль у процесі виробництва. Так, культура виробничого процесу включає в себе технічній рівень виробництва, уміння і навики людини, наукову організацію праці , технічні, технологічні (техніка-техніка), виробничі відносини, рівень професійної культури працівників.

Культура праці та культура виробництва на перший погляд дуже схожі, але в той же час відрізняються внутрішньою структурою і специфікою процесу формування і розвитку особистості. Багато елементів культури виробництва є елементами культури праці, різниця в тому, що перша пов’язує культуру і виробництво, а культура праці не тільки розмежовує поняття „культура” і „виробництво”, а й включає в себе тільки культурні ознаки трудової діяльності.

При дослідженні питань культури праці неможливо обійти стороною організаційну культуру. Це відносно новий вид культури. Він пов’язаний „із загостренням конкуренції, глобалізацією політичних, соціально-економічних процесів. Відповідно у теорії менеджменту виник і новий напрям – процесуальний, згідно з яким управлінські рішення повинні враховувати соціокультурну специфіку, стадію конкретного підприємства, їхнє зовнішнє середовище, притаманну їй своєрідність” [197, с. 210].

Організаційна культура – це набір поглядів, переконань, цінностей і норм, які поділяють усі члени організації [145, с. 98]. Культура організації, що свідомо створюється управлінцями, проявляється також у традиціях фірми, у звичках, у відносинах між робітниками, у формах поведінки на підприємстві, що допомагають зорієнтувати працівників на основні цілі виробництва, мобілізувати їхню високу відповідальність, творчий підхід до справи, ініціативність, полегшують спілкування людей різних структурних ланок підприємства тощо. Ця культура є важливою складовою, що базується на підґрунті культури праці.

Ще один вид культури дуже схожий і близький за своєю сутністю до культури праці – це господарська культура. Саме про цей вид культури йдеться в дослідженні О.Б. Будник, присвяченому проблемі виховання господарської культури у молодших школярів. Науковець під поняттям „господарська культура” розуміє „інтегративну якість, що характеризує її (особистості) ставлення до природних багатств, предметів, засобів і продуктів людської праці, психологічну готовність і здатність оберігати і при-множувати

матеріальні та духовні цінності” [40, с. 16].

Господарювання не є окремим видом трудової діяльності, воно скоріше розкриває якісну сторону праці, що визначає поведінку учнів у різних сферах життєдіяльності й може бути бездіяльним. Категорія „культура праці” включає у свій зміст елементи господарської культури, які відображають систему морально-цінносних якостей особистості, що вимагають господарської уваги, поведінки або ж діяльності, впливають на світогляд дитини. Але на відміну від культури праці, яка формує трудівника – майбутню робочу силу, господарська культура формує господаря.

Дуже близькою за сутністю до культури праці є технологічна культура. В.Д. Симоненко розглядає її як сукупність знань про техносферу, вміння застосувати її досягнення в інтересах людини, враховуючи природо- і культуродоцільність. Він пише, що технологічна культура визначає світогляд і світорозуміння сучасної людини [193]. В.Петрова, розглядаючи даний вид культури, визначає її як рівень засвоєння людиною сучасних способів перетворення оточення і самого себе, а також ціннісного ставлення до них [156].

Тобто в основі технологічної культури лежить трудова діяльність людини, в якій проявляються рівень її знань, умінь, навичок, трудової вихованості та культури праці, творчий евристичний підхід до справи. Науковці підкреслюють, що технологічна культура „формує відповідне бачення світу та проявляється в технологічному світопізнанні” [100, с. 10].

Одним із елементів технологічного світопізнання є графічна підготовка людини. П. Г.Буянов зазначає, що „загальнокультурна і розвиваюча функції графічної підготовки полягають в оволодінні одним із засобів пізнання навколишнього світу, у розвитку якостей особистості” [44, с. 128]. Також слушною є думка науковця про те, що „графічна культура – це вищий рівень результативності графічної підготовки” [43, с. 214].

Графічна підготовка відіграє неабияку роль у формуванні культури праці особистості, а саме: допомагає індивіду оволодіти вміннями читати графічну документацію, розвиває вимірювальні та креслярсько-графічні уміння і навики тощо. Тобто з одного боку, культура праці сприяє графічній підготовці особистості та допомагає у формуванні графічної культури, а з іншого – без графічної підготовки та графічної культури не можливо здійснити процес формування культури праці на високому рівні.

Дещо менше взаємопов’язані культура праці та трудова культура. Майстер-педагог В.О.Сухомлинський писав у своїх роботах: „У поняття трудова культура входить не тільки досконаліть практичних умінь і нави-чок, майстерність, а й роль, місце трудової діяльності в духовному житті людини.” „Трудова культура – це такий ступінь духовного розвитку, коли людина не може жити без праці в ім’я спільного блага, коли праця наповнює її життя високим натхненням, духовно збагачує життя колективу” [204, с. 166]. На його думку, трудова культура відображає міру осмислення людиною сутнісної характеристики праці, її морально-ціннісне ставлення до трудової діяльності. Крім цього, вона характеризує рівень і зміст здобутих працівником знань, практичних умінь і навичок у конкретних виробничих процесах.

На думку І.М.Косик, „трудова культура людини характеризує її ставлення до праці, морально-психологічну готовність до неї, інтелектуальні здібності та емоціонально-вольові якості. Її мотиваційний компонент ґрунтується на потребах, нахилах та інтересах людини, – словом, на всій системі цінностей, що визначають соціально-психологічну спрямованість особистості” [108, с. 30].

Трудова культура – це результат процесів трудової підготовки робітника до праці, який має кінцевий результат, особистісну і суспільну направленість і несе позитив не тільки для власних прибутків, але і для загального блага країни. У цьому процесі

засвоюються знання, трудові вміння і навички трудової культури, розвиваються творче мислення і майс-терність. Поняття „трудова культура" включає в себе систему властивих особистості цінностей і якостей; розкриває характер і кінцевий результат праці людини, яка набуває досконалості в трудовій діяльності, накопичує досвід; визначає ставлення особистості до матеріальних і духовних цінностей, до засобів праці, до людей праці, її творчий пошук і бажання творити.

Усі ці елементи трудової культури, на нашу думку, можна повністю включити у зміст культури праці, бо проведене дослідження доводить, що вони одночасно є і складовими культури праці. Трудова культура – більш широке поняття, оскільки вона формується у робітників, а культура праці – в учнів. Тільки цим зазначені поняття різняться між собою. Треба додати, що культура праці та трудова культура не існують одна без одної, адже школярі – це майбутня генерація трудівників, майбутній трудовий потенціал країни.

Розглянуті вище види культур (культура виробництва, господарська культура, трудова культура тощо) дуже схожі між собою, а культура праці є складовою кожної із них. Діалог культури виробництва, господарської та трудової культур дуже складний, але можливий. Це спонукає нас зробити висновок, що від того, яку проблему піднімають на щаблі дослідження, з тієї вершини і може бути висвітлений процес формування особистості.

В.Ж.Келле та М.Я.Ковальзон зазначали, що культура праці є синте-тичним поняттям, яке характеризує ступінь оволодіння людьми усіма наявними умовами трудової діяльності та свідоме ставлення до них. Вони писали, що культура праці одночасно несе в собі дещо загально важливе, те, що зберігається і передається з одного покоління в інше та, конкретно-історичне, пов'язане з особливостями даної історичної фази суспільного виробництва [94, с. 238]. Науковці розглядають культуру праці як один із ефективних засобів формування знань, умінь, навичок, здібностей, досвіду, а також підкреслюють, що це історично вироблені та виправдані способи виробничої діяльності, спрямовані на науково-технічний розвиток людства і прогресивно-гуманістичний розвиток людини тощо. Тобто культура праці, показує, наскільки культурні досягнення людства стають досягненнями окремої особистості.

Б.В.Беновицький, Г.В.Бєлєнька, А.А.Гілєв, В.К.Жуков, І.І.Зарецька, К.Ф.Нізомов, досліджуючи у своїх роботах культуру праці, підкреслюють важливість її впливу на розвиток особистості, на рівень культури людини та вказують, що вона виступає підґрунтям для формування будь-якого виду культури.

Розглядаючи категорію „культура праці" Г.М.Іовчук та Л.Н.Коган відмічають, що вона може бути визначена як міра і спосіб реалізації в результаті цієї діяльності матеріального виробництва [91, с. 20]. По суті, культура праці розкриває, в якій мірі використовуються людські сили та здібності у процесі праці, як здійснюється трудова діяльність, як реалізується готовність людини до виробництва. Це сукупність фізичних і духовних якостей людини, яка включена у виробничий процес.

За визначенням С.Є.Матушкіна, культура праці – це сукупність спеціальних професійних умінь та навичок, що є мірою розвитку особистості в конкретній галузі виробництва. На його думку, це поняття також відображає досвід і досягнення суспільства в галузі трудової діяльності та відводить чільне місце творчому підходу до праці та взаємозв'язкам із виробничим колективом (норма трудових відносин) [133, с. 18].

В.П.Струманський у своїх дослідженнях використовує термін „політехнічна культура праці" визначаючи її, як інтегровану сукупність політехнічних знань, умінь і навичок, які забезпечують загальну готовність особистості працювати високопродуктивно , з досягненням високої ефективності виробництва і якості праці при виконанні будь-якої

трудової діяльності [203, с. 13].

Культура праці виражає не тільки освіченість людини – широту і гли-бину знань, умінь, навичок особистості в будь-якому виді трудової діяльності, а і її трудову вихованість. На основі знань і власного трудового досвіду у дитини формуються моральні цінності, зокрема ставлення до праці, це проявляється не тільки у власне трудовій діяльності учня, а й у його вчинках, поведінці, відносинах із членами учнівського колективу тощо.

Є.М.Павлютенков підкреслює важливість формування в учнів культури праці та виховання у них любові до праці, до людей-трудівників у ході професійної орієнтації. Досліджуючи проблему успішної адаптації випускників до умов навчання в професійно-технічних училищах, він вказує на необхідність формування у дітей таких елементів культури праці як-от: планування своєї роботи, уміння організовувати свою роботу і робоче місце, а також особистісних якостей (працелюбність, дисципліна, ініціативність, діловитість, витримка та наполегливість) [149; 150].

Н.В.Дупак визначає, що культура праці учня – „це, насамперед, засвоєння знань, які переходили б в гнучкі уміння, раціональні спроби, щоб навчальний результат уроку поєднувався з розвитком пізнавальних здібностей учнів; це гуманізація процесів взаємовідносин у класному колективі, застосування групової роботи, ігрових ситуацій, які імітують реальний трудовий процес, пооопераційні морально-оцінні уміння як обов'язкова умова повноцінності навчання. Адже будь-який контроль тісно пов'язаний з оцінкою, оскільки у процесі контролю над виконанням трудового завдання не тільки визначається ступінь правильності дій і резуль-татів, а й висловлюються оцінні судження щодо якості роботи" [74, с. 26].

Н.Н.Бондарьова вказує на культуру праці як передумову успішної самореалізації особистості [29].

Таким чином, культура праці виступає у двох іпостасях. З одного боку, вона існує в людині і через неї розчиняється у праці, а з іншого боку – це система норм, цінностей, наукових теорій, поведінки, що склалися в суспільстві та впливають на процес трудової діяльності.

Проведений аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що існують принципи, яких слід дотримуватися в ході дослідження культури праці учнів, а саме:

- визначення культури праці через результати навчально-трудової діяльності школярів;
- визначення культури праці на основі процесу такої діяльності;
- визначення культури праці як досвіду попередніх поколінь, що склався історично.

Більш детально сутність перших двох принципів можна пояснити так:

1. Світ речей (результати праці учнів), створення яких проходить від евристичного початку до використання в побуті результатів, належить дитині.

2. Праця впливає на розвиток особистості та вимагає від учнів нових знань, умінь і навичок, нових форм творчої діяльності, а також розвиває нові потреби дитини.

Останній принцип показує, що у процесі трудової діяльності діти постійно ставлять перед собою нові цілі, що зумовлює виникнення певних ідеалів, формування нових цінностей у суспільстві, які накопичуються і стають нормою культури людства.

Зазначене дозволяє зробити висновок, що в залежності від принципів дослідження культури праці можна говорити про те, що даний вид культу- ри – це певною мірою і господарська культура, і трудова культура, і культура виробництва, оскільки всі ці культури в основі своїй мають людську працю, всі містять аналогічні складові, але їх не можна підвести під одне визначення.

З огляду на вищезазначене у своїх роботах Ф.Н.Щербак наголошує на специфіці поняття „культура праці" і характеризує його такими трьома особливостями. По-перше, культура праці має не тільки описове, але й вартісне значення. Коли говорять про

культуру праці, то мають на увазі не тільки визначні досягнення людської діяльності (предмети матеріальної і ду-ховної культури), але й досконалість, найбільшу повноту виявлення тієї чи іншої якості діяльності, її організації і результатів. По-друге, особливість цього поняття полягає в тому, що питання культури праці – це питання про те , в якій мірі в тих чи інших факторах праці виявляється творча сутність людини. Тобто, говорячи про культуру праці, ми завжди маємо враховувати те, як позначаються практичні результати праці і сама її організація на людині, як вона стає умовою і засобом стимулювання або гальмування її власних здібностей. По-третє, особливістю культури праці є вираження цілісної характеристики проявів людині. Про цей вид культури говорять тоді, коли бажають передати не якість окремої сторони або властивості людини, а її інтегральні, об'єднані в єдине ціле, якості які, проте, проявляються в зумовленому відношенні [243].

Таким чином, поняття „культура праці" – це багатокомпонентна дефініція культури людини, це комплекс інтегративних якостей особистості, який поєднує знання, вміння, навички, переконання, поведінку та практичні дії, що проявляються у процесі трудової діяльності індивіда. Культура праці учня – рівень здобутих знань, практичних умінь і навичок, достатній для успішного оволодіння будь-яким із видів виробничої праці.

Розв'язання проблеми всебічного розвитку особистості потребує від педагогів вирішення питань зростання культури праці учнів, бо у змісті цієї культури віддзеркалюється важлива особливість – єдність культури людини і її діяльності. Формуючи в учнів культуру праці вчитель виробляє у них складну синтетичну цілісну систему, кожен елемент якої розкриває всю неповторність особистості, її винятковість.

1.2. Сучасний стан формування культури праці учнів у процесі трудової підготовки

Становлення в нашій країні ринкових відносин, яке відбувається в умо-вах швидкого розвитку науки, техніки та інформаційного простору, вимагає підвищення уваги до формування у молодого покоління високого рівня культури праці. Одним із шляхів вирішення окресленої проблеми є трудова підготовка школярів.

Сьогодні в Україні відбувається переорієнтація системи трудової підготовки, зміна її змісту, об'єму, програм, оскільки спостерігається занепад системи трудової підготовки учнів. Серед причин такого виділяють наступні:

- недостатня підготовка учнів до трудової діяльності в нових соціально-економічних умовах;
- відрив змісту трудової підготовки від потреб сучасного суспільства та ринку праці;
- недооцінка сучасних досягнень у галузі техніки і технологій;
- надмірна спрямованість трудового навчання на виробниче середовище і применшення інших життєво-необхідних сфер діяльності (побутове обслуговування, надання послуг соціального обслуговування тощо);
- низька інтелектуальна насиченість змісту предмета, що привела до уповільнення саморозвитку учнів, а трудове навчання до розряду другорядних дисциплін у навчальному плані школи;
- розрив між системами загальноосвітньої трудової підготовки, який посилюється від класу до класу, і знецінення її в очах учнів та їхніх батьків;
- відчуження учнів від процесу реалізації виготовленої ними продукції, що призвело до деформації розуміння цивілізованих соціально-економічних відносин і змін у структурі мотивації діяльності школярів;
- недостатнє використання різноманітних форм організації трудового навчання [186].

Якщо на попередніх етапах розвитку виробництва, як підкреслює В.К.Сидоренко, „освіта вважалась достатньою за умови володіння певною сумою знань з загальнонаукових основ техніки і технології, а також при визначеному стані моторно-рухових й інтелектуальних умінь учнів, то сьогодні на перший план поряд з ними виходить також всебічне підвищення здатності до комунікативної й ціннісно-орієнтаційної діяльності" [189, с. 84]. До того ж, робота в напрямку трудового навчання і профорієнтації повинна бути органічною частиною загальної підготовки школярів, орієнтуватися передусім не на озброєння їх окремими трудовими навичками та уміннями, а на формування цілісного відношення до праці, як сфери прояву своїх внутрішніх здібностей і інтересів [140, с. 19].

На сучасному етапі розвитку суспільства науковці розглядають готовність школярів до трудової діяльності як комплекс, що поєднує „теоретичну підготовку (оволодіння системою знань про працю);

практичну підготовку (оволодіння системою як загально трудових умінь і навичок, так і спеціальних); формування культури праці, психологічну підготовку (формування мотивів, потреб, позитивного ставлення до праці)" [120, с. 77].

У той же час загальноосвітня школа зосереджує увагу, передусім, на оволодінні школярами якомога більшою кількістю знань, а таким аспектам, як формування культури навчальної діяльності, культури праці, розвиток творчого потенціалу тощо приділяє незначну увагу.

Вирішенню сучасних проблем трудової підготовки молоді присвятили свої дослідження Л.І. Денисенко, П.В.Дмитренко, В.М.Мадзігон, Н.В.Одинець, В.К.Сидоренко та інші науковці. У своїх роботах вони ставили за мету пошук оптимальних напрямів, підходів, методик, шляхів покращення трудового навчання та виховання підростаючого покоління.

Одним із таких шляхів, на наш погляд, є формування у процесі трудової підготовки культури праці учнів. З цією метою було проведено дослідження сучасного стану процесу формування культури праці учнів основної школи на уроках обслуговуючої праці, спрямоване на розв'язання таких завдань:

1. Виявити, як орієнтують учителів трудового навчання директивні та нормативні документи, фахові видання з трудової підготовки, навчальні програми з трудового навчання учнів 5-9 класів, навчально-методична література на формування культури праці дітей.

2. З'ясувати, як розуміють проблеми культури праці учнів учителі та адміністрація шкіл.

3. Визначити основні складові поняття „культура праці".

Для вирішення першого завдання на початку дослідження проведено аналіз директивно-правових і нормативних документів, програм з трудового навчання для загальноосвітніх навчальних закладів, навчально-методичної літератури, фахових журналів з трудової підготовки молоді („Школа и производство" , „Трудова підготовка в закладах освіти" та інші) щодо розв'язання в них проблеми формування культури праці учнів.

Аналіз змісту Закону України „Про освіту" показав, що освіта в ньому відзначена як „основа інтелектуального, культурного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави", а в державній політиці в галу-зі освіти її визнано „пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства" [84, с. 21-22]. Завдання розвитку молодого покоління за окресленими напрямами покладено і на сучасну школу, як на одну із основних ланок освітянського простору.

У Законі України „Про загальну середню освіту" зазначається: „Загальна середня освіта – цілеспрямований процес оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності, результатом якого є інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості, що є основою для подальшої освіти і трудової діяльності" [98]. Вищеназвані закони створюють умови для успішної організації освітньої діяльності та надання освітніх послуг.

Ці ж ідеї висловлені в Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті. Тут записано: „Освіта – основа розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорука майбутнього України. Вона є визна-чальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства", а держава повинна забезпечувати виховання такої особистості, яка „орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя і праці у світі, що змінюється" [84, с. 279]. Національна доктрина передбачає „формування у дітей та молоді сучасного світогляду, розвиток творчих здібностей і нави-чок самостійного наукового пізнання, самоосвіти і самореалізації особистості" [84 , с. 281].

Як бачимо, в законодавчих документах головною метою освіти визнано підготовку учнів до майбутньої трудової діяльності та життя. Досягнення цієї мети включає розв'язання таких завдань:

- оволодіння загальними, спеціальними знаннями, знаннями проектно-технологічної діяльності;
- формування загальнотрудових та загальнотехнологічних умінь і на-вичок (планувати, організовувати, контролювати, аналізувати свою трудову діяльність, дотримуватися технологій виготовлення виробів та інше);
- ознайомлення зі світом техніки, розвиток творчості, формування графічної культури і культури поведінки;
- розвиток умінь знаходити потрібну інформацію в сучасному інформаційному просторі та інше.

Немає сумніву, що дитина, озброєна такими знаннями, уміннями і на-вичками (до речі, вони є й елементами культури праці), здатна знайти своє покликання в цьому світі, самореалізуватися.

У державному стандарті освітньої галузі „Технологія" розкрито концептуальні основи трудової підготовки, що дають підстави для організації технологічної і трудової підготовки учнів усіх ланок загальноосвітньої школи [148]. Важливі ролі в стандарті відведено таким напрямам розвитку особистості, як засвоєння загальнотрудових та спеціальних знань, формування конструктивного підходу в навчально-трудовій діяльності, виховання творчого підходу до справи, навчання безпеці праці. На жаль, державний стандарт освіти недостатню увагу приділяє формуванню культури праці учнів. Дане питання в ньому розглянуто фрагментарно, лише за деякими її основними структурними елементами.

На наш погляд, культурологічний метод, покладений в основу трудової підготовки молоді, є невичерпним джерелом вирішення актуальних проблем сьогодення, а „зміст освіти має будуватися на моделях загальнонаукового чи культурознавчого характеру і слугувати розвитку здібностей учня, універсальних способів діяльності; забезпечувати умови для самовизначення особистості; закладати фундамент для майбутньої спеціалізації; створювати основи неперервної освіти; враховувати перспективи розвитку науки, техніки, економіки" [152, с. 6].

Сучасні науковці в пошуках „відправної основи" педагогічних концепцій „намагаються поступово відійти від поширених раніше поглядів на освіту і виховання як засіб передачі певного досвіду і відкривають нові резерви освітньо-виховного впливу на основі залучення учнівської молоді до культуротворчої діяльності" [41, с. 79]. Одним із таких резервів є форму-вання культури праці учнів. Тому дуже важливо, щоб у всіх розділах державного стандарту, починаючи з молодшої школи, було включено завдання формування культури праці. Тільки за таких умов можливо поетапно, від класу до класу, вирішувати дану проблему.

У ході дослідження були проаналізовані програми трудового навчання для учнів основної школи за період з 1990 по 2005 навчальні роки. Серед них: „Програми середньої загальноосвітньої школи. Трудове навчання 5-7 класи" (1992 рік), „Орієнтовні тематичні плани з трудового навчання для учнів 8-9 класів загальноосвітніх шкіл" (1993 рік), „Програми для загально-освітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5-7 класи" (1996 рік), „Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5-9 класи" (2001 рік), „Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 8-11 класи" (2001 рік), „Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 10-11 класи" (2001 рік), „Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5-12 класи" (2005 рік) та інші [147; 167-172]. Слід відзначити, що деякі з них уже було проаналізовано в дисертаційному дослідженні С.В.Лісової. Серед них: „Програми середньої загальноосвітньої школи. Трудове навчання 5-7 класи" (1992 рік) та „Орієнтовні тематичні плани з трудового навчання для учнів 8-9 класів загальноосвітніх шкіл" (1993 рік). Автор робить правильний висновок, що у змісті цих документів „питання культури праці розглянуто поверхово; відсутня наступність у формуванні елементів культури праці" [117, с. 118].

У своєму дослідженні ми, передусім, зосередили свою увагу на інших програмах. Аналіз навчальних програм показав, що формування культури праці учнів – одне із завдань сучасних програм трудового навчання. Так, у пояснювальній записці „Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5-7 класи" (1996 рік) визначено, що трудове навчання має забезпечувати „виховання працелюбності, культури праці, відповідального ставлення до власності, бережливого ставлення до природи, енергетичних і природних ресурсів" тощо [168, с. 3]. У „Програмах для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5-9 класи" (2001 рік) зазначено, що реалізація змісту цих програм повинна забезпечувати вирішення таких завдань, як-от: „включення учнів в реальні виробничо-економічні відносини з метою виховання у них культури праці, економної й екологічної культури, правової культури тощо" [169, с. 4]. Тобто автори програм вказують на необхідність формування культури праці школярів, але у цих документах не охоплені всі основні елементи культури праці учня основної школи. У змісті цих програм знаходимо лише такі елементи культури праці, як дотримання учнями правил внутрішнього розпорядку, безпечної праці у шкільних майстернях, організації робочого місця, пожежної та електробезпеки, санітарно-гігієнічних вимог та вимог до охорони навколишнього середовища, формування загально трудових, політехнічних, спеціальних знань, умінь, навичок: здійснювати творчий аналіз об'єктів праці, планувати свою роботу, визначати технологічну послідовність обробки матеріалів, контролювати якість виконаної роботи, економного використання матеріалів, електроенергії, раціонально використовувати час, креслярсько-графічні уміння та інші [169].

Отже, можна переконатися, що проблему формування в учнів культури праці у цих програмах вирішено поверхово, адже в пояснювальній записці передбачено її розв'язання, але у змісті програм нерозкрита наступність і ці-леспрямованість процесу формування культури праці учнів. Як наслідок, увага вчителів зосереджена на необхідності формування у школярів лише деяких елементів культури праці, що призводить до низького рівня її сформованості у дитини. Слід зазначити, що зміст даних програм дуже складний і оволодіння ним для багатьох учнів є майже не досяжним, а тому ускладнюється процес формування у дітей культури праці.

Аналіз „Програм для загальноосвітніх закладів. Трудове навчання 8-11 класи" (2001 рік) показав, що в них також передбачено формування деяких компонентів культури праці. Так, у пояснювальній записці записано: „У процесі навчання учні повинні чітко додержуватись правил безпеки праці, особистої гігієни, виробничої санітарії й охорони природи, технології приготування страв і кулінарних виробів, умов їх зберігання і термінів реалізації" [170, с. 4]. У програмах зосереджено увагу тільки на таких елементах культури праці: знання, вміння і навички з основних розділів програми (родинна економіка та ринкові відносини; технологія приготування кулінарних страв і виробів; культура харчування; проектування та виготовлення виробів із текстильних матеріалів) та з розділів варіативної частини програми (основи побутової діяльності; писанкарство; проектування, конструювання та моделювання одягу; аплікація з волокнистих матеріалів та клаптикова техніка; українська народна вишивка тощо); санітарно-гігієнічні вимоги, правила безпеки праці та організації робочого місця під час виконання робіт, контроль якості готових виробів, правила електробезпеки, економного використання матеріалів та електроенергії тощо.

Варто зауважити, що у змісті даних програм словосполучення „культура праці” зустрічаємо лише двічі, а саме у розділах „Основи побутової діяльності” (8 клас) та „Догляд за присадибною ділянкою” (11 клас), а також згадано про такі елементи культури праці, як: правила безпеки праці, пожежної безпеки, правила утримання та користування обладнанням, організація робочого місця, вимоги до чистоти та утримання садиби тощо.

Аналіз „Програм з трудового навчання 5-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів” (2005 рік) показав, що в цій програмі одне із її зав- дань – формування в учнів культури праці. У пояснювальній записці зазначено, що трудове навчання „сприяє розвитку технічної творчості та конструкторських здібностей, морально-вольових якостей, культури праці” [172, с. 6]. На жаль, і в цих програмах немає цілісного підходу до процесу формування в учнів культури праці, але вона містить рекомендації щодо оволодіння учнями такими елементами даного виду культури як-от: уміння й навички організовувати робоче місце і підтримувати порядок у процесі роботи, користуватися різними видами конструкторсько-технологічної документації та іншими джерелами інформації, дотримуватись правил безпечної праці та санітарно-гігієнічних вимог, дотримуватись норм часу на виготовлення виробу та технічних вимог у процесі виконання робіт (якість виробу), планування трудових процесів, самоконтроль. У цілому, щодо вирішення окресленої проблеми, дана програма нагадує попередню.

Таким чином, проведений аналіз програм трудового навчання 1990-2005 років показав, що питання цілісного формування культури праці учнів у них не вирішено. У багатьох із них тільки вказано на необхідність формування культури праці учнів та подано загальні вказівки і поради, але в їхньому змісті дана проблема майже не знайшла відображення. Тут охарактеризовано лише деякі елементи культури праці, а питання наступ-ності даного процесу на уроках трудового навчання в 5-9 класах та педагогічного управління ним не розкриті.

Аналіз програм трудового навчання також доводить відсутність єдиного підходу науковців до розуміння сутності поняття „культура праці”, змісту і структури культури праці учнів основної ланки школи . У жодній програмі не розкрито питання цілісного формування культури праці на уроках з трудового навчання. Вони тільки орієнтують учителя на розв’язання даної проблеми. Тому на сучасному етапі становлення загальноосвітньої школи розв’язати проблему формування культури праці учнів можна тільки за рахунок творчого підходу до справи кожного вчителя.

На допомогу вчителю у вирішенні питань організації навчально-виховного процесу спрямована ціла низка науково-методичної літератури (підручники, посібники, робочі зошити та інша література). Тому в ході дослідження ми провели аналіз сучасної навчально-методичної літератури з трудового навчання. Передусім було проаналізовано підручники – основне джерело передачі знань учням.

Цінним є те, що у багатьох підручниках з трудового навчання для молодшої школи вміщено поради щодо формування культури праці дітей. Так, підручник для учнів першого класу (автор І.М.Веремійчик) [50, с. 84-86] містить такі поради:

- працюй у фартушку або халаті; щоб не пошкодити столи під час трудових дій, користуйся картонкою або фанерною підкладкою;
- під час роботи з клеєм, глиною, пластиліном для витирання рук використовуй серветку;
- після закінчення роботи прибери своє робоче місце.

На жаль, автор виділив ці правила у параграфі „Організація робочого місця”, де поряд з культурою праці розглядає правила безпечної праці, організацію робочого місця, обов’язки чергових. На нашу думку, цей параграф потрібно назвати „Культура праці на уроках трудового навчання” та в його змісті розглядати ці та інші структурні компоненти культури праці. Тим самим було б розпочато роботу з цілеспрямованого формування у шко-лярів культури праці, яку доцільно проводити протягом усього періоду навчання дитини в школі.

У інших підручниках трудового навчання І.М.Веремійчика для 3 та 4 класів [48; 49] також знаходимо уміння і навички, які відносяться до елементів культури праці. Серед них: планування послідовності виконання роботи, добір необхідних матеріалів, інструментів та розміщення їх на робочому місці згідно до вимог, дотримання правил безпеки і культури праці під час роботи, економне й раціональне використання матеріалу, самостійність, кмітливість, творче ставлення до праці. На жаль, автор, як і в підручнику для 1-го класу, розкриває культуру праці як складову організації робочого місця і дотримання правил безпеки праці при роботі з різними матеріалами.

У підручнику з трудового навчання для 4 класу (автори Л.І.Денисенко, В.П.Тименко) [68] знаходимо такі елементи культури праці, як: основні правила безпечної праці на уроках трудового навчання, організація робочого місця, а також знання і вміння, сумлінність, бажання працювати творчо з фантазією, не поспішаючи, виконувати завдання відповідно до плану роботи. Але, на жаль, автори підручника не використовують та не ознайомлюють учнів з поняттям „культура праці”.

Таким чином, аналіз сучасних підручників з трудового навчання для учнів 1-4 класів показав, що в них не тільки не подано чіткого визначення культури праці, але, в більшості випадків, наведено лише перелік деяких елементів даної культури, серед яких найчастіше зустрічаємо такі: правила безпеки роботи, організація робочого місця, дотримання санітарно-гігієнічних вимог тощо. А про те, які саме елементи культури праці потрібно формувати в тому чи іншому віці дитини або при вивченні тієї чи іншої теми навіть

немає згадки.

На жаль, сьогодні в загальноосвітніх школах бракує нових підручників для учнів основної школи. Більшість підручників випущено ще до 2000 року, а тому їхній зміст уже не відповідає вимогам державних навчальних програм з трудового навчання. Наприклад, навчальні підручники і посібники для учнів основної школи: „Трудове навчання" для 5-7 класів (відповідно 1990, 1997, 1996 роки), „Рукоділля в школі" для 5-9 класів (1998 рік), „Технологія виготовлення швейних виробів" для учнів 8-9 класів (1998 рік), „Обробка тканини" для учнів 10-11 класів (1993 рік), підручники з обслуговуючої та технічної праці для 5 класу (2005 рік) та інші.

Аналіз цієї та іншої навчальної літератури [67; 95; 96; 126; 180; 208; 215-222] доводить, що у її змісті відсутнє поняття „культура праці учнів", а в більшості підручників і посібників немає навіть згадки про даний вид культури. Розглянуто тільки деякі елементи культури праці, а саме: спеціальні знання і вміння з предмета, дотримання санітарно-гігієнічних вимог та правил безпеки праці, економне використання матеріалів і електро-енергії, планування роботи, самоконтроль, процес перевірки якості виробу, організація робочого місця і праці тощо.

Наприклад, у навчальному посібнику з трудового навчання для 5 класу (1990 рік) [215] розглянуто такі елементи культури праці, як підготовка до роботи, чистота, порядок, робоча поза, режим, витримка, правила безпеки та гігієни праці. У підручниках з обслуговуючої і технічної праці для 5 класу (2005 рік) [215-222] даний перелік розширено такими елементами: організація робочого місця, дотримання послідовності виконання робіт та правил наукової організації праці, а також деякими складовими економічного, екологічного та інших компонентів культури праці.

Важливо відмітити, що в деяких підручниках вміщено визначення культури праці – це „виконання будь-якої роботи на високому рівні з дотри-манням вимог наукової організації праці" [221, с. 4]. У посібнику з трудового навчання для 7 класу [217], розкрито суть поняття „наукова організація праці", зроблено акцент на колективну роботу, співпрацю у групі та розглянуто психофізіологічні умови праці.

У посібнику з трудового навчання для 7 класу [209], подано детальний перелік правил електробезпеки, безпеки праці, пожежної безпеки. Тут ми зустрічаємо й згадку про культуру праці, адже одна з тем називається: „Загальні правила безпечної праці та культури праці в шкільних майстернях". Питання формування культури праці у цьому посібнику вирішені через такі її елементи як дотримання вимог безпеки праці та загальних правил дотримання трудової дисципліни. На наш погляд, їх необхідно розширити наступними важливими елементами культури праці: спеціальні знання, уміння і навички з курсу, планування, організація, контроль та аналіз результатів трудової навчальної діяльності учнів, раціональність і пра-вильність добирання матеріалів та інструментів, економно витрачати основні та допоміжні матеріали тощо.

Отже, спостерігається недостатня увага з боку авторів навчальної літератури щодо вирішення проблеми формування в учнів культури праці, що, у свою чергу, призводить до помилок у роботі вчителів та інших негативних явищ. Підтверджує цей висновок аналіз допоміжної науково-методичної літератури, якою користуються як учні, так і вчителі. Це робочі зошити, плани-конспекти уроків, методичні рекомендації тощо [19-24; 27; 31-39; 56;57; 110; 131; 136; 151; 175-178; 214; 227].

У навчально-методичних посібниках ситуація щодо формування культури праці є аналогічною. Необхідно відмітити, що конкретних методичних порад щодо формування культури праці учнів основної школи немає в жодному з них, і тільки в деяких ми зустрічаємо згадку про необхідність оволодіння школярами деякими елементами даної культури (наприклад, учні мають навчитися планувати свою практичну діяльність, дотримуватися правил безпеки та гігієни праці, бути організованими під час виконання практичних робіт тощо) [110; 208; 224].

Проведений аналіз навчальної та навчально-методичної літератури дає підстави для наступних висновків:

- у їхньому змісті не подано чітку структуру культури праці, немає переліку її основних структурних компонентів;
- відсутня будь-яка інформація про формування культури праці школярів, а тим більше вказівки щодо цілеспрямованого проведення цієї роботи;
- не розкрита наступність у формуванні елементів культури праці навіть таких основних з них, як процес планування, організації та виконання роботи, самоконтроль тощо;
- відсутній комплексний підхід до формування у школярів культури праці, а зосереджено увагу тільки на деяких її складових: знання, уміння, організація робочого місця, правила безпеки праці, санітарно-гігієнічні вимоги, електробезпека тощо;
- спостерігається необізнаність з цього питання, тому що багато дослідників не пов'язують культуру праці з її складовими елементами (знаннями, уміннями, морально-ціннісними рисами учнів тощо) і розгля-дають їх у відриві одне від одного;
- у змісті трудового навчання не розкрито поняття „культура праці", а є лише окремі згадки про нього;
- часом учителі не розуміють усієї широти і багатогранності феномену „культура праці";

- підручники і посібники майже не відображають окреслену проблему, адже в них не вказано, які саме елементи культури праці та в якому віці слід формувати в учнів;
- автори навчально-методичної літератури не пов'язують загальнотрудові навички й уміння планувати свою діяльність, здійснювати самоконтроль, аналізувати результати роботи і, як наслідок, вони стоять дещо окремо від процесу формування культури праці.

Аналіз фахових видань („Трудова підготовка в закладах освіти", „Школа и производство" та інші) доводить, що навіть у них, тобто у журна-лах, які безпосередньо стосуються організації трудової підготовки у школі, немає повного огляду проблеми культури праці. Лише деякі статті безпосередньо присвячено вирішенню даного питання.

Серед них стаття В.В.Матюшкіна „Больше внимания формированию культуры труда", в якій автор наводить чинники, що сприяють формуванню у школярів культури праці. До них він відносить: створення, підтримку в по-рядку і послідовне покращення навчально-виробничої бази майстерень, забезпечення трудової і технологічної дисципліни, сприятливого мікроклімату у взаємовідносинах учителя і учнів та останніх між собою [134, с. 20] В.В.Матюшкін звертається у статті до всіх учителів трудового навчання та пропонує їм у своїй роботі звернути увагу на формування в учнів культури праці.

Стаття О.Б.Авраменка „Культура праці школярів та її формування на уроках трудового навчання" [1] присвячена висвітленню шляхів формування культури праці в ході проектно-технологічної діяльності учнів. Автор наводить схему зв'язків елементів культури праці з проектно-технологічною діяльністю, звертає увагу на переваги та недоліки проектно-технологічної системи щодо формування в учнів культури праці.

На нашу думку, проектно-технологічна діяльність містить значні можливості для формування культури праці особистості, тому її необхідно впроваджувати на заняттях з трудового навчання. На останнє вказує й Державний стандарт освітньої галузі „Технологія", в якому передбачено організацію трудового навчання на основі проектно-технологічного підходу [187, с. 7]. Про переваги такого підходу пише В.К. Сидоренко, який у своїх наукових розвідках наводить таке визначення „Ґрунтуючись на поняттях технології навчання і проектування проекту методику можна визначити як сукупність пошукових, проблемних методів , творчих по самій своїй суті, що являють собою дидактичний засіб активізації пізнавальної діяльності, розвитку креативності й одночасно формування певних особистісних якостей учнів у процесі створення конкретного продукту" [188, с. 103]. Проектне навчання спрямоване на самостійну діяльність учня в навчально-трудових процесах, де вирішується особистісно-значима проблема (виконання проекту). З огляду на це, саме на основі проектно-технологічної системи побудовані чинні програми з трудового навчання, а питання формування культури праці в ході проектного навчання стає сьогодні актуальним. Але, як бачимо, інформації щодо формування в учнів культури праці бракує.

Разом із тим для формування культури праці школярів у процесі трудового навчання виняткового значення набуває обізнаність щодо цього питання учнів, учителів та адміністрації шкіл.

Тому на початку експерименту нами було проведено анкетування учнів, метою якого стало з'ясувати, наскільки діти розуміють сутність поняття „культура праці". Воно охопило 792 учнів. Результати анкетування показали, що майже всі школярі дають неправильні відповіді на питання: „Як ви розумієте поняття „культура праці", „Які елементи культури праці характерні для трудової діяльності робітника?", „З яких елементів складається культура праці учня?".

Проаналізувавши відповіді школярів на перше питання з'ясували, що тільки деякі учні (1,2 % в контрольній і 0,7 % в експериментальній групах) правильно розуміють дане поняття (таблиця 1.1).

Таблиця 1.1

Результати анкетування учнів щодо розуміння ними сутності поняття „культура праці"

Питання до учнів	Відповіді учнів контрольної групи			Відповіді учнів експериментальної групи		
1. Як ти розумієш поняття „культура праці"?	неправильні		правильні	неправильні		правильні
	98,8 %		1,2 %	99,3 %		0,7 %
2. Які елементи культури праці характерні для трудової діяльності робітника?	невірний перелік	неповний перелік	майже повний перелік	невірний перелік	неповний перелік	майже повний перелік
	98 %	2 %	-	97,7 %	3,3 %	-
3. З яких елементів складається культура праці учня?	94,9 %	5,1 %	-	95,6 %	4,3 %	0,1 %

Серед найкращих і найбільш правильних відповідей були такі: „Під культурою праці розумію правильну організації трудового процесу, використання всіх знань, умінь і навичок при виконанні технологічних операцій виготовлення будь-яких виробів, у ході роботи проявляти старанність і творчість", або „Поняття „культура праці" охоплює естетику праці, планування робочого процесу, дотримання безпеки

праці і гігієнічних вимог, оволодіння знаннями, вміннями і навичками з трудового навчання та використання їх у своїй практичній роботі" та інше.

Аналіз відповідей дітей на питання: „Які елементи культури праці ти відніс би до культури праці учня?" показав, що школярі не можуть назвати елементи культури праці робітника. Тільки 2 % учнів контрольної групи і 3,3 % учнів експериментальної групи надали неповний перелік цих елементів. Вони назвали такі: „праця в спеціальному одязі, дотримання режиму робочого дня, спеціальні знання, вміння і навички, дотримання робітниками безпеки праці", або „професійний досвід, організація трудового процесу, вміти знаходити взаємопорозуміння з іншими членами колективу, працювати красиво і старанно" та інші. Це свідчить про те, що в ході трудової підготовки дітей не ознайомлювали з основними елементами культури праці робітника.

Відповіді на питання: „Які елементи культури праці робітника ти відніс би до культури праці учня?" свідчать про те, що школярам легше скласти перелік елементів культури праці учня. Так, хоч цей перелік елементів у біль-шості школярів (94,9 % і 95,6 %) був невірним, але серед відповідей учнів майже не було таких: „не можу відповісти на це питання", як це спостерігалося при відповіді на питання: „Які елементи культури праці ти відніс би до культури праці робітника?". Кількість дітей, які представили більш-менш повний перелік елементів культури праці учня – 0,1 %. Це, наприклад, така відповідь: „організація робочого місця, підтримання порядку на ньому, праця відповідно до складеного плану роботи, дотримуючись технологічної послідовності і правил з техніки безпеки, економна витрата матеріалів і часу, електроенергії, праця охайна і в робочому одязі, правильне застосування знань і вмінь у своїй практичній діяльності, дисциплінованість і пунктуальність".

Таким чином, результати анкетування показали, що більшість дітей не розуміють поняття „культура праці" і не можуть назвати правильно складові елементи цієї культури.

На початковому етапі експерименту нами також було проведено анкетування вчителів та адміністрації шкіл щодо розуміння ними проблеми культури праці учнів та визначення їхнього ставлення до її розв'язання. Анкетування охопило 841 респондента, а саме: адміністрація і вчителі міських шкіл – 27,2 %, сільських шкіл – 72,8 %. Серед них були вчителі початкової ланки загальноосвітньої школи, вчителі гуманітарних та математично-природничих дисциплін. Варто зауважити, що респондентами стали вчителі, які мають різні кваліфікаційні категорії, різний вік і стать.

Їм пропонували дати відповіді на такі запитання: „Ваш вік? Ваша стать? Яку кваліфікаційну категорію Ви маєте? Який предмет викладаєте? Який навчальний заклад закінчили і коли? У якій школі викладаєте? Чи зустрічались Ви раніше з таким поняттям, як „культура праці"? Чи цікавить Вас інформація, присвячена проблемам формування культури праці в учнів, вміщена у навчально-методичній літературі? Звідки у Вас інформація з цього питання? Дайте своє визначення поняття „культура праці". Як Ви думаєте, чи потрібно в програму (пере)підготовки вчителя включити питання формування в учнів культури праці в умовах навчально-виховного процесу школи? Чи розглядалася проблема культури праці на педагогічних нарадах (педрадах, методичних об'єднаннях вчителів-предметників та класних керівників тощо) у Вашій школі? Чи підготовлені Ви до формування культури праці школярів у своїй практичній діяльності? Чи є у Вас можливість формувати культуру праці у школярів? Якщо у Вас немає можливості формувати культури праці учнів, то з чим це пов'язано? Чи є у Вас бажання вирішувати зазначену проблему?" (додаток А).

Результати анкетування вчителів на перший погляд були втішними, адже 92,6 % опитаних зустрічалися раніше з даним поняттям, а 63,2 % учителів вважають себе підготовленими до формування культури праці учнів. Але на жаль, відповіді на інші питання доводять, що тільки в 20,6 % учителів наявне правильне розуміння сутності поняття „культура праці", а 28 % невірно розуміють його.

Серед об'єктивних причин такого дуже багато чинників. Так, інформацію з даного питання вчителі отримують зі спеціальної літератури (40,14 %), з періодичних видань і телебачення (6,16 %), в ході спілкування з колегами чи знайомими (5,78 %), з Інтернету (0 %). Більш ніж третина респондентів (36,8 %) указують, що дане питання жодного разу не розглядалося на педагогічних нарадах, методичних об'єднаннях вчителів-предметників та класних керівників шкіл, у яких вони працюють. 33,3 % учителів вважають, що неможливо формувати культуру праці школярів, бо в навчальних закладах немає належної матеріально-технічної бази та коштів для її створення (13 %), до того ж керівництво шкіл не приділяє уваги даному питанню (5 %), а деякі вчителі мало знають про нього (11 %).

Відповіді вчителів на питання: „Дайте своє визначення поняття „культура праці" показали, що адекватну відповідь дали тільки 20,6 % учителів, 34,8 % дали визначення, які можна вважати більш-менш вірними. Решта вчителів дали неповну відповідь. Вони розуміють культуру праці тільки як дотримання правил безпеки праці, санітарно-гігієнічних вимог, організації робочого місця (11,3 %), дали відповіді щодо дотримання технологічної послідовності (6 %), як організацію навчально-виховного процесу відповідно до вимог нормативних документів та наукової організації праці (4,6 %), як уміння працювати в колективі (7,2 %). Лише деякі вчителі охоплюють у своїх відповідях різноманітні елементи культури праці учнів (5,7 %). На жаль, 16,6 % учителів не змогли дати відповідь на це запитання.

Найбільшу кількість правильних і повних відповідей дали вчителі початкової школи, трудового навчання, охорони та безпеки життєдіяльності дітей. Це не дивно, оскільки, саме вони у своїй повсякденній роботі безпосередньо займаються формуванням культури праці школярів, навчають їх переносити у практичну діяльність набуті знання, уміння і навички.

Що стосується відповідей учителів різного віку та різних кваліфікаційних рівнів, то слід зазначити, що педагоги віком від 40 років і більше, які мають першу, вищу категорії, а також вчителі-методисти розглядають питання формування культури праці учнів крізь призму практичного досвіду і дають, як правило, більш-менш чіткі відповіді. Деякі їх відповіді, хоч і є частково вірними та неповними, але вказують на правильний підхід у розумінні поняття „культура праці". Не даючи визначення безпосередньо, вони розкривали його через елементи та функції даної культури. Ті ж окремі педагоги, які не змогли дати визначення поняття „культура праці" – це молоді вчителі, вчителі другої категорії чи ті, які почали працювати у школі. Вони погано орієнтуються в даній проблемі.

Важливо зауважити, що більшість учителів (97,3 %) вважають необхідним включити у програму підготовки і перепідготовки вчителів питання формування культури праці учнів в умовах навчально-виховного процесу школи. Позитивним є й той момент, що більшість педагогів висловлюють бажання займатися цією проблемою (90,7 %).

Результати анкетування та співбесід з адміністрацією шкіл щодо формування культури праці учнів показали, що керівники також відчувають прогалини в обізнаності з цього питання і вважають за потрібне розглядати дану проблему на педагогічних нарадах та методичних об'єднаннях, включати її до змісту підготовки та перепідготовки вчителів. На їхню думку, це сприятиме не тільки підвищенню загального рівня культури праці, а й культури навчальної діяльності школярів у цілому. Як і інші вчителі, керівники навчальних закладів відмічають, що процес формування культури праці учнів гальмується незадовільними матеріальними можливостями шкіл, малим надходженням коштів для розвитку матеріально-технічної бази, відсутністю централізованого забезпечення відповідною науково-методичною літературою тощо.

Отже, проведене дослідження довело необхідність ознайомлення вчителів з даною проблемою та шляхами її розв'язання, зокрема з організацією педагогічного управління формуванням культури праці учнів. Саме тому в ході експерименту в Південноукраїнському регіональному інституті післядипломної освіти педагогічних кадрів проведено курс лекцій для вчителів з формування культури праці учнів. Під час лекцій ми прагнули ознайомити вчителів із моделлю формування культури праці учнів основної школи та комплексом методів і засобів, спрямованим на формування в учнів основних елементів даної культури на уроках трудового навчання. Для нас було важливо, щоб педагоги зрозуміли, що кожен елемент культури праці відіграє свою особливу роль у формуванні культури праці учня.

Разом із тим, виявити рівень сформованості культури праці учнів одразу за усіма елементами неможливо. З огляду на це у процесі дослідження ми намагалися виявити основні елементи культури праці школяра, а вже потім виявляли рівень сформованості у нього кожного елемента.

Для того, щоб виявити основні елементи культури праці, було проведене анкетування вчителів (додаток Б), яке охопило 841 особу. Респондентами знову стали адміністрація шкіл, учителі початкових класів, учителі природничо-математичних та гуманітарних дисциплін. Перед ними було поставлено завдання: „Із переліку елементів культури праці визначте основні його складові". Результати анкетування показали, що серед багатьох запропонованих елементів культури праці респонденти виділили дванадцять основних: уміння і навички планувати роботу – 99,6 %, аналізувати зразок та умови завдання – 93,3 %, працювати в колективі – 91,2 %, готувати робоче місце і утримувати його в порядку – 85,2 %, економно витрачати час – 83,4 %, дотримуватись правил безпеки і гігієни праці – 82 %, читати графічну документацію – 79,8 %, вимірювальні уміння – 70,6 %, уміння економно розмічувати та використовувати матеріали – 63,9 %, уміння раціонально добирати матеріали – 69,4 %, раціонально і правильно добирати інструменти – 62,5 %, креслярсько-графічні уміння – 61,6 %.

Слід зауважити, що респонденти виділяли також інші елементи культури праці, але у порівнянні з вище перерахованими їх обрало набагато менше учителів (у всіх випадках менш ніж 50 %).

Щодо того, які саме елементи культури праці вчителі тієї чи іншої категорії поставили на перше місце, треба зауважити, що всі вони надають першочергового значення умінням і навичкам планувати роботу. Щодо інших елементів думки педагогів дещо різняться між собою. Так, адміністрація шкіл та вчителі початкових класів виділяють як один із головних елементів уміння працювати в колективі (відповідно 100 % і 97,9 %), учителі природничо-математичних дисциплін – уміння готувати робоче місце й утримувати його в порядку (99,3 %), вчителі гуманітарних дисциплін – уміння економно витрачати час (98,1 %). Більш детальну інформацію наведено в додатку В.

Проведене дослідження, пов'язане з визначенням основних елементів культури праці учня, в цілому підтвердило висновки О.І.Іголкіної [88], адже у своїх роботах науковець також виділяє названі вище елементи як основні, за винятком одного з них, а саме – уміння працювати в колективі. На нашу думку, для сучасного робітника цей елемент теж має неабияке значення.

Нагадаємо, що одне із завдань державної програми з трудового навчання – це формування в учнів культури праці. Але аналіз сучасного стану розв'язання даної проблеми в умовах загальноосвітньої школи свідчить, що на сьогодні майже не розроблено методику формування культури праці школярів, зокрема методику проведення цієї роботи на уроках обслуговуючої праці. Це підтверджує аналіз проведених бесід, анкетування, спостереження, вивчення передового досвіду, в ході якого було зроблено висновок, що переважна більшість учителів мають можливість і ба-жання для вирішення даної проблеми, але під час навчання у вищих навчальних закладах та підвищення кваліфікації вони не отримали відповідну підготовку. Немає також необхідного методичного забезпечення, не існує моделі формування культури праці учнів основної школи, а відповідно й комплексу методів і засобів, спрямованих на її реалізацію в

умовах навчально-виховного процесу школи. Це, як свідчать дані констатувального експерименту, призводить до низького рівня сформованості культури праці учнів, а отже, негативно впливає на якість трудової підготовки дітей під час навчання у школі.

Таким чином, аналіз сучасного стану процесу формування культури праці учнів основної школи показав, що:

- питання формування культури праці школярів у державних навчальних програмах розглянуто дуже поверхово, що зумовлює наявність низького рівня сформованості культури праці учнів загальноосвітньої школи;
- для учителів і адміністрації шкіл характерна недостатня обізнаність з питання формування культури праці учнів, що призводить до того, що не використовуються всі можливості навчально-виховного процесу закладів освіти у вирішенні даного питання;
- перед педагогами постає гостра потреба в літературі з даної проблеми та в методичних матеріалах щодо її вирішення у процесі трудового навчання школярів;
- сучасна загальноосвітня школа потребує покращення матеріально-технічної бази трудового навчання та розробки методик, спрямованих на формування культури праці учнів.

1.3. Структура та функції культури праці

Одним із першочергових завдань загальноосвітньої школи є виховання культури молодого покоління. Шкільна освіта сьогодні виконує культурологічну функцію, яка „передбачає оновлення змісту на засадах його гуманітаризації, цілеспрямованого використання надбань національної культури” [183, с. 34], а також „функцію інтеграції культурного спадку” [97, с. 160]. Численні публікації науковців, які з’явилися в останні роки на сторінках педагогічної преси, свідчать про те, що пошук у напрямку вирішення культурологічних проблем сучасної освіти поступово набуває широкого розмаху. Культурний розвиток людини неможливий без формування в неї культури навчальної діяльності, яке можна і потрібно здійснювати в умовах навчально-виховного процесу сучасної загальноосвітньої школи. Так, багато науковців (С.А.Анісімов, Н.В.Дупак, С.В.Журавель, Д.М.Зембицький, О.І.Іголкіна, Л.М.Колодіна, І.І. Кожевни-кова, С.В.Лісова, С.Е.Матушкін, Б.М.Ханін та інші) вказують на необхідність формування у школярів культури навчальної діяльності та культури праці. Однак, незважаючи на наявність теоретичних розробок з даної проблематики, остання потребує подальшого обґрунтування.

Тому нами було поставлене завдання розглянути культуру праці учня як складову культури навчальної діяльності та визначити можливості її формування в педагогічному процесі загальноосвітньої школи.

Слід нагадати, що основною метою загальноосвітніх закладів є форму-вання гармонійно розвиненої особистості. Ця мета завжди „залишається ідеалом, до якого однаково прагнуть сучасна вітчизняна та зарубіжна школи” [141, с. 58]. Процес формування гармонійно розвиненої особистості передбачає поєднання таких напрямів виховання: естетичне, моральне, розумове, трудове, фізичне, екологічне та інших. У ході реалізації завдань цих напрямів виховної діяльності педагога в учня формуються відповідні складові культури особистості. Так, у процесі морального виховання формується моральна культура, в ході естетичного – естетична тощо.

Багато науковців у своїх роботах указують на взаємозв’язок, взаємозалежність та взаємовплив між такими категоріями, як культура і гар-монійний розвиток особистості. Наприклад, Ж.М.Борбодоєв, В.С. Ірклієнко, О.А.Сташук висловлювали цю думку, розглядаючи у своїх дисертаційних дослідженнях естетичну культуру, а Т.С.Вайда, Н.Б.Грейда, Л.Б.Лук’янова, Г.Ф.Пономарьова – при дослідженні екологічної культури.

Ще одним не менш важливим завданням сучасної школи є формування культури навчальної діяльності. Цей вид культури був предметом вивчення багатьох науковців, серед яких Л.М.Колодіна, І.І. Кожевникова та інші.

Л.М.Колодіна, досліджуючи даний вид культури, спрямовує увагу педагогів на формування у дитини теоретичних знань, вмінь та навичок, які розглядає як елементи культури навчальної діяльності [105].

Більш глибокий аналіз культури навчальної діяльності знаходимо в ро-боті І.І. Кожевникової, присвяченій формуванню культури навчальної діяльності молодших школярів. На її думку, культура навчальної діяльності складається з культури усного і писемного мовлення, культури поведінки, культури спілкування, екологічної та духовної культури, культури мислення та культури праці.

У дослідженнях науковця культура праці виступає як один із критеріїв навчально-трудової діяльності. І.І.Кожевникова застерігає, що у процесі такої діяльності вчитель не

37

повинен забу… …ість культури, широкий діапазон якої дозволяє впливати… …у потрібному руслі [104].

…ктура навчально-виховного процесу основної шко… …шої школи. Це виражається у збільшенні кі… …сті та складності, викладанні різних д… …тощо. З огляду на зазначене, культура н… …гальноосвітньої школи містить такі с… …етична, розумова, фізична, естетична та е…

…авчальної діяльності школярів має дещо інш… …ри ми включили культуру поведінки, культ… …о розумової культури – культуру усного і писемно… …крім того, перелік розширився за рахунок уведення та… …фізична культура. Наведений перелік структурних складових більш… …изує культуру навчальної діяльності учня в умовах навчально-виховного процесу сучасної загальноосвітньої школи і є дидактично правильним.

У свою чергу культура праці включає не тільки структурні елементи культури навчальної діяльності, а й сама лежить в її зоні (рис. 1.2). Усі складові культури навчальної діяльності не тільки взаємопов’язані з куль-турою праці, але й мають великий вплив на її формування.

Можна виділити велику кількість загальних елементів у структурі кожної складової культури навчальної діяльності. На рис. 1.2 вони знаходяться в зонах перетину кілець.

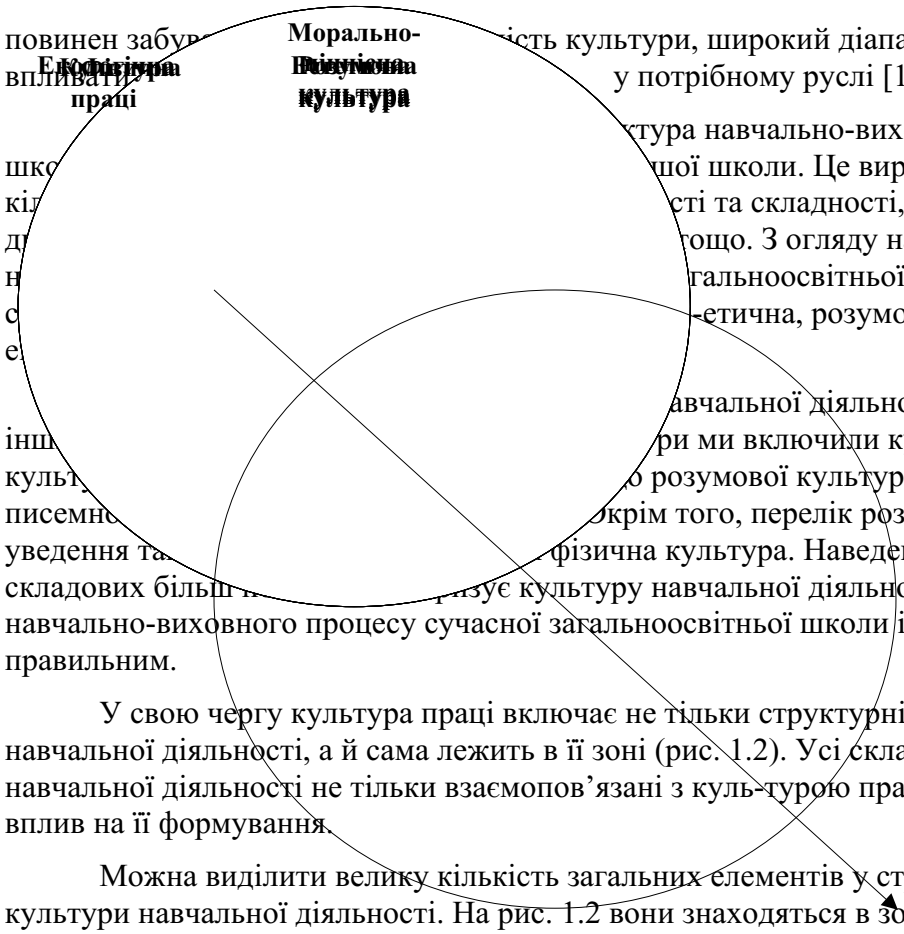

Рис. 1.2. Складові культури навчальної діяльності

Так, наприклад, на перетині культури праці з розумовою культурою можемо розглядати такі загальні елементи, як засвоєння системи знань, умінь, формування навичок навчальної праці, розвиток інтелектуальних здібностей учнів (пізнавального інтересу, творчого пошуку, культури мовлення, культури мислення, раціональної організації трудової діяльності тощо), самоосвіту (вміння самостійно здобувати знання і набувати нових трудових навиків), культури мислення, формування світогляду і визначення свого „Я”, готовність до застосування знань, умінь і трудових навичок на практиці, розширення новою інформацією свого досвіду та вміти перевіряти її на достовірність.

На перетині культури праці з морально-ціннісною культурою зустрічаємо такі загальні елементи: розвиток морально-етичних почуттів і якостей особистості по відношенню до праці, виховання морально-ціннісного ставлення до навчально-трудової діяльності, виховання поваги до людини-трудівника, людських здобутків, виховання працелюбності та самодисципліни, виховання культури поведінки, культури почуттів, культури спілкування у процесі виконання трудових завдань, вплив загальнолюдських цінностей на особистість (чесність, відповідальність, працелюбність, наполегливість тощо), формування готовності до творчої праці на користь людей, формування готовності працювати плідно на благо своєї країни та інші.

Спільна зона культури праці з естетичною культурою містить такі елементи, як формування системи знань, поглядів, смаків, ідеалів про світову культуру і культуру діяльності свого народу, духовно-естетичні потреби і по-чуття, розвиток художніх здібностей і творчої діяльності, вмінь сприймати та оцінювати красу, творити прекрасне своїми руками, формування естетичного ставлення до праці, естетичних ідеалів і смаків, ознайомлення з критеріями краси, що існують у суспільстві. Сюди можна віднести і народознавчі компоненти: оволодіння національними ремеслами, формування традицій як елементів спадщини, що передаються від одного покоління до іншого й утво-рюють взаємозв'язок з історією людства, формування звичаїв та інші. Варто додати, що вплив на особистість навколишнього середовища, створеного за законами естетики, у процесі трудової діяльності якоюсь мірою подібний до впливу творів мистецтва [66, с. 13].

На перетині культури праці з екологічною культурою знаходяться оволодіння знаннями про природу (елементи матеріалознавства тощо), формування в учнів відповідальності за природу (економне використання води, енергії та інше), цивілізоване господарювання, розуміння себе як частини природи, формування вміння співіснувати з природою тощо. Як відзначає О.Ф.Дзюбенко, трудове навчання як шкільний навчальний предмет, організовує „безпосередній контакт з навколишнім середовищем" [71, с. 80]. З фізичною культурою – розвиток організму школяра, підвищення його фізичної і розумової працездатності, вдосконалення координації рухів та інших сенсомоторних якостей дитини тощо.

Звісно, реалізація завдань гармонійного розвитку особистості вимагає від учителів спрямовувати свої зусилля на формування всіх складових культури дитини (морально-ціннісної, розумової, екологічної, естетичної та фізичної культур), у тому числі й на формування культури праці. Тобто одним із напрямів діяльності кожного вчителя має бути формування культури праці учня, але, на жаль, деякі педагоги вважають, що цю проблему повинні розв'язувати лише вчителі трудового навчання і початкової школи. Така думка є не тільки невірною, а й свідчить про не розуміння вчителями даної проблеми .

З огляду на зазначене, відмітимо, що культура праці – особлива складова культурного розвитку дитини. Вона пов'язана з сукупністю сформованих культуровідповідних якостей особистості та базується на свідомому засвоєнні, збереженні, примноженні школярем спеціальних знань, умінь, навичок, досвіду, які зумовлюють дієвість його поглядів і переконань. У той самий час рівень сформованості культури праці індивіда визначається не стільки системою засвоєних знань, скільки підготовленістю до самостійного прийняття рішень та діяльності.

Щоб краще зрозуміти феномен культури праці, підкреслимо, що „створений людиною світ речей і міжлюдських стосунків з його нормами, цінностями та ідеалами є безумовно культурою, описати яку можна, перелічуючи її складові" [196, с. 101]. Складовими культури праці є моти-ваційний, морально-ціннісний, естетичний, екологічний, техніко-технологічний, економічний, організаційно-діяльнісний, світоглядний і контрольно-оцінний компоненти.

Кожен із цих компонентів поєднує певні елементи культури навчальної діяльності. Так, мотиваційний компонент охоплює такі елементи культури навчальної діяльності:

інтерес, потяг до навчання, відчуття потреби в знаннях, зацікавленість шкільними предметами, бажання приходити до школи та інші. Ці елементи культури праці не тільки мотивують навчальну діяльність учнів, а і впливають на їхню поведінку, визначають вибірковість таких психологічних процесів, як сприйняття, мислення, увага, пам'ять, уява. При цьому школярі в ході навчання свідомо обирають цілі та засоби досягнення результату, спрямовують навчально-трудову діяльність на мотиваційні об'єкти, цілі та їх здійснення.

Роль мотивів навчально-трудової діяльності полягає в тому, щоб надати поведінці учня імпульс і спрямувати його дії до певної мети [179, с. 69]. Тобто навчальна діяльність, у ході якої учень отримує нові знання, вміння і навички, повинна завжди бути мотивованою, адже мотивувати означає спонукати „відмовитися від старого типу поведінки на користь нової" [18, с. 79].

Мотивація навчально-трудової діяльності школярів та їхньої цілеспрямованості в навчанні – це система мотивів і стимулів, що спонукають учнів до процесу оволодіння новими знаннями, вміннями, навичками та впливають на нарощення культури праці особистості. В.М.Мадзігон зазначав, що від того, як вдається сформувати у молоді позитивні мотиви по відношенню до праці та як у кінцевому результаті вона буде працювати, залежить не тільки майбутнє молоді, але і майбутнє держави, в якій вона живе [127, с. 7].

Морально-ціннісний, естетичний та екологічний компоненти культури праці містять увесь комплекс елементів, що є складовими морально-етичної, естетичної та екологічної культур.

Великий вплив на формування культури навчальної діяльності школяра та культури його праці мають індивідуальні риси дитини [191]. Вони відіграють важливу роль і у процесі навчально-трудової діяльності, впливають на трудову активність учня. З трудовою активністю школярів пов'язані організаційно-діяльнісний, техніко-технологічний, контрольно-оцінний і світоглядний компоненти культури праці.

Так, наприклад, організаційно-діяльнісний компонент включає вибір мети, засобів, пошук оптимальних варіантів використання набутих знань, умінь, навичок, набутого досвіду для вирішення поставлених перед учнем завдань, уміння ефективно розподіляти час тощо.

Техніко-технологічний компонент культури праці учня характеризує наскільки дитина оволоділа знаннями про техніко-технологічну сутність знарядь праці, етапи та послідовність виготовлення виробів, технологію обробки матеріалів в умовах шкільної майстерні та на виробництві, ознайомилася з методами проектної та конструкторської діяльності, навчилася розв'язувати техніко-конструкторські завдання та інше. Чим більш складнішу техніку і технологічні процеси застосовують учні у своїй практичній діяльності , тим більше у кожного з них можливостей для розкриття індивідуальних задатків і здібностей, оволодіння високою культурою праці [194, с. 19].

Контрольно-оцінний компонент складається з самоконтролю дій та вчинків, уміння аналізувати досягнуті результати та іншого.

Щодо світоглядного компоненту, передусім слід зазначити, що оволодіваючи знаннями, уміннями і навичками, переймаючи досвід інших, у дитини формується дієвість її поглядів і переконань. Тому до характеристик світоглядного компоненту можна віднести такі елементи культури праці учня, як культура поведінки, господарське ставлення до власного і шкільного майна, культурне ставлення до інших людей, розуміння себе як майбутнього робітника, почуття обов'язку і відповідальності перед батьками, вчителями, суспільством та іншими.

Отже, немає сумніву, що культура праці учнів – це складова культури навчальної діяльності. Взаємозв'язок цих двох культур є очевидним. Тобто від того, яким рівнем культури праці оволодів учень залежить рівень культури його навчальної діяльності. Треба додати, що постійне прагнення дитини до пізнання світу та її потяг до продуктивної діяльності створюють сприятливі умови для формування у неї високого рівня культури.

У всі часи існування людства питання підвищення культурного рівня в суспільстві було одним із найбільш хвилюючих. Саме тому значна частина науковців (В.В.Багацький, Е.А.Баллєр, А.Н.Бистрова, Л.Л. Бутенко, Л.І.Кормич, Н.П.Лукашевич, А.Н.Маркова, Н.В.Туленков та інші) присвятили свої дослідження проблемам, пов'язаним з культурою людини. У своїх працях вони підкреслюють, що даний об'єкт дослідження є багато-гранним та широкофункціональним.

Науковці описують різні функції культури. Так, В.І.Поліщук виділяє пізнавальну, інформаційну, комунікативну, регулятивну, оцінну (аксіологічну) функції та функцію спілкування [160]. В.Г.Городяненко розкриває більш широкий спектр функцій культури. На думку вченого, це творча, комунікативна, селекційна, світоглядна (гносеологічна), адаптаційна функції та функції соціального контролю, накопичення, збереження, трансляції знань, норм, засобів поведінки, цінностей, значень, соціального досвіду [197]. О.М.Гомонюк наводить характеристику таких функцій культури: пізнавально-евристична, регулятивно-аксіологічна, ціннісна та функція передачі соціального досвіду. Науковець вказує на те, що „культура регулює повсякденну поведінку людини у всіх основних сферах соціального життя" [59, с. 243-244]. Перераховані функції ширше відображають зміст поняття „культура людини", розкривають основні напрямки впливу культури на розвиток суспільства.

Дослідження функцій культури проводили також К.А.Іванова, В.Д.Лихвар, Є.А. Подольська. Вони виділяють такі функції: адаптаційна, пізнавальна, комунікативна (діалог культур), світоглядна, нормативна, інформаційна, людинотворча (соціалізація особистості), виховна, гуманістична [159]. Важливо, що науковці, конкретизуючи зміст кожної функції, висвітлюють вплив культури на людину, а не лише на суспільство в цілому.

Отже, різні автори виділяють різні функції культури. У реальному житті виокремити дію будь-якої окремо взятої функції неможливо. Це обумовлено тим, що всі вони тісно переплетені між собою і взаємо-доповнюють одна одну, розширюючи функціональність усієї системи культури людини.

Культура людини поєднує в собі розмаїття різних видів культур (духовну, матеріальну, інформаційну, екологічну та інші), серед яких важливе місце посідає культура праці. На що неодноразово вказували Б.І.Адаскін, Г.В.Бєлєнька, Н.Н.Бондарьова, С.В.Журавель, Д.М.Зембицький, Л.М.Колодіна, Ю.С. Лапін, С.В.Лісова, С.Є.Матушкін, Б.М.Ханін та інші вчені.

Постановка проблеми щодо визначення функцій культури праці, як і дослідження функцій культури, теж не є новою. Це питання досліджували С.А.Анісімов, Н.В.Дупак, В.І.Ковальчук.

С.А.Анісімов виділив виховну і пізнавальну функції культури праці робітника. Основу пізнавальної функції, на його думку, складає те, що трудова діяльність робітника є активним творчим процесом, який спрямований на перетворення оточуючого його матеріального світу, а вихов-на функція – необхідною умовою дії всієї системи культури праці [6].

Думку С.А.Анісімова щодо виховної функції підтримує Н.В.Дупак. Вона вказує, що виховна функція пов'язана зі змінами в духовній сфері людини, з її розвитком у процесі діяльності. Науковець розширює перелік функцій культури праці і відносить до них також економічну й організаційну. Економічна функція в дослідженні Н.В.Дупак розглядається як розвиток у особистості певного аспекту економічної культури (продуктивність праці, прагнення дотримуватись економії в роботі та інше), а організаційна функція є наслідком того, що сучасне виробництво володіє високим ступенем усуспільнення (розподілу й інтеграції праці) і тому не можливе без суворої організації [74, с. 20].

В.І.Ковальчук у своєму дослідженні, присвяченому формуванню культури праці учнів професійно-технічних навчальних закладів, виділяє психологічну, конструкторську, технологічну та організаційну функції культури праці [100, с. 90]. На думку науковця, психологічна функція охоплює мотиваційну сферу професійної діяльності; організаційна спрямована на розвиток таких особистісних рис молоді, як відповідальність, свідома дисципліна, колективність; конструкторська функція пов'язана зі знаннями з конструювання, рисунку, композиції, ергономіки та уміннями їх застосовувати у своїй практичній діяльності; технологічна – зі знаннями з технології виготовлення виробів, властивостей матеріалу, інструментів та обладнання, уміннями складати технологічні процеси, готувати технологічну документацію. Всі ці функції направлені на формування культури праці учнів професійно-технічних навчальних закладів у процесі виробничого навчання і професійної діяльності.

Наведений перелік функцій культури праці, на нашу думку, неповний і його можна розширити, якщо провести певні аналогії з функціями культури людини.

З огляду на загальні функції культури та виділені науковцями функції культури праці у даному дослідженні окреслено наступні функції культури праці: пізнавальна, інформаційна, виховна, комунікативна , нормативна, адаптаційна, духовна, творча, економічна, організаційна, гуманістична, світоглядна (рис. 1.3).

Пізнавальна функція культури праці передбачає оволодіння учнями знаннями, які необхідні людині для самореалізації та вдосконалення власної особистості в умовах соціального середовища. Ця функція культури праці є надзвичайною, оскільки пізнавальна активність школярів „є важливим чинником поліпшення й одночасно показником ефективності та результативності процесу навчання, оскільки вона стимулює розвиток самостійності учнів, пошуково-творчий підхід до опанування змісту освіти, спонукає до самоосвіти, досягнення високих результатів у навчанні" [64, с. 2].

Інформаційна функція забезпечує оволодіння дитиною відповідною інформацією, оскільки культура праці – це засіб, який сприяє сприйняттю певної інформації та запам'ятовуванню її. Зокрема, тут міститься інформація щодо досвіду попередніх поколінь та весь спектр сучасного інформаційного простору.

Рис. 1.3. Функції культури праці

Виховна функція фіксує мету, перспективи та вплив системи культури праці на розвиток особистості, тобто пристосування дитини до вимог суспільства, зміни особистісних морально-ціннісних рис школяра, які відбуваються у відповідності до цих вимог, процес самовиховання тощо. Тобто рівень розвитку культури дитини віддзеркалює рівень її культурної творчості відносно самої себе.

Комунікативна функція реалізує передачу культурних цінностей, їх засвоєння та збагачення у процесі спілкування учнів з суспільством (вчителями, батьками, родичами, знайомими, друзями тощо), розкриває вплив цінностей традиційної української культури, культури „радянської" системи та нової системи цінностей культур інших держав на культуру праці особистості. Треба додати, що головною проблемою культури праці є не тільки її збереження, але й існування та спадковість.

Нормативна функція культури праці охоплює процес формування та поширення морально-етичних норм, правил поведінки, ціннісних орієнтацій особистості, у відповідності до яких учень будує свою навчальну і трудову діяльність, які становлять, так би мовити, обов'язковий соціокультурний мінімум кожного індивіда.

Адаптаційна функція створює необхідні для орієнтації учня в світі норми поведінки й оцінки його трудової діяльності та дає можливість кожній дитині, яка включається в навчально-трудовий процес, пристосуватися до існуючого розмаїття вимог та потреб суспільства. Г.І.Сорока вказує, що ця функція „дозволяє у визначених межах пристосуватися до зовнішнього середовища, змінюючи власну структуру, перебудовуючи свої процеси, змінюючи частково параметри і показники, але не порушуючи сутності, зберігаючи цілісність" [195, с. 11].

Творча функція полягає у формуванні на базі накопиченого учнем досвіду нових знань, норм, цінностей культури, трудового потенціалу, людського капіталу тощо. Формування культури праці учнів є об'єктивною необхідністю для їхньої творчої самореалізації у трудовій діяльності. Вона забезпечує умови для активізації і поглиблення процесів самопізнання.

Духовна функція культури праці пов'язана з тим, що в учнів постійно збагачується і зміцнюється їхній духовний світ, сили, можливості. Ця функція допомагає у формуванні наукового світогляду, моральних цінностей, естетичного досвіду, екологічної та естетичної культур, потреби в духовно багатій праці. Вона глибоко пов'язана з сутністю діяльності молодого покоління та відображає „інтегровану якість особистості, яка відбиває наявність розвитку в неї множинних культур" [239, с. 117]. Щоб засвоїти духовні цінності та зробити їх особистісними характеристиками людської діяльності, потрібно не тільки широке коло знань, а й уміння їх оцінювати, прагнення вдосконалювати свої знання, уміння і навички. Саме тому, виховання культури праці неможливе без формування у школярів морально-етичних, світоглядних, естетичних, емоційно-вольових та інших уявлень і пе-реконань про цінність труда і його результати. Культура праці, як особлива складова культурного розвитку людини, не лише розкриває багатоаспектність життєдіяльності людства, а й показує, в якій мірі духовна сторона розвитку особистості впливає на її виховання у процесі трудової діяльності: як виконується трудове завдання, як дотримується учень правил техніки безпеки, умов та організації трудового процесу, наскільки проявляє творчість, яким є кінцевий результат (якість виробів, задоволення працею та інше), як змінюється загальна культура індивіда, центром якої є загально-людські інтереси і цінності тощо. Духовна сторона культури праці пов'язує в собі внутрішній світ переконань дитини, яких вона дотримується у своїй діяльності, і відображає її особистісну культуру.

Економічна функція культури праці полягає в розвитку таких рис особистості, як бережливість, раціональність, економічність, підприємливість та господарське ставлення до процесу праці. Ця функція покликана допомогти у формуванні економічної культури індивіда щодо його трудової діяльності.

Організаційна функція забезпечує інтеграцію особистості та виробництва в сучасний вимір ринкових відносин і безпосередньо відповідає за процес організації трудової діяльності. Це має прояв, зокрема, у готовності школяра дотримуватися правил підприємства, де він буде працювати, вимог і обов'язків, які буде покладено на нього, у формуванні відповідальності за свої дії, вчинки, роботу задля забезпечення безперервності виробничого процесу, вміння організовувати своє робоче місце та інших.

Гуманістична функція пов'язана зі зростанням у нашій державі ролі гуманістичних цінностей і вимагає посилення культурологічної спрямованості освіти, в тому числі підвищення рівня культури праці як однієї зі складових культури людини. Процес формування культури праці повинен іти шляхом возвеличення людської гідності, тобто відповідати гуманістично-особистісному підходу, який сьогодні є характерним для розвитку освіти України.

Світоглядна функція культури праці полягає в синтетичному підході до розвитку культурної, всебічно розвиненої особистості. Світогляд дитини – це система елементів свідомості, що впливають на сприйняття і розуміння оточуючого її світу в соціокультурному вимірі, через який вона включається в різні сфери трудової діяльності. Культура праці покликана допомогти учню не тільки пізнати світ і самого себе, але й визначити своє місце в сучасному світі, формувати у школярів як суб'єктів майбутньої трудової діяльності культурологічний погляд на сучасну сферу праці, тобто організовувати життя людей, яке представлене в продуктах матеріальної і духовної

діяльності, в системі соціальних інститутів, моральних норм і цінностей, визначати ставлення людини до оточуючого світу, до інших індивідів і до самого себе [116, с. 265].

Слід зазначити, що виділити серед цих функцій культури праці головні неможливо. Всі вони рівнозначні та відповідають за дію всієї системи культури праці учня у процесі трудового навчання. Процес формування культури праці не обмежується трудовою підготовкою та шкільними роками, а триває протягом усього життя людини, адже сьогодні не можна уявити справжнього фахівця, який не підвищує свій рівень культури.

Основною характеристикою культури праці є її структура. Це доводять у своїх дослідженнях Н.В.Дупак, О.І.Іголкіна, І.М.Косик, В.І.Ковальчук, С.В.Лісова та інші науковці.

Структура культури праці складається з певних елементів. Різні вчені виділяють різну їх кількість. І це не дивно, оскільки дане поняття є інтег-ральним і кожен дослідник може на свій розсуд поєднувати окремі елементи культури праці в єдине ціле або поділяти їх на дрібні складові.

Так, наприклад, Д.М.Зембицький у своєму дослідженні згадує про сорок елементів та визначає як основні такі три: вміння точно виконувати трудові дії, вміння працювати в колективі, творче ставлення до праці [86, с. 13].

А.А.Гілєв, Ю.С.Козловський, В.А.Мірошніченко, Т.Д.Саксаганський виділяють такі елементи культури праці робітників, як раціональна організація робочого місця, сприятливі виробничі умови, раціональні прийоми праці, раціональність системи управління, організація праці та виробництва, гігієнічні умови, технічна естетика, відповідність умов праці на виробництві вимогам часу, розподіл праці, спеціалізація, планування, якість, наукова організація праці, нормування праці, процеси управління, потоки інформації, робота в колективі [58; 103; 139; 185].

Б.І.Адаскін, досліджуючи проблему виховання культури праці особистості у процесі виробничого навчання, підкреслює важливість таких елементів: точні знання, правильні трудові вміння і навички, творче ставлення до праці, нові норми трудової моральності, нові відносини між людьми в процесі праці [4, с. 97]. Він вважає знання, навички і вміння необхідною умовою, ознакою, головним елементом культури праці.

С.Я.Батишев теж звертає увагу на знання, навички і вміння, особливо у трудовій підготовці школярів. Науковець пише, що важливим є придбання загальнотрудових знань, умінь і навичок, що складають фундамент подальшої професійної підготовки [11, с. 26]. На його думку, освоєння різноманітних трудових прийомів виконання завдань (проектів), можливість формування вмінь та навичок з різних профілів трудової підготовки учнів, набуття власного досвіду, вміння читати креслення, дотримання школярами санітарно-гігієнічних вимог та безпеки праці, планування та організація роботи, самоконтроль та дисципліна – це ті загальнотрудові елементи, що складають основу культури праці учня. Одночасно вони є зародками тих виробничих навичок та вмінь, що потрібні майбутньому працівнику.

Д.П.Єльніков, М.Б.Ханін на особливе місце у своїх працях ставлять такий елемент культури праці, як виконання роботи на високому рівні, та вказують, що боротьба за якість виготовлення виробів нерозривно пов’язана з вихованням культури праці школярів [78, с. 9].

П.Р.Атутов і В.А.Поляков у свій час вказували на те, що зміст трудового навчання передбачає загальнотрудову, загальновиробничу, загальнотехнічну та спеціальну підготовку [7]. У загальнотрудовій підготовці вони виділяли такі елементи: планування, організація праці, самоконтроль, вміння працювати в колективі тощо.

Аналогічної думки дотримується і М.К.Балін, який розкриває поняття загальнотрудового розвитку і трудової вправності як уміння планувати свою працю, користуватися технічними ескізами і кресленнями, робити прості техніко-технологічні виміри і розрахунки [9, с. 21].

В.П.Безпалько у своєму дослідженні розглядає якості трудівника та відносить культуру праці до складу ознак прояву старанності, а вихідною рисою трудівника вважає працелюбність [12, с. 37]. На наш погляд, культура праці охоплює всі якості трудівника, а саме: працелюбність, трудові навички, трудову моральність. До того ж усі інші ознаки (потреба у трудовій діяльності, готовність до неї, свідоме виконання трудових обов’язків, ретельність, профорієнтованість, звичка до колективної праці, трудові стимули та мотиви, свідома дисципліна праці, ставлення до людей праці та до результатів їхньої діяльності) теж є складовими культури праці.

Є.Д.Варнакова, П.І.Мазур, В.А.Поляков і А.Є.Ставровський вважають, що культура праці є складовою змісту наукової організації праці [47; 128; 161]. Вони у своїх дослідженнях згадують про якість продукції, економію часу, естетику праці, точність, вміння раціонально використовувати час, вміння працювати в колективі, але, на жаль, не включають їх до складу елементів культури праці. На нашу думку, культура праці хоч і визначається рівнем наукової організації праці, але є значно ширшим і багатоаспектнішим поняттям і її не можна включати до складу останньої. Наукова організація праці сприяє підвищенню рівня культури праці людини і вирішує такі основні задачі: економічну, психофізіологічну, соціальну [93, с. 9]. Впровад-ження наукової організації праці створює оптимальні умови для збереження здоров’я, підтримки працездатності і росту культурного і освітнього рівня [184, с. 17].

Е.М.Литвинець, Р.А.Лукашева, К.К.Мірінаускас, Н.Є.Тюріна, Г.Я.Федотов, Є.В. Філоненко, Е.А.Фомічева у ході дослідження різних технологій декоративно-ужиткового мистецтва (вишивка, макраме, бісероплетіння тощо) називають тільки такі елементи культури праці, як дотримання правил техніки безпеки і вимог до організації робочого місця. Вони наводять перелік правил техніки безпеки і вимог до організації робочого місця, що забезпечують високу ефективність трудової діяльності людини у ході виконання виробів за допомогою тієї чи іншої технології [118; 124; 138; 226; 229; 230; 233].

С.Є.Матушкін виділяє основні фактори формування культури технічної праці. До них він відносить: точність знань, умінь і навичок, пізнавальну діяльність школярів, досвід творчої діяльності, формування обчислювальної та вимірювальної культур, графічні уміння і навички, вивчення основ стандартизації, формування естетичного смаку в учнів, ознайомлення з су-часною організацією праці [133]. Автор не тільки надає практичні поради з методики формування культури праці у трудовому навчанні та вихованні в порівнянні з процесом розумового виховання, а й підкреслює важливість формування різних сторін культури праці в навчально-виховному процесі в їх єдності.

Розмаїття елементів культури праці вимагає їх класифікації, яку різні науковці виконують по-своєму. Так, І.М.Косик у структурі трудової культури людини виділяє три групи компонентів: аксіологічний , праксеологічний та психологічний. У зміст цих компонентів входять такі елементи культури праці, як знання, уміння, навички, морально-ціннісні риси особистості, що впливають на процес трудової діяльності людини та відображають педагогічні умови формування трудової культури [108].

Культура праці робітників, яких готують у системі професійно-технічної освіти, на думку В.І.Ковальчук, складається з чотирьох компонентів, що охоплюють культуру виробничих умов, культуру трудового процесу, культурно-технічний рівень робітника. У змісті першого компоненту розглядаються професійні знання, технологічна дисципліна, планування та організація праці, дотримання порядку і чистоти на робочому місці, правила і норми безпеки праці, вимоги виробничої санітарії та гігієни відповідно до вимог наукової організації праці, економічні вимоги. До складу другого компоненту увійшли почуття працюючої людини, її емоційний стан. Третій компонент відображає мотивацію, інтереси, бажання, естетичну досконаліть процесу трудової діяльності. Четвертий компонент розкриває професійну діяльність „як систему трудових дій, операцій, процедур , що стали правилами, якими оволодів спеціаліст і які є оптимальними саме для нього” [101, с. 89].

С.В.Журавель, досліджуючи культуру сільськогосподарської праці, виділяє п’ять параметрів культури праці: знання, вміння самостійно складати план майбутнього дослідження, організація праці, вміння контролювати якість роботи, аналіз результатів праці [82]. Ці параметри, на думку науковця, характерні для формування сільськогосподарської культури праці в ході дослідницької роботи.

У дослідженні О.І.Іголкіної структура культури праці молодшого школяра містить три блоки: когнітивний, практично-діяльнісний і емоційно-ціннісний [89]. У складі когнітивного блоку науковець розглядає загально-трудові знання, дослідницьку та інтелектуальну культуру. Практично-діяльнісний блок, на її думку, містить культуру самоуправління навчанням, інформаційну та організаційно-діяльнісну культуру. Зміст емоційно-ціннісного блоку охоплює мотиваційну культуру, ціннісне ставлення до оточуючої дійсності, особистісно-сутнісне ставлення до навчального предмета, комунікативну та рефлексивну культуру.

Особливу увагу в дослідженні науковець приділяє таким основним елементам культури праці учнів, як організаційні та конструктивні вміння і навички.

Н.В.Дупак у своєму дослідженні, враховуючи особливості уроків трудового навчання в початковій школі, виділяє наступні складові культури праці учнів:

1. Знання.
2. Уміння планувати трудову діяльність.
3. Уміння працювати в колективі.
4. Творче й естетичне ставлення до праці.
5. Уміння контролювати якість роботи.
6. Уміння аналізувати результати праці й робити висновки [74, с. 46].

Структура культури праці учнів, яку виділяє С.В.Лісова, складається з чотирьох блоків. Перший блок – блок діяльності характеризує процеси спонукання. До нього автор включає мотиви трудової діяльності. Другий блок – планування навчальної трудової діяльності. Сюди віднесено вибір мети, засобів, визначення технологічної послідовності виготовлення виробу, пошук оптимальних варіантів виконання роботи, трудова компетентність. Важливо, що в цьому блоці виділена трудова компетентність, де розглянуті знання і мислення. С.В.Лісова вказує, що „мислення складається із умінь, ступінь яких визначає окремі риси особистості як складової частини її трудової культури" [117, с. 42]. У змісті третього блоку – реалізація планів виконання навчально-трудового завдання – виділені такі компоненти: оволодіння практичними навичками для виконання трудових операцій, засвоєння трудових прийомів у процесі навчально-трудової діяльності, виконання навчально-трудового завдання з використанням набутих практичних умінь і навичок. Четвертий блок – блок самоконтролю. Він характеризує процес контролю за виконанням трудових операцій.

Як бачимо, перераховані компоненти трудової культури людини, культури праці робітника і культури праці учня мають багато спільного. Але охопити всі складові елементи культури праці в будь-якій структурі неможливо.

Найбільш наближеною до теми нашого дослідження є структура культури праці, яку виділяє С.В.Лісова. Разом із тим, науковець включає знання й уміння у зміст блоку „Планування навчальної трудової діяльності" як складові трудової компетентності, на наш погляд, слід виокремити знання й уміння в окремий блок, а також доповнити його такою структурною складовою, як навички. До того ж структура, розроблена С.В.Лісовою, на нашу думку, є неповною, оскільки не розкриває всіх сторін культури праці учнів, наприклад таких: естетична, економічна, морально-ціннісна та інші сторони даного поняття.

Аналіз складових елементів різних структур культури праці доводить, що їх можна доповнити деякими елементами, що відповідають сучасним вимогам суспільства та можуть бути реалізовані у процесі трудового навчання. Проведене дослідження показало, що у структурі культури праці можна виділити дев'ять компонентів: мотиваційний, морально-ціннісний, естетичний, екологічний, техніко-технологічний, економічний, органі-заційно-діяльнісний, світоглядний та контрольно-оцінний. У своїй єдності вони розкривають основні шляхи формування культури праці учнів у процесі трудової підготовки, а також характеризують механізми впливу на розвиток дитини даного виду культури.

Так, мотиваційний компонент культури праці учня охоплює такі риси особистості, як інтерес, потяг, прагнення, схильність до праці, потреба в ній, зацікавленість справою, бажання працювати, любов до праці та інші. Дані елементи культури праці, мотивуючи діяльність учнів, впливають на їхню поведінку і визначають вибірковість таких психологічних процесів, як сприйняття, мислення, увага, пам'ять, уява. При цьому свідомо школярі обирають цілі й засоби досягнення результату, спрямовують трудову активність на мотиваційні об'єкти, цілі та їх здійснення. Мотиви навчальної трудової діяльності відіграють важливу роль у наданні поведінці імпульсу і направленості до мети [179, с. 69]. Наприклад, наявність інтересу до певної діяльності, як стверджує Б.О. Федоришин, стимулює розвиток здібностей дитини, що в свою чергу обумовлюють

успішну роботу в цьому виді діяльності.

Мотиваційний компонент культури праці учнів контролює реалізацію намірів, забезпечує вибір нових технологій, трудових операцій, технік для виконання трудового завдання чи проекту. З огляду на це, вчитель завжди повинен мотивувати учня до праці, цілеспрямовувати його дії, орієнтувати мотиваційну сферу дитини на виконання навчально-трудового завдання [17, с. 79]. Тобто мотиваційний компонент культури праці учня окреслює направленість дитини та визначає вибірковість трудової активності школяра в навчально-виховному процесі.

Деякі науковці виділяють у структурі культури праці не мотиваційний, а особистісний компонент. Він, на думку Е.А.Фарапонової та Ю.І.Калюжної, включає наявність позитивного ставлення до праці, потреби в ній, мотиви, що виступають у вигляді інтересів, а також звичок, пов'язаних з трудовою діяльністю, особливості емоцій, вольові зусилля, які людина здійснює як для подолання ускладнень, що виникають у процесі роботи, так і для виховання у себе необхідних якостей (самостійності, активності, акуратності, вміння працювати в колективі та інші) [228, с. 12].

Досвід доводить, що великий вплив на мотиваційну сферу школяра у процесі формування культури праці мають індивідуальні особливості дитини, на розкриття яких спрямовані морально-ціннісний, естетичний, екологічний, техніко-технологічний, економічний, організаційно-діяльнісний, світоглядний та контрольно-оцінний компоненти культури праці учнів.

Морально-ціннісний компонент складається з таких елементів: отримання задоволення від самого процесу і результатів праці, від подолання труднощів у трудовій діяльності; почуття впевненості в собі, у своїх силах, можливостях щодо виконання трудових завдань; творчий підхід до справи; почуття обов'язку та відповідальності за результати своєї діяльності; бажання постійно займатися корисними справами; точність, пунктуальність, дисциплінованість, ритмічність, старанність, зібраність, сумлінність, порядність, допитливість, працелюбність, морально-ціннісні норми поведінки школярів та інше.

До змісту естетичного компоненту відносять: уміння працювати акуратно, красиво, підтримувати чистоту і порядок на робочому місці та в майстерні, художній смак, сприймання кольорової гами, уміння працювати, дотримуючись композиційних законів та засобів їх вираження, естетичних ідеалів, вимог моди тощо.

Естетичні показники у процесі роботи школярів мають велике значення, адже, як підкреслював І.Г.Ткаченко, „даючи їм (дітям) трудові завдання, ми поряд з вимогами технологічного характеру, висуваємо вимоги естетики праці. В єдності матеріального, морального і естетичного ми вбачаємо запоруку виховання всебічно розвиненої особистості" [213, с. 253].

Екологічний компонент розкриває важливість екологічної функції культури праці. Реальні можливості формування загальних елементів екологічної культури і культури праці у процесі трудового навчання безперечні, на їхній основі виховується „особистість нового типу, яка прагне задовольнити не лише свої матеріальні і духовні потреби, а й корегує свої дії в довкіллі у відповідності до сучасних моральних норм суспільства" [174, с. 95-96].

У змісті даного компоненту слід розглядати такі елементи: розуміння взаємозв'язку і взаємовпливу людини і сил природи, культурні екологічно безпечні взаємостосунки праці людини і довкілля, формування в учнів відповідальності за природу, можливість використання відходів виробництва, цивілізоване господарювання, осудження варварського ставлення до природних багатств, раціональне природокористування, розуміння себе як частини природи, особистої причетності та відповідальності за її

збереження та примноження тощо. Даний перелік елементів культури праці учнів можна розширити ще одним, який виділяє І.П.Ковальчук серед завдань екоосвіти: „використання кращих традицій нашого народу, інших народів світу у взаєминах з природою для підтримання рівноваги у природно-господарських системах і комплексах" [102, с. 360].

Техніко-технологічний компонент охоплює знання, уміння і навички учнів, що безпосередньо пов'язані з виконанням у процесі виготовлення виробів технологічних операцій: реальне уявлення дитини про виробництво та його умови, сучасну техніку, інструменти, обладнання тощо, уміння правильно добирати інструменти, читати графічну документацію, раціонально добирати, економно розмічати та використовувати матеріали, оригінально їх застосовувати і поєднувати, креслярсько-графічні уміння, вміння працювати з інструкційними картками.

До складу економічного компоненту культури праці можна віднести: вміння учнів економити робочий час, матеріали, інструменти, електроенергію, воду, відповідальну економічну поведінку, а також уявлення про продуктивність праці, норми виробітку, собівартість проекту, можливість масового виробництва тих чи інших виробів тощо.

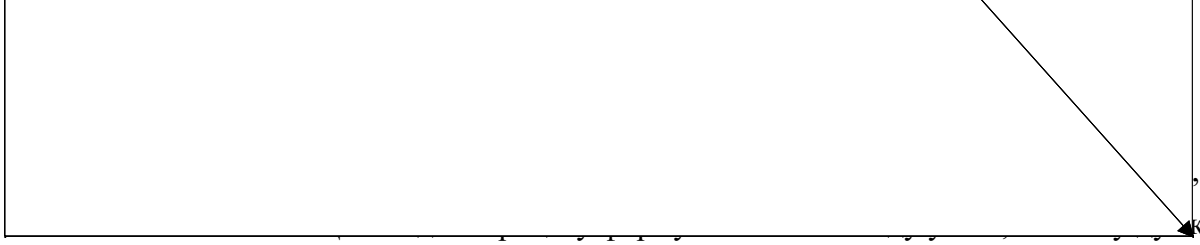
Необхідно підкреслити, що формування такого елементу культури праці, як відповідальна економічна поведінка, як і інших елементів економічного компоненту, „супроводжуються розвитком їхніх ціннісних орієнтацій як системи стійких відношень і фіксованих установок, які забезпечують регуляцію поведінки в кожній конкретній ситуації на основі її осмислення [240, с. 16].

Важливо також формувати в учнів бережливе ставлення до шкільного майна, підручників та інших книг, залучати їх до участі у збиранні металобрухту і макулатури, навчати економно витрачати електроенергію, воду, газ та інше [157, с. 11].

Організаційно-діяльнісний компонент пов'язаний безпосередньо з навчально-трудовою діяльністю учнів. До цього компоненту ми відносимо планування навчально-трудової діяльності та реалізацію планів виконання навчального трудового завдання. Ці складові С.В.Лісова поділяє на два блоки, але, на нашу думку, їх доцільно об'єднати, а також доповнити новими структурними елементами, що відповідають вимогам сучасного виробництва. Отже, організаційно-діяльнісний компонент складається з вибору мети, визначення технологічної послідовності виготовлення виробу, пошуку оптимальних варіантів виконання роботи, планування праці, підготовки робочого місця, вибору матеріалів, інструментів і пристосувань, пропорційного розподілу часу, який відводиться на виконання трудових операцій, навчально-трудового завдання з застосуванням набутих практичних умінь і навичок, переймання досвіду інших людей, винахідливості та ініціативності в роботі, самостійності, набуття власного досвіду, формування світогляду тощо.

Важливим у системі формування культури праці є світоглядний компонент. У зв'язку з цим не можемо не згадати слова видатного вітчизняного педагога В.О. Сухомлинського, який писав: „Ми завжди дбали про світоглядний характер праці підлітків, прагнули до того, щоб праця була для підлітка не тільки обов'язком, а й формою , засобом вираження й утвердження поглядів, становлення до істини" [205, с. 518]. Ці слова стають особливо актуальними сьогодні, коли суспільство йде шляхом гуманізації і розуміння себе як частини природи.

Треба додати, що науковці виділяють різні складові процесу формування світогляду учнів. Так, В.Г.Постовий, досліджуючи тенденції виховання дітей і молоді в сім'ї, вказує на такі його елементи: „бережливе ставлення до суспільної і приватної власності до природних багатств, прагнення примножити їх власною працею, негативне ставлення до проявів безвідповідальності в праці і безгосподарності, порушень трудової дисципліни, утриманства і лінощів, крадіжок суспільної і приватної власності та

, с. 106].

ку, є складовими світоглядного компоненту культури праці. Але до їх переліку треба додати почуття обов'язку і відповідальності перед колективом і сус-пільством, товариську взаємодопомогу і взаємопідтримку, культуру поведінки, активну участь у різних видах суспільно-корисної діяльності, господарське ставлення до праці та культурне – до процесу праці, до праці інших людей, до людини-трудівника, до людських здобутків, екологізацію світогляду, розуміння себе як майбутнього трудівника, досвід трудової діяльності, самооцінку учнем своїх можливостей і оцінку свого „Я", адже всі елементи даного компоненту культури праці учнів впливають на становлення світогляду дитини. Зокрема, М.С.Янцур підкреслює важливість деяких елементів культури праці школярів, які нами включено до змісту світоглядного компонента. Вони пов'язані з профорієнтацією дітей. Науковець зазначає, що „трудове навчання має дві цілі: інформаційну, тобто ознайомлення учнів з різними професіями, і виховну – орієнтацію учнів на необхідні в ринковій економіці масові професії та спеціальності" [244, с. 17].

Останній компонент – контрольно-оцінний, що характеризує заключний, кінцевий етап навчальної діяльності. До змісту даного компоненту відносимо такі елементи культури праці учнів: контроль за виконанням трудових операцій, дотримання послідовності в роботі з ураху-ванням проміжних результатів, контроль за якістю своєї праці та її оцінка, аналіз результатів праці тощо.

Контрольно-оцінний компонент можна розглядати і як підсумковий відносно всіх попередніх компонентів культури праці, адже культурологічна зумовленість системи названих компонентів передбачає широкий діапазон взаємозв'язків між ними. Так, наприклад, при оцінюванні школярем результатів своєї навчальної діяльності він ураховує думку вчителя, однокласників, батьків, аналізує причини своїх помилок або успіхів, планує свою подальшу навчальну працю.

Вищеназвані компоненти окремо один від одного не можуть забезпечити формування в учнів культури праці, тільки всі разом працюють на кінцевий результат. Саме тому, дуже важливим є усвідомлення педагогами сутності та впливу всіх розглянутих компонентів на процес формування культури праці учнів. Їхній загальний вплив на свідомість школяра є характеристикою дієвості його світогляду, сформованості культури праці, життєвої позиції дитини, оскільки остання витікає зі сві-тоглядних, моральних і психологічних якостей особистості та відбиває її суб'єктивне ставлення до суспільства [158, с. 160].

Слід відзначити, що можливості кожного шкільного навчального предмета щодо формування конкретних компонентів культури праці є різни-ми. Це доводить у своєму дослідженні О.Ф.Дзюбенко, де показано вплив циклів навчальних предметів на формування компонентів екологічної культури [71, с. 82]. Якщо проаналізувати можливості природничого, трудового, естетичного і гуманітарного циклів навчальних предметів щодо формування культури праці учнів, то можна зробити висновок, що всі вони в тій чи іншій мірі здійснюють вплив на формування певних її елементів, які лежать в основі мотиваційного, морально-ціннісного, екологічного, організаційно-діяльнісного, естетичного, техніко-технологічного, еко-номічного, світоглядного та контрольно-оцінного компонентів культури праці (рис. 1.4).

За допомогою даного рисунку можна чітко уявити можливості навчальних циклів (природничого, трудового, естетичного, гуманітарного) щодо формування та вдосконалення культури праці учнів.

49

Значний вплив Незначний вплив

Рис. 1.4. Вплив циклів навчальних предметів на формування компонентів культури праці учня

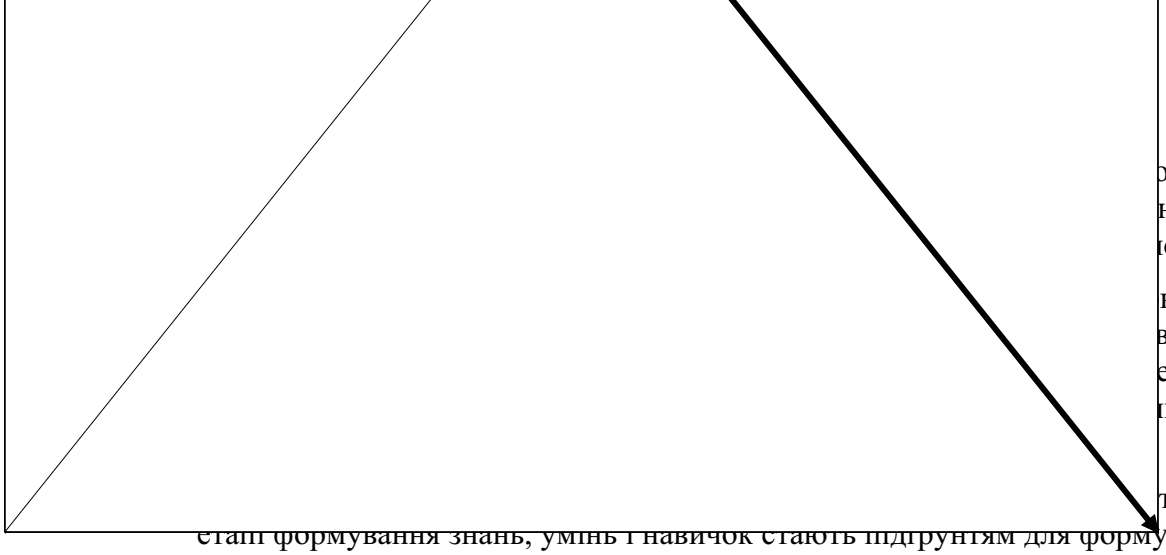
Формування культури праці учнів – це системоутворюючий процес, на його основі формуються точні та глибокі знання, уміння і навички, які є „найважливішими складовими культури людини в цілому” [97, с. 20].

Знання – найголовніший елемент культури праці. Без них не можуть виникнути ні вміння, ні навички. Найбільше допомагають у формуванні культури праці учня господарсько-економічні, виробничо-технологічні, екологічні, естетичні та правові знання . З огляду на зазначене, педагоги повинні дбати про засвоєння школярами не лише загальних знань, а й полі-технічних, спеціальних і технічних знань, правил техніки безпеки, санітарно-гігієнічних вимог, відомостей про сучасне виробництво, про вплив трудової діяльності людини на оточуюче середовище, трудового права, інформації про нові технології, інновації тощо.

Іншим важливим структурним компонентом культури праці є такі вміння школяра: організовувати робоче місце, визначати необхідну кількість матеріалу, підбирати потрібні інструменти і пристосування, контролювати процес праці, працювати в колективі, аналізувати результати праці й робити висновки, ефективно працювати, дотримуватися розпорядку навчальної праці, швидко та самостійно приймати творчі рішення, і, як результат, самовдосконалюватися.

У процесі трудової діяльності у школярів формуються певні навички. Саме вони складають основу практичної сторони культури праці учнів і ви-никають на основі системи знань, умінь та за допомогою процесів спонукання. Це явище можна представити у вигляді формули:

Знання + Уміння + Процеси спонукання = Навички

ок до суми в
ндивідуальних
ому рівні розвитку.

ює певні трудові
вички. Вона
етельно доглядати за
и, енергію, воду,

тури праці учня на
етапі формування знань, умінь і навичок стають підґрунтям для формування готовності до майбутньої трудової діяльності (готовність до свідомого вибору професії, психологічна і фізична підготовка до трудової діяльності, становлення наукового світогляду, самовизначення, визначення свого подальшого життєвого шляху, ознайомлення з сучасними вимогами виробництва тощо), а також ініціюють появу інших складових культури праці – трудової мобільності та трудової компетентності. Не слід забувати, якщо „підлітки дивляться на теперішнє з позиції сьогодення, то старшокласники дивляться на теперішнє з позиції майбутнього” [80, с. 387].

Треба додати, що такі елементи культури праці, як трудова мобільність і трудова компетентність не тільки соціально орієнтують молодь на трудову діяльність, а й подекуди стають визначальними при відборі робочої сили на ринку праці. Це не дивно, оскільки термін „мобільний” позначає людину, яка здатна „швидко орієнтуватися в ситуації, знаходити потрібні форми діяльності” [212, с. 322], а поняття „компетенція” використовують, коли говорять про здатність виконувати конкретну задачу чи виготовляти будь-що [26, с. 362].

Отже, всі елементи культури праці учня утворюють своєрідну систему, результатом функціонування якої стає нарощування людського капіталу (рис. 1.5).

Людський капітал – це особливий вид капіталовкладень, сукупність витрат на розвиток відтворювального потенціалу людини. До складу об’єктів людського капіталу включають знання загальноосвітнього і спеціального характеру, навички, накопичений досвід [77, с. 210].

51

Рис. 1.5. Структура культури праці учня

Під людським капіталом розуміють загалом сукупність усіх продуктивних рис працівника, нарощення яких залежить від таких аспектів як освіта, здоров'я і економічний достаток людини. Зокрема від того, які знання загальноосвітнього і спеціального характеру, навички та накопичений досвід мають суб'єкти виробничого процесу. У дисертації процес формування культури праці розглядається як один із видів інвестицій у людський капітал на особистісному рівні дослідження останнього та виділяється нами, як складова структури культури праці учня розробленої в ході дослідження.

Слід зазначити, що нарощення людського капіталу – необхідна умова зростання валового національного продукту, зміцнення економіки, стабільності й багатства населення нашої країни. Тому треба пам'ятати, що формування у підростаючого покоління культури праці – один із шляхів розв'язання даної проблеми.

Кожна людина потребує актуалізації особистісних якостей, підвищення рівня освіти, здоров'я, культури праці, всього того, що сприяє успішній трудовій діяльності, підвищує її заробітну платню і, як наслідок, національний дохід країни. Тобто національне багатство будь-якої країни залежить від рівня освіти, професійної підготовки та компетентності, здоров'я, моральності та культури її населення [62, с. 16].

З огляду на сказане, особливої ваги набуває підготовка майбутньої генерації трудівників, людей з високим рівнем сформованості культури праці, яким притаманна єдність культури і діяльності, а це, на нашу думку, є вищим рівнем результативності трудової підготовки учнів. Виховати таких робітників можна лише за умов систематичної, послідовної та наполегливої роботи в цьому напрямку.

Формування культури праці у процесі трудового навчання – дуже складне явище, що характеризує взаємовплив, діалог, взаємодію всіх її структурних одиниць, адже тільки за умов їх єдності та систематичної, послідовної і наполегливої роботи в цьому напрямку можливий позитивний результат.

Як уже зазначалося, елементів культури праці дуже багато, але значну частину з них можна сформувати в учнів на уроках обслуговуючої праці. Так, наприклад, Є.Г.Шипенко підкреслює необхідність під час цих уроків формувати уміння працювати в колективі, творче ставлення до праці, моральні якості [241, с. 20]. Це також стосується таких елементів культури праці учня, як інтерес і бажання працювати, зацікавленість працею, отримання задоволення від праці, від подолання труднощів і кінцевого результату, любов і прагнення до праці. Перераховані елементи культури праці допомагають учителю формувати у школярів морально-ціннісне ставлення до праці, повагу до людей праці, до людських здобутків, що проявляється у їхній повсякденній трудовій діяльності та поведінці. На можливість формування в учнів на уроках трудового навчання вищезазначених елементів вказують Д.М.Зембицький, С.В.Лісова, Г.В.Терещук, Д.О.Тхоржевський та інші науковці.

Педагогу слід мати на увазі, що уроки з трудового навчання повинні запасти в душу дитини, стимулювати її трудову діяльність, пробуджувати жагу до праці, сприяти реалізації творчих задумів, допомагати зрозуміти, що отримані знання можуть бути використані у практичній діяльності. Крім того, залучення учнів до суспільно-корисних справ сприяє вихованню в учнів морально-ціннісних рис, особистісних якостей (дисциплінованість, пунктуальність, активність, наполегливість, зібраність, старанність, ініціативність), формує звичку якісно і своєчасно виконувати роботу, зацікавленість у досягненні позитивних результатів під час виконання навчально-трудових завдань, привчає до дотримання розпорядку і режиму у процесі трудової діяльності, правил наукової організації праці, культури поведінки не тільки в школі, а й при виконанні роботи в домашньому господарстві тощо.

Такі елементи культури праці учня, як уміння ставити мету, добирати матеріали, інструменти, правильно готувати робоче місце й утримувати його в порядку, раціонально організовувати трудову діяльність, планувати процес роботи, знаходити оптимальні варіанти виконання трудових завдань, визначати технологічну послідовність виготовлення виробів та дотримуватись її, слідкувати за результатами праці на всіх етапах виконання трудового завдання, підтримувати чистоту і порядок у майстерні, враховувати проміжні результати трудової діяльності, усувати дефекти, контролювати якість та оцінювати свою працю, відображають підготовчий етап та процес трудової діяльності учнів. Формування цих елементів потребує найбільш посиленої уваги вчителя, оскільки вони формуються не спонтанно, а лише у процесі систематичної, цілеспрямованої навчально-трудової діяльності школярів. До того ж від рівня їх розвитку залежить процес формування точних знань, умінь і навичок, адже ці елементи культури праці сприяють розумінню учнями навчального матеріалу, спонукають дітей до самостійного пошуку необхідної інформації, допомагають якісно засвоїти технологічні операції і прийоми виконання певних робіт, необхідних для виконання трудового завдання.

Привчати дітей до самостійності необхідно. Це сприяє не тільки формуванню культури праці, а й спрямовує дитину до самостійного творчого пошуку, творчого підходу при виконанні поставленої задачі. Ми згодні з думкою Г.В.Терещука, що „виховувати має не тільки процес виконання самостійної роботи , а й прагнення досягти у цьому процесі морально-естетичного задоволення від прогнозованого і бажаного результату праці" [210, с. 174]. Але необхідно підкреслити, що „самостійність" учня реальна лише за наступних умов:

- коли самостійна робота учня носить індивідуальний характер;
- коли на уроці панує атмосфера співпраці учня з учителем і одно-класниками;
- коли в учнів сформовано позитивні мотиви щодо виконання самостійної роботи;
- коли у школярів не має страху перед негативною оцінкою [63, с. 34].

Знання, не підкріплені самостійною діяльністю особистості, не можуть стати істинним надбанням людини [123, с. 196]. Тому школярів необхідно навчати самостійно планувати свою роботу, добирати матеріали й інстру-менти, працювати з графічною документацією тощо. Даний комплекс елементів культури праці учня сприяє вихованню таких рис характеру, як упевненість, допитливість, самодіяльність, а також допомагає розвитку навичок самоконтролю. Самостійна робота учнів повинна бути змістовною (мати пізнавальний характер), процесуальною (здійснення роботи в різних умовах), особистісно-орієнтованою (прагнення та вміння самостійно виконувати роботу) [14].

Формування креслярсько-графічних умінь, а саме: вміння виконувати креслення та читати їх, працювати з графічною документацією, розвиток просторової уяви, технічного мислення та інших сприяє формуванню в учнів як культури праці, так і графічної культури.

Складовими культури праці людини є також уміння економно використовувати матеріали, інструменти, електроенергію, воду, газ тощо. У процесі їх формування в учнів виховують такі особистісні риси: бережливість, розуміння необхідності раціонально використовувати природні багатства та інші. Наприклад, у процесі виконання трудових завдань школярі повинні навчитися бережливо становитися не тільки до результатів праці, а й до інструментів, обладнання, за допомогою якого було створено виріб, адже справний інструмент чи обладнання економить час, а зламаний – робить працю складною і довготривалою.

Для того, щоб праця дитини була безпечною, потрібно привчати її дотримуватися правил роботи у шкільних майстернях, правил організації робочого місця, безпеки праці, санітарно-гігієнічних вимог, працювати у спе-ціальному одязі, а також дотримуватися правил і вимог зберігання інструменту та безпечної роботи при його використанні. Дотримання всіх перерахованих норм, вимог і правил допомагає школярам швидко виконувати трудове завдання, підвищити продуктивність їхньої праці, зберегти здоров'я і одяг, сприяє формуванню у них культури та естетики праці. Вірно підкреслює А.І.Красіков, що на усіх без винятку заняттях учитель повинен переконувати дітей у необхідності оволодіння правилами безпеки праці, пояснювати, як можна і як не слід працювати, що можуть і чого не треба робити самостійно [111, с. 12].

У процесі формування навичок працювати акуратно, красиво, творчо, старанно, вмінь розрізняти текстуру матеріалів, їх кольори, добирати кольорову гамму виробів, поєднувати й аранжувати кольори, давати естетичну оцінку виробам у школярів формується не тільки культура праці, а й естетична культура, зокрема естетичний смак. На уроках обслуговуючої праці формування естетичних смаків відбувається в ході „набуття дівчатками навичок творити хатній затишок, готувати їжу, шити, вишивати і т.п." [210].

Такі елементи культури праці, як відповідальність за природу, раціональне та економне природокористування, осудження варварського відношення до природи і її багатств, розуміння впливу трудової діяльності людини на оточуюче середовище, себе як частини природи, проблем охорони навколишнього середовища від шкідливого впливу виробництва, усвідомлення зв'язку між набутими екологічними знаннями і життям, формування вмінь і навичок діяльності у природі впливають не тільки на формування культури праці, а й на формування екологічної культури дитини, сприяють екологізації світогляду учнів. Названі елементи є важливими, оскільки у школі „закладаються основи принципово нового ставлення до навколишнього середовища" [231, с. 32].

Оволодіння учнями навичками роботи в колективі – одне з головних завдань трудового навчання. Це ж підтверджують слова Д.Костюкевича, який писав, що спільні зусилля учнів мають бути спрямовані на досягнення основної мети, успішне розв'язування проблеми [109, с. 4]. Тому формування таких елементів культури праці, як обов'язковість і відповідальність за результати своєї діяльності перед собою та колективом, формування вмінь прислухатися до думки інших і поважати її, культури спілкування під час виконання групових проектів, товариської взаємодопомоги та взаємовиручки є дуже важливим для підготовки учнів до майбутньої трудової діяльності. Вони не лише допомагають школяру адаптуватися до вимог даного учнівського колективу, а й готують його до майбутніх ділових стосунків на виробництві.

Таку ж думку висловлює й І.Ф.Іващенко у своїй книзі „Трудовой поступок школьника", де висвітлено процес оволодіння школярами вмінням працювати в колективі під час виконання трудових завдань [87].

Однією з основних умов свідомого вибору школярами професії, підготовки їх до життя і праці є формування наступних елементів культури праці: економічна грамотність та дієвість світогляду майбутньої генерації трудівників. На це звертав увагу Д.О.Тхоржевський, який писав: „Поєднання навчання з продуктивною працею забезпечує дієвість їхніх поглядів та переконань, сприяє досягненню єдності світогляду та повсякденної практичної поведінки" [223, с. 27]. Тому важливо організовувати продук-тивну працю школярів, у ході якої ознайомлювати їх з сучасним виробництвом і його вимогами, зі світом професій , навчати визначати продуктивність праці, норми виробітку, ефективно працювати, раціонально розподіляти робочий час, економно його використовувати та інші.

Важливо також дбати про трудову вихованість учня, яка, на думку О.Ю.Єрмолаєва, складається з таких елементів культури праці, як працелюбність, колективізм, дисциплінованість, відповідальність, суспільно-трудова активність, творче ставлення до праці. Ці якості є основою психологічної готовності до праці й допомагають дитині адекватно аналізувати свою трудову та навчальну діяльність, спонукають її до самовиховання, сприяють мобілізації зусиль для досягнення певних цілей труда, що особливо важливо в тих випадках, коли трудова діяльність недостатньо цікавить школяра як своїм змістом, так і способами її виконання [79, с. 13].

Усі перераховані вище елементи культури праці спрямовані на виконання ще одного ключового завдання загальноосвітньої школи – формування світогляду учнів. „Його основу становлять погляди і переконання, сформовані на основі знань про природу, суспільство, які є внут-рішньою позицією особистості", – підкреслює Н.П.Волкова [53, с. 109]. Культура праці, охоплюючи загальні, технологічні, спеціальні знання, уміння й навички та інше, стає фундаментом для формування світоглядних поглядів, переконань, норм поведінки дитини під час її праці та окреслює один із шляхів становлення наукового світогляду особистості.

Як бачимо, цілісний процес розвитку особистості та процес формування культури праці індивіда нерозривно пов`язані між собою, а культура праці є змістовним компонентом культури людини. Культура праці учня – особистісне інтегроване утворення , через призму якого проходить процес розвитку, становлення та самовизначення особистості.

Висновки з першого розділу

1. Аналіз наукової літератури показує, що культура – це складне і бага-тогранне явище. Нарощення культури у людини неможливе без формування у неї культури навчальної діяльності, яка в свою чергу поєднує культуру праці, розумову, морально-ціннісну, фізичну, екологічну та естетичну культуру.

2. Інтерес суспільства до формування культури праці школярів ґрунтується на глибокій практичній потребі, оскільки сьогодні культура праці стає невід'ємною складовою успіху трудової діяльності кожного працівника, передумовою дієздатності економіки на всіх її рівнях, ознакою конкурентоспроможності трудового потенціалу людини на ринку праці.

3. Аналіз нормативно-правових документів, навчальних програм, підручників, посібників, періодичних видань та методичної літератури переконує в тому, що на сучасному етапі проблема формування культури праці учнів основної школи, зокрема на уроках обслуговуючої праці, майже не розв'язана. Недостатня увага до вирішення даної проблеми, до організації належного управління процесом формування культури праці пов'язана з не-достатньою обізнаністю педагогів щодо досліджуваного питання, з відсутністю відповідних нормативних і методичних матеріалів, унаслідок чого більшість школярів мають низький рівень сформованості культури праці, а це в свою чергу віддзеркалюється на якості загальної підготовки молоді до майбутньої трудової діяльності.

4. Результати анкетування вчителів показали, що адекватне уявлення про культуру праці є тільки в 20,6 % з них і в 1,9 % учнів. Респонденти називають тільки деякі елементи культури праці, подекуди залишаючи поза увагою такі основні елементи, як уміння і навички працювати в колективі, планувати роботу, готувати робоче місце й утримувати його в порядку, економно витрачати час, дотримуватися правил безпеки і гігієни праці, правильно та раціонально добирати матеріали й інструменти, економно розмічати та використовувати матеріали, аналізувати зразок та умови завдання, читати графічну документацію, вимірювальні та креслярсько-графічні уміння. У той же час оволодіння учнями даними елементами культури праці є дуже важливим.

5. Аналіз результатів констатувального експерименту дозволив зробити висновок, що значна частина вчителів потребує розробки моделі формування культури праці в учнів основної школи та комплексу засобів, спрямованих на її реалізацію в умовах навчально-виховного процесу школи.

6. Основними функціями культури праці є пізнавальна, виховна, гуманістична, інформаційна, організаційна, економічна, комунікативна, нормативна, адаптаційна, духовна, творча, світоглядна.

7. У структурі культури праці учня можна виділити дев’ять компонентів, а саме: мотиваційний, морально-ціннісний, естетичний, екологічний, техніко-технологічний, економічний, організаційно-діяльнісний, світоглядний, контрольно-оцінний. Усі вони здійснюють прямий вплив на такі основоположні складові культури праці учня, як знання, уміння і навички.

РОЗДІЛ ІІ. ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПРАЦІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ НА УРОКАХ ОБСЛУГОВУЮЧОЇ ПРАЦІ

2.1. Модель формування культури праці учнів основної школи у процесі трудової підготовки

Основним завданням сучасної освіти є підготовка молодого покоління до майбутньої трудової діяльності та життя. З огляду на це трудова підготовка школярів повинна бути одним із основних напрямків формування особистості в умовах навчально-виховного процесу загальноосвітнього навчального закладу.

Трудове навчання безпосередньо впливає як на процес формування загальної культури дитини, так і на процес формування культури праці учнів, оскільки остання є складовою загальної культури людини і пов'язана з су-купністю сформованих у неї знань, смаків, здібностей, переконань, досвіду тощо та умінням застосовувати їх на практиці. Г.В.Терещук відзначає, що „одним із найважливіших позитивних достоїнств трудового навчання і вихо-вання є його спрямованість на формування культури праці. Остання відіграє особливе значення у розвитку загальнолюдської культури як основної духовної цінності і результату освіти і виховання підростаючого покоління" [210, с. 174].

Формування культури праці учнів в умовах сучасної школи багато в чому залежить від правильного підходу до організації такої роботи та управління нею. Тому у ході дослідження було використано метод моделювання, метою якого стало прогнозування шляхів підвищення ефективності процесу формування культури праці учнів основної школи.

Слід зазначити, що науковцями розроблено велику кількість різноманітних моделей: педагогічних, методичних, навчальних, виховних, математичних, моделей цілісного розвитку особистості тощо. Всі вони є ці-лісними структурами, що складаються з певних підструктур, пов'язаних між собою та чітко упорядкованих.

Наприклад, модель формування культури праці молодших школярів, розроблена О.І.Іголкіною, складається з таких взаємопов'язаних блоків: когнітивного, практично-діяльнісного та емоційно-ціннісного [89]. Дана модель передбачає поступове оволодіння учнями правилами організації діяльності та прийомами виконання різноманітних видів робіт (когнітивний блок), уміннями застосовувати в своїй навчальній та навчально-трудовій діяльності загальнотрудові уміння та навички (практично-діяльнісний блок), формування емоційно-ціннісного ставлення до умов, процесу та результатів своєї праці та праці інших людей, до уроків трудового навчання, до процесів спілкування з оточуючим середовищем (емоційно-ціннісний блок).

Модель формування культури праці учнів основної школи є роз-горнутим у часі педагогічним процесом, що включає всі компоненти взаємодії дитини з соціальним простором, які зорієнтовані на культурний розвиток особистості. Вона може бути побудована лише за умов дотримання ряду педагогічних принципів, урахування вікових та психолого-педагогічних особливостей учнів основної школи.

Ефективність функціонування запропонованої в даному дослідженні моделі, передусім, залежить від дотримання таких принципів: гуманізації виховання, спрямованості навчання на вирішення завдань освіти, врахування вікових та індивідуальних особливостей, цілісного підходу до розвитку особистості, виховання в діяльності та спілкуванні, стимулювання дитини до самовиховання, культуровідповідності, природовідповідності, поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів, єдності педагогічних вимог школи, сім'ї, громадськості, свідомості й поведінки, максимального наближення навчальних та практичних завдань до реалій життя, спіралевидної побудови навчального матеріалу, постійної самооцінки учнями своєї діяльності, доступності, посильності, міцності засвоєння знань.

Важливо також урахувати інші принципи, які були виділені науковцями у процесі дослідження культури навчальної діяльності та культури праці учнів [74; 103]. Серед них:

- принцип пріоритету самостійного здобуття учнями знань й умінь культури праці;
- принцип розподілу учнів за рівнем культури праці;
- принцип міжпредметного підходу до формування культури праці учнів основної школи;
- принцип взаємозв'язку соціокультури, регіональної культури і куль-тури праці дітей;
- принцип спрямованості навчальної діяльності на розвиток культури праці;
- принцип свідомості й активності навчання.

Зазначимо, що всі названі принципи взаємопов'язані між собою та враховувати їх треба на всіх етапах формування культури праці особистості.

Наступною складовою моделі є компоненти культури праці учня (мотиваційний, морально-ціннісний, естетичний, екологічний, техніко-технологічний, економічний, організаційно-діяльнісний, світоглядний, контрольно-оцінний). Вони спрямовані на оволодіння учнями знаннями, уміннями і навичками.

Широка панорама взаємозв'язків та взаємовпливів усіх структурних компонентів розкриває цілісність процесу нарощення культури праці особистості на уроках обслуговуючої праці. Так, наприклад, без знань неможливо сформувати в учнів уміння і навички правильно готувати робоче місце, дотримуватися санітарно-гігієнічних правил

безпеки праці, раціонально добирати матеріали й інструменти та багато інших елементів культури праці.

Сформованість в учнів вищеназваних компонентів культури праці, а також засвоєння певної системи знань, умінь і навичок є підґрунтям для формування у школярів основних елементів культури праці. До них ми відносимо: уміння і навички планувати роботу, аналізувати зразок та умови завдання, працювати в колективі, готувати робоче місце й утримувати його в порядку, економно витрачати час, дотримуватися правил безпеки і гігієни праці, читати графічну документацію, вимірювальні уміння, вміння раціонально добирати, економно розмічати та використовувати матеріали, раціонально і правильно добирати інструменти, креслярсько-графічні уміння.

Успішне оволодіння школярем знаннями, вміннями і навичками залежить від рівня його зацікавленості у навчально-трудовій діяльності. Важливо, щоб учень у процесі формування культури праці не був пасивним об'єктом, а активно перетворював духовні та матеріальні цінності й інші досягнення суспільства відповідно до наявних у нього переконань, ідеалів, потреб, на які постійно здійснює вплив зовнішнє середовище.

Формування культури праці учня – складний процес, який відбувається у ході цілеспрямованої навчально-виховної діяльності педагогів, а також під впливом численних соціальних факторів. У ньому беруть участь сім'я, друзі, родичі, знайомі, різноманітні дитячі об'єднання, громадські організації тощо, тобто те соціальне середовище, в якому знаходиться дитина. Тому педагоги повинні обов'язково враховувати особливості впливу навколишнього середовища та сприяти встановленню оптимальних взаємин дитини з соціумом.

Соціальний простір умовно можна поділити на такі складові: сім'я, школа, суспільство.

Сім'я у процесі формування культури праці визначає первинне самовизначення й орієнтацію дитини щодо трудової діяльності. Важливими тут є наступні аспекти впливу на розвиток особистості: рівень культури праці членів родини, їхня трудова вихованість, морально-ціннісні орієнтири та ставлення до праці, відповідальне, старанне виконання дітьми своїх сімейних обов'язків, допомога дорослим у домашньому господарстві та інше.

Якщо сім'я стає першою сходинкою на шляху формування культури дитини (в тому числі й культури праці), то школа робить це, як зазначає В.С.Болгарина, на систематичній, інтегрованій основі [25, с . 85]. Саме в пе-ріод навчання у школі закладаються всі базові ціннісні орієнтації людини, засвоюються основні культурні норми, переконання, відносини, правила поведінки в навчально-трудовій діяльності, які згодом переносяться дітьми і в їхнє повсякденне життя та діяльність, здійснюється формування особистісних рис (впевненість у своїх силах, старанність, відповідальність тощо).

Значний вплив на формування культури праці особистості в період навчання у школі має діяльність учня на уроках, заняттях спеціалізованих гуртків, факультативів, секцій, при вивченні інтегрованих навчальних курсів, практичному виконанні індивідуальних та групових проектів чи завдань, під час позаурочної виховної роботи (спеціальні бесіди, лекції, допомога дітей у зміцненні матеріально-технічної бази кабінетів та майстерень школи, колективне оформлення кабінетів школи, виготовлення спеціалізованих стінгазет і плакатів, виставки робіт школярів тощо), участі школярів у святах, конкурсах, змаганнях, місячниках трудового навчання, трудових рейдах, літньої практики, сільськогосподарської праці на пришкільних ділянках, допомоги ветеранам, екскурсій на виробництво та у професійно-технічні й вищі навчальні заклади, будинки юних техніків, будинки творчості, клуби, самостійної навчально-пізнавальної діяльності учнів (читання літератури, дослідницька робота, пошук потрібної інформації в Інтернеті) тощо.

На процес формування в учнів культури праці впливають також навколишні соціокультурні фактори: науково-технічний прогрес, загальнолюдські світоглядні ідеали і цінності, рівень життя в країні та зміни в її соціально-політичному і суспільно-економічному житті, морально-етичні норми і правила в суспільстві, дієвість світових та національних традицій, менталітет нації, вплив засобів масової інформації тощо. До інших факторів соціального середовища, що впливають на формування культури праці учня можна віднести вплив культури вчителів та батьків, можливості навчальних програм щодо вирішення даної проблеми, умови, в яких відбувається даний процес, матеріально-технічне забезпечення школи тощо.

Запропонована в дослідженні модель охоплює особистісно-культурний, діяльнісно-професійний та суспільно-історичний напрями розвитку особистості, які характеризують можливості, завдання і цілі процесу формування культури праці учнів основної школи.

Особистісно-культурний розвиток учня передбачає формування у нього морально-ціннісних особистісних рис та уявлень про себе як майбутнього працівника, розширення його наукового світогляду та інше. Цей напрям розвитку є досить важливим, адже дитина повинна усвідомити життєву потребу в трудовій активності, прагнути до постійного самовдосконалення, до реалізації свого трудового потенціалу, до досягнення власної мети. Але педагоги мають ураховувати, що в учнів основної школи світогляд, морально-ціннісні норми і переконання, правила поведінки, якими вони керуються у процесі своєї навчально-трудової діяльності, дуже легко руйнуються під впливом різних негативних факторів соціального середовища. Саме тому вирішальну роль для особистісно-культурного розвитку учнів 5-9 класів відіграє організація навчально-виховного процесу в цілому та організація процесу формування культури праці зокрема.

…ань, умінь і навичок
…адатків, здібностей,
…омплексом знань,
…льності.
…світу трудової
…інням та інше. Тому
…о народу. Це
…одного покоління до
іншого, прилучення молоді до цінностей світової і національної культур. При цьому дитина засвоює соціальний досвід та відтворює його у процесі своєї життєдіяльності.

Наведені міркування дозволяють представити модель формування культури праці учнів основної школи у вигляді схеми, на якій культура праці посідає центральне місце (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Модель формування культури праці учнів основної школи

Дієвість розробленої моделі може бути забезпечена шляхом раціонального поєднання ефективних освітніх технологій, природної активності дітей до саморозвитку і самореалізації, їхнього потягу до пізнання оточуючого світу, духовних потреб тощо.

Модель формування культури праці учнів основної школи дозволяє здійснювати особистісно орієнтований підхід у ході залучення дітей до різних видів навчально-трудової діяльності.

Ефективність упровадження запропонованої моделі залежить від дотримання наступних педагогічних вимог:

- забезпечення взаємозв’язку традиційних і нетрадиційних форм і ме-тодів проведення уроків трудового навчання зі змістом державної програми та поставленою вчителем метою – формування культури праці школярів;

- включення в дидактичну систему різноманітних засобів навчання з метою формування культури праці особистості;

- урахування вікових і психолого-педагогічних особливостей розвитку учнів основної школи та рівня розвитку в них культури праці;

- творчого підходу вчителя до формування культури праці учнів.

Треба підкреслити, що ще однією вимогою формування культури праці у процесі трудового навчання є дотримання низки педагогічних умов, серед яких виділяємо такі: наявність педагогічного управління даним процесом (планування діяльності вчителя щодо оволодіння учнями основними елементами культури праці, організація їх навчально-пізнавальної діяльності та контроль за нею, своєчасний аналіз і корекція результатів), продуктивна співпраця вчителя й учня, спрямування школярів на розвиток їхніх здібностей, задатків, талантів, розвиток морально-ціннісного ставлення до навчально-трудової діяльності, культурологічна спрямованість навчально-виховного процесу тощо.

У ході педагогічного управління процесом формування культури праці учнів основної школи вчитель, передусім, повинен виконувати роль організатора навчальної трудової діяльності та помічника-консультанта. Для успішної реалізації даної моделі він повинен постійно враховувати рівень культури праці, яким уже оволоділа дитина, та організовувати і скеровувати роботу учнів з різними рівнями сформованості культури праці. Так, при роботі зі школярами з низьким рівнем учитель повинен постійно керувати процесом формування культури праці, з середнім – залучати учнів до співуправління, з високим – виконувати роль помічника дитини, її інструктора і консультанта та залучати школярів до самоуправління.

Слід підкреслити, що для того, щоб модель формування культури праці учнів основної школи успішно функціонувала, кожен вчитель трудового навчання має:

-дотримуватися дидактичних принципів, спрямованих на формування культури праці учнів основної школи;

-знати структурні компоненти культури праці учня;

-ураховувати вплив соціального середовища на особистість дитини у процесі формування культури праці;

-забезпечувати реалізацію мотиваційного, морально-ціннісного, естетичного, екологічного, економічного, техніко-технологічного, організа-ційно-діяльнісного, світоглядного, контрольно-оцінного компоненту навчально-трудової діяльності;

-здійснювати гнучке управління процесом оволодіння учнями 5-9 класів основними елементами культури праці;

-надавати учням можливість самостійно обирати методи і прийоми роботи;

-організовувати поетапне формування елементів культури праці учнів;

-використовувати на уроках трудового навчання різноманітні форми і методи формування культури праці індивіда.

Упровадження розробленої моделі в навчально-виховний процес загальноосвітньої школи й ефективна її реалізація на уроках обслуговуючої праці можливі за умов урахування вчителями методичних аспектів формування культури праці учнів основної школи, розкритих у наступному параграфі.

2.2. Методичні аспекти та особливості формування культури праці учнів у процесі навчально-трудової діяльності

Підготовка молоді до подальшої трудової діяльності в умовах дії ринкової моделі економіки передбачає наявність належної організації процесу формування у школярів культури праці. Слід зазначити, що людина з високим рівнем культури праці має не тільки великий об’єм знань, умінь, навичок, широкий науковий світогляд, а й уміє контролювати себе, свої вчинки, дії, бажання, сприймає та оберігає цінності культури, відчуває відповідальність перед суспільством за свою діяльність, творчо підходить до вирішення трудових завдань, постійно самовдосконалюється.

Запропонована в дисертаційному дослідженні модель формування культури праці учнів основної школи дозволяє педагогам використати для цього всі можливості навчально-виховного процесу та забезпечити реалізацію пізнавальної, інформаційної, виховної, комунікативної, нормативної, адаптаційної, духовної, творчої, економічної, організаційної, гуманістичної, світоглядної функцій культури праці на уроках обслуговуючої праці.

Так, при вивченні в 5 класі теми „Об’єкти технологічної діяльності” з розділу „Проектування виробів” пізнавальну функцію ми реалізовували у ході оволодіння дівчатами наступними знаннями: об’єкти технологічної діяльності (одяг, книги, меблі, постільна і столова білизна та інше), види інформаційних джерел про техніку і технології, метод фантазування, історичні приклади передбачення фантастами наукових відкриттів,

винайдення нових видів техніки, виробів тощо.

У процесі практичної роботи, коли діти ознайомлювалися з інфор-маційними джерелами про техніку і технологію та відтворювали новий образ об'єкта технологічної діяльності на папері, реалізовували інформаційну функцію культури праці. Адже для вирішення трудового завдання школярі вели пошук інформації в підручниках, журналах, альбомах та інших джерелах.

При вивченні теми „Культура харчування. Обладнання кухні" з розділу „Раціональне ведення домашнього господарства" пізнавальна функція культури праці була відображена у процесі трудової активності дитини. Дівчата не тільки називали, а й розпізнавали основні види посуду і кухонного інвентарю, правильно розміщували посуд на столі, вчилися користуватися нагрівальними приладами і столовими приборами. Щоб дітям було легше правильно виконати трудове завдання, ми пропонували їм користуватися інструкційними картками, підручниками, фотоматеріалами. Важливо, що в ході такої роботи у них формувалися вміння знаходити потрібну інформацію, тобто була реалізована інформаційна функція культури праці.

Нормативну функцію культури праці реалізовували при засвоєнні дівчатами правил поведінки за столом, правил вживання їжі тощо. Відповідно до вимог нормативної функції було побудовано всю навчальну працю школярів.

Адаптаційна функція культури праці забезпечувалася в ході оволодіння учнями загально-трудовими навичками, які допомагали їм пристосуватися, а згодом і адаптуватися до виконання навчально-трудових завдань, а в май-бутньому – до трудової діяльності.

Особливого значення в ході дослідження ми надавали творчій функції. З цією метою пропонували школярам не лише дотримуватися чітких інструкцій і вимог у своїй практичній роботі (наприклад, сервірування столу), а й проявляти творчість (прикрашання столу квітами, складання серветок, підбір кольорової гами столової білизни тощо).

Організаційну функцію реалізовували під час виконання дівчатами практичних робіт, коли слідкували за тим, щоб вони дотримувалися певних правил безпечної праці та санітарно-гігієнічних вимог, правил поведінки за столом, а виховну – шляхом виховання у дівчат культури харчування, економічну – під час оволодіння ними знаннями про економне використання електроенергії при приготуванні їжі.

Треба зауважити, що процес оволодіння знаннями не є повністю самостійним. Учні працюють за допомогою вчителя, батьків тощо. Тому педагоги намагалися не забувати про повагу до дитини, про визнання її прав, про гуманність по відношенню до неї.

У процесі дослідно-експериментальної роботи ми виконували ролі помічників, рівноправних партнерів, консультантів, сприяли виникненню у дитини поваги до себе, до інших дітей, до результатів їхньої праці, виховували любов до трудової діяльності та до людини-трудівника, а на кожному уроці трудового навчання реалізовували духовну, світоглядну та гуманістичну функції культури праці.

Наступною, не менш важливою складовою моделі формування в учнів основної школи культури праці, є мотиваційний, морально-ціннісний, естетичний, екологічний, техніко-технологічний, економічний, органі-заційно-діяльнісний, світоглядний та контрольно-оцінний компоненти культури праці.

Мотиваційний компонент пов'язаний з мотивацією навчально-трудової діяльності учнів. Її ми здійснювали різними способами. Так, при вивченні у 6 класі теми „Технологія вирощування квіткових рослин" показували школярам, які сорти квітів вони можуть виростити на шкільних клумбах, розповідали про те, як будуть пишатися вчителі та батьки результатами їхньої праці, демонстрували учням, які гарні квіти виростили діти старших класів, пропонували взяти участь у конкурсі ікебан „Осіння фантазія", де кожен клас презентував композицію зроблену з квітів, вирощених самостійно, тощо.

У процесі дослідження педагоги враховували висновок Н.Д.Пархоменко, що в будь -якій діяльності людини неможлива ситуація відсутності цінностей [153, с. 63]. Тому морально-ціннісну складову культури праці учнів формували, наприклад, у процесі виконання групових проектів, коли кожен несе відповідальність не тільки перед собою, а в першу чергу перед колективом, намагається працювати якнайкраще, оскільки від результату його роботи залежить оцінка діяльності всієї бригади. Так, під час вивчення в 8 класі теми „Приготування перших страв" ми поділяли учнів на бригади, які отримували такі завдання:

– приготування перших страв на овочевому відварі, сервірування столу, подавання страв до столу та споживання їх;

– приготування перших страв на м’ясному відварі, сервірування столу, подавання страв до столу та споживання їх;

– приготування перших страв на рибному відварі, сервірування столу, подавання страв до столу та споживання їх.

У процесі виконання навчально-трудового завдання ми не обмежували творчість дівчат. Вони самостійно обирали страви, готували їх, оформляли готові страви, обирали столову білизну та прикраси для столу. Це сприяло формуванню в них не тільки тих елементів культури праці, що входять до складу морально-ціннісного компоненту, а й інших. Наприклад, елементів культури праці учнів, які відносять до змісту естетичного компоненту, а саме: працювати акуратно і красиво, підтримувати загальний порядок на робочому місці та в майстерні, охайність, чистота, художній смак, сприйняття кольорової гамми, естетичні ідеали та інше.

Формування економічної складової культури праці здійснювали, наприклад, при вивченні у 7 класі теми „Виробництво й охорона природи”. Вчитель розповідає учням про сучасне виробництво, розкриває сутність таких понять, як норма виробітку, продуктивність праці, звертає увагу на проблеми охорони навколишнього середовища від шкідливого впливу виробництва. Це, з одного боку, допомагає сформувати у дівчат економічну складову культури праці, а з іншого – зрозуміти екологічні проблеми суспільства (складова екологічного компоненту) та здійснити екологізацію світогляду школяра (складова світоглядного компоненту).

Техніко-технологічний компонент передбачав оволодіння учнями у процесі вивчення всіх тем навчальних модулів із трудового навчання комплексом як спеціальних, так і технологічних знань. Так, наприклад, при вивченні тем навчального модуля „Проектування та виготовлення виробів з текстильних матеріалів” дівчатка навчалися не тільки конструювати, моделювати та виготовляти різноманітні швейні, вишиті, в’язані вироби, а й ознайомлювалися зі знаряддями праці, швейними машинами, інструментами та матеріалами, технологічними процесами виготовлення виробів тощо.

Під час вивчення тем навчального модуля „Культура харчування. Технологія приготування кулінарних страв” учні на уроках ознайомлювалися не лише з технологіями приготування кулінарних страв, а й із кухонним інвентарем, приладдям, пристосуваннями, різними видами технічних приладів (кухонні комбайни, мікрохвильові печі, кавоварки, електро- та газові плити, міксери та інше).

Вивчаючи модуль „Технологія благоустрою і озеленення території” школярі отримували уявлення про значення сільського господарства, тваринництва і рослинництва , умови ефективного господарювання, технології вирощування рослин, правила догляду за тваринами і птахами, механізацію робіт з благоустрою території. Учителі дбали про те, щоб вони дотримувалися правил безпеки та гігієни праці як під час виконання навчально-трудових операцій, так і в ході зберігання та налагодження знарядь праці.

Таким чином, у процесі трудового навчання школярі займалися різнопрофільними видами діяльності, вони навчалися планувати свою роботу, розробляти нові конструкції та моделі, працювати за різними технологіями виготовлення і реалізації об’єктів праці, спрямованими на формування у дів-чат певної системи спеціальних та технологічних знань, умінь і навичок. Вони оволодівали вміннями і навичками роботи з матеріалами, інструментами і технікою, які зазвичай використовують у шкільних майстернях, і з тими, що використовують в умовах сучасного виробництва та інше. У них розширювався науковий світогляд, формувався дієвий підхід до сприйняття оточуючого світу, з’явилося бажання досліджувати, створювати, фантазувати, займатися винахідництвом.

Організаційно-діяльнісний компонент охоплював у ході дослідження весь процес навчально-трудової діяльності учнів. Так, під час виконання дівчатами лабораторно-

практичної роботи у 8 класі з теми „Тканини з хіміч-них волокон. Асортимент тканин" вони отримували картки з деформованими планами. Завданням даної роботи було самостійно виправити план роботи, а потім за ним виконати трудове завдання. Це не тільки сприяло формуванню вмінь планувати свою роботу, а й відкривало шляхи для використання набутих раніше практичних умінь і навичок, оскільки дівчата вже виконували подібні лабораторно-практичні роботи, коли ознайомлювались у 6 класі з бавовняними і лляними тканинами, а у 7 класі – з вовняними та шовковими.

Контрольно-оцінний компонент культури праці був безпосередньо пов'язаний із заключним, кінцевим етапом виконання школярами навчально-трудових завдань. Наприклад, при вивченні у 6 класі технології виконання накладного і настрочного швів дівчата на всіх етапах навчально-трудової діяльності самостійно перевіряли за допомогою інструкційних карток правильність виконання швів. Це допомагало своєчасно усунути дефекти, що виникали при виконанні завдання. Як наслідок, роботи, виконані дівчатами, в більшості випадків відповідали технологічним стандартам. Після закінчення роботи учні самостійно перевіряли якість виконаних швів і тільки після цього подавали їх учителю для перевірки. Така організація діяльності учнів не тільки позитивно впливала на якість виробу, а й підвищувала продуктивність праці школярів, зменшувала витрати часу тощо.

Дослідження довело, що всі функції культури праці та її компоненти можуть бути успішно реалізовані на уроках обслуговуючої праці.

Однак, у процесі планування і проведення уроків з обслуговуючої праці, а також під час формування культури праці учнів необхідно врахувати вплив інших навчальних дисциплін на формування даного виду культури, враховувати наявний рівень сформованості в учнів культури праці.

Важливо розподілити за кожним навчальним модулем конкретні елементи культури праці, які найбільш доцільно формувати при вивченні певних тем, передбачити перспективи процесу оволодіння учнями основними елементами культури праці та спрогнозувати кінцеві результати сформованості культури праці школярів 5-9 класів.

У той самий час, як уже зазначалося, аналіз шкільних програм з трудо-вого навчання доводить, що вирішенню даної проблеми на сучасному етапі належної уваги не приділяють. Але перелік знань, які охоплюють ці програми, складає основу загальнотрудових умінь і навичок, що певною мірою дозволяє вчителю на належному рівні відтворити процес формування культури праці школяра. При цьому слід ураховувати вимоги наступності даного процесу та можливості цілісного формування культури праці учня на уроках обслуговуючої праці.

Проведене дослідження свідчить, що більшість тем програм трудового навчання в загальноосвітній школі безпосередньо спрямовані на формування багатьох елементів культури праці учня. Але на уроці неможливо охопити одночасно увесь спектр елементів культури праці. Тому в ході дослідження цю проблему ми вирішували поетапно і цілеспрямовано, починаючи з най-простіших елементів культури праці та поступово ускладнюючи їх.

Проведена дослідно-експериментальна робота довела, що найбільш ефективно можна сформувати в учнів на уроках обслуговуючої праці такі елементи культури праці: уміння планувати роботу, аналізувати зразок та умови завдання, працювати в колективі, готувати робоче місце й утримувати його в порядку, економно витрачати час, дотримуватися правил безпеки і гігієни праці, читати графічну документацію, економно розмічати та використовувати матеріали, раціонально і правильно добирати матеріали та інструменти, креслярсько-графічні та вимірювальні уміння.

З огляду на вищезазначене було розроблено та апробовано рекомендації щодо формування на уроках обслуговуючої праці в учнів 5-9 класів основних елементів культури праці, які наведено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Формування елементів культури праці

на уроках обслуговуючої праці в 5-9 класах

Клас	Назва навчального модуля	Формування елементів культури праці	Приміт-ка
5	Людина і виробництво.	Формування вимірювальних умінь та вмінь дотримуватися правил безпеки і гігієни праці під час роботи в шкільних майстернях.	Необхід-но врахо-вувати рівень оволодін-ня учня-ми в початко-вій школі певними елемен-тами культури праці.
	Культура харчування. Технологія приготування кулінарних страв.	Формування навичок ставити мету, планувати свою роботу у процесі приготування кулінарних страв (бутербродів, гарячих напоїв, страв із яєць).	
	Проектування та виготовлення виробів із текстильних матеріалів.	Формування вміння аналізувати зразок та умови завдання у процесі вишивання, в'язання гачком, пошиття постільної чи столової білизни.	
	Технологія благоустрою і озеленення території.	Дотримання правил охорони ґрунту, санітарно-гігієнічних вимог та безпеки праці під час операцій з обробітку ґрунту.	
	Варіативна частина: „Виготовлення виробів з бісеру".	Формування вмінь правильно і раціонально добирати основні та допоміжні матеріали.	
6	Людина і виробництво.	Формування вмінь читати графічну документацію (креслення й ескізи деталей об'ємної форми).	Поетапне усклад-нення основних елемен-тів куль-тури праці.
	Культура харчування. Технологія приготування кулінарних страв.	Формування вмінь правильно і раціонально добирати інструменти, використовувати їх за функціональним призначенням.	
	Проектування та виготовлення виробів із текстильних матеріалів.	Формування вмінь планувати свою роботу: ставити мету та складати точний план роботи з урахуванням специфіки завдання (у процесі виготовлення вишитих виробів, виробів в'язаних спицями, пошиття фартуха).	
	Технологія благоустрою і озеленення території.	Формування вмінь правильно добирати посівний матеріал (насіння) для висівання на шкільних клумбах.	
	Варіативна частина: „Художньо-декоративна обробка шкіри".	Формування вмінь економно розмічати та використовувати матеріали у процесі виготовлення виробів із шкіри.	
7	Людина і виробництво.	Формування вмінь економно витрачати час, визначати продуктивність праці (за нормами виробітку та нормами часу), проводити хронометраж.	Привчати школярів викону-вати трудові завдання творчо.
	Культура харчування. Технологія приготування кулінарних страв.	Формування вмінь раціонально і правильно добирати харчові продукти для приготування кулінарних страв із крупів, макаронних виробів, молока і молочних продуктів, умінь розрізняти їх за якістю та терміном вживання.	
	Проектування та виготовлення виробів з текстильних матеріалів.	Формування вмінь економно розмічати та використовувати матеріали під час виготовлення виробів з текстильних матеріалів, оздоблених „мережкою", в'язаних спицями і у процесі пошиття спідниці. Привчати творчо використовувати залишки тканини в подальшій трудовій діяльності.	
	Технологія благоустрою і озеленення території.	Формування вмінь правильно і раціонально обирати інструменти. Дотримання правил і вимог до організації зберігання інструменту та прийомів безпечної роботи при їх використанні у процесі оформлення (фігурне обрізування) кущів та дерев.	
	Варіативна частина: „Виготовлення виробів у техніці макраме".	Формування вмінь працювати в колективі: переймати чужий досвід, старанно і відповідально виконувати свої обов'язки, проявляти товариську взаємодопомогу й взаємовиручку.	
	Людина і виробництво.	Розвиток технічного мислення, формування креслярсько-графічних умінь у процесі виконання	

8		та читання креслень деталей, що містять розрізи та перерізи.	Надавати перевагу самостій-ній діяль-ності учнів.
	Культура харчування. Технологія приготування кулінарних страв.	Формування вмінь працювати в колективі. Виховання почуття обов'язку і відповідальності за результати своєї діяльності перед собою та колективом, умінь прислухатися до думки інших й поважати її (у процесі приготування страв із м'яса, м'ясних продуктів, риби та рибних продуктів).	
	Проектування та виготовлення виробів з текстильних матеріалів.	Формування вмінь аналізувати зразок та умови завдання у процесі вишивання, в'язання спицями, пошиття плечового виробу.	
	Технологія благоустрою і озеленення території.	Формування вмінь раціонально розподіляти та економно витрачати час при виконанні технологічних операцій по догляду за плодовими деревами.	
	Варіативна частина: „Штучні квіти".	Формування вмінь самостійно, правильно й раціонально добирати матеріали та інструменти для виконання трудових завдань, по-господарськи ставитися до інструментів і матеріалів.	
9	Людина і виробництво.	Формування вмінь планувати свою роботу й аналізувати її результати, робити висновки, навичок самоконтролю трудової діяльності.	Привчати дітей до самостій-ної, творчої праці .
	Культура харчування. Технологія приготування кулінарних страв.	Формування вмінь дотримуватися правил організації робочого місця і процесу роботи, техніки безпеки, електробезпеки та пожежної безпеки, правил наукової організації праці, санітарно-гігієнічних вимог. Навчання працювати з харчовими продуктами і кухонним інвентарем у процесі приготування страв із крупів, макаронних виробів, молока, молочних продуктів у спеціальному одязі, утримувати чистоту і порядок на робочому місці та в майстерні.	
9	Проектування та виготовлення виробів з текстильних матеріалів.	Формування вимірювальних навичок та вмінь читати графічну документацію у процесі проекту-вання та виготовлення виробів з текстильних матеріалів, вмінь встановлювати зв'язки між різними технологічними об'єктами і процесами, реальних уявлень про організацію праці в умовах сучасного виробництва.	
	Технологія благоустрою і озеленення території.	Формування вмінь працювати в колективі: організовувати процес діяльності групи, планувати та розподіляти роботу між її членами, переймати чужий досвід, старанно і відповідально виконувати свої обов'язки, з повагою ставитися до своєї праці та праці інших людей, поважати думку інших. Навчати школярів отримувати задоволення від активної участі у суспільно-корисних справах, проявляти товариську взаємодопомогу і взаємовиручку.	
	Варіативна частина: „Оздоблення одягу".	Формування вмінь аналізувати зразок та умови завдання, знаходити приклади інших аналогічних виробів (за зразком) і визначати умови їх виготовлення.	

Варто зауважити, наприклад, що під час вивчення учнями 7 класу модуля „Людина і виробництво", що охоплює розділи „Основи виробничої діяльності", „Основи графічної підготовки", „Основи техніки", всі теми першого розділу мають бути спрямовані на ознайомлення дівчат із сучасним виробництвом і його вимогами, формування в них розуміння проблем охорони навколишнього середовища, креслярсько-графічних умінь тощо.

При цьому вчитель може звернутися до рекомендацій, наведених у таб-лиці 2.1, та отримати інформацію щодо того, які елементи культури праці доцільно в даному випадку формувати у дітей. Це такі елементи: економно витрачати час, визначати продуктивність праці (за нормами виробітку та нормами часу), проводити хронометраж. Їх умовно можна віднести до основних, але це не означає, що не слід формувати

інші елементи культури праці учня, наприклад, розуміння проблем охорони навколишнього середовища від шкідливого впливу виробництва, а також виховувати допитливість, навчати послідовності визначення продуктивності праці за нормами виробітку та нормами часу, розвивати просторову уяву. Все це потрібно робити в комплексі.

Правильність і раціональність такого підходу до розв'язання проблеми формування культури праці учнів основної школи на уроках обслуговуючої праці підтвердило проведене дослідження, під час якого кожен учитель мав можливість конкретно усвідомити, які саме елементи культури праці доцільно формувати при вивченні тієї чи іншої теми. Це допомагало йому сконцентрувати свою увагу, глибше зрозуміти проблему, зменшити витрати часу на пошук потрібної інформації тощо.

Варіативна складова програми трудового навчання учнів основної школи була підібрана у відповідності до вимог державної програми, зокрема: „у кожному класі вивчається один вид діяльності. З класу в клас ці види діяльності можуть змінюватись" [169, с. 138]. З огляду на зазначене, ми обрали різнопланові види діяльності та розподілили їх у такій послідовності: 5 клас – „Виготовлення виробів із бісеру", 6 клас – „Художньо-декоративна обробка шкіри", 7 клас – „Виготовлення виробів технікою макраме", 8 клас – „Штучні квіти", 9 клас – „Оздоблення одягу". Такий вибір невипадковий, оскільки надає можливість ширше ознайомити учнів з народними промислами, розкрити розмаїття професій, пов'язаних з декоративно-ужитковим мистецтвом, залучити школярів до національної культури та національних традицій, сприяти передачі молодому поколінню досвіду предків.

Ще одним важливим фактором, який вплинув на наш вибір, стало те, що в 9 класі дівчата мають можливість у процесі виготовлення та оздоблення одягу використовувати набуті знання, вміння і навички з бісероплетіння, обробки шкіри, макраме, виготовлення штучних квітів, а також знання, отримані під час вивчення стабільної частини програми, зокрема модуля „Проектування та виготовлення виробів з текстильних матеріалів", що допоможуть їм якомога краще виконати таку роботу.

Ураховуючи все вищезазначене, вихідним способом формування культури праці учнів ми обрали роботу педагога за системою традиційних і нетрадиційних підходів до організації навчально-трудової діяльності дитини на уроках обслуговуючої праці, які були обумовлені реальною взаємодією з вольовими , розумовими і морально-ціннісними особистісними рисами кожного школяра. Дослідження довело, що інтеграція різних підходів прискорила процес формування культури праці, дозволила урізноманітнювати форми і методи роботи з дівчатами, відійти від шаблонів.

Аналіз методичної літератури, вивчення досвіду роботи передових учителів трудового навчання, власний педагогічний досвід дозволили зробити висновок, що для підвищення ефективності формування культури праці учнів основної школи доцільно використовувати не окремі методи і засоби, а спеціальний комплекс, де логічно впорядковані всі складові.

Ураховуючи вищезазначене було розроблено комплекс методів і засо-бів навчання, спрямований на формування в учнів основних елементів культури праці на уроках обслуговуючої праці. При цьому ми виходили з положення, що основними видами діяльності людини є спілкування, гра, навчання і праця. Ці види діяльності спостерігаємо у процесі розвитку кожного індивіда. Вони відповідають загальним потребам особистості протягом усього життя та забезпечують інтелектуальний, культурний та інші напрями її розвитку.

Важливою складовою будь-якої діяльності є мотивація. Наприклад, дуже часто в учнів основної школи виникає відраза до навчання. Причиною такого стає систематичне і незрозуміле дитині примушування вчитися як з боку вчителів, так і з боку батьків. На жаль, учні основної школи часто не можуть пов'язати життєві події з навчальним матеріалом, не бачать необхідності в навчанні, не розуміють, що знання потрібні для реалізації мрій та життєвих цілей людини.

Апробований у ході дослідження комплекс методів і засобів навчання спрямований на прискорене та ефективне оволодівання учнями основними елементами культури праці особистості. Він скеровує вчителів на організацію репродуктивної, творчої, винахідницької, пізнавальної, розумової, дослідницької та інших видів діяльності учнів, на формування у них умінь знаходити життєві проблеми і розв'язувати їх, здійснювати такі розумові операції, як аналіз, синтез, виділення головного, узагальнення, систематизація інформації тощо.

До того ж у комплексі передбачено використання як фронтальної, так і бригадної, бригадно-ланкової, індивідуальної роботи та інших форм трудової діяльності учнів, що також сприяє формуванню практичних умінь і навичок, раціональній організації, культурі і безпеці праці.

Основною метою даного комплексу стало збагачення педагогічного процесу новим, цікавими для дитини змістом і формами проведення уроків, що прискорює оволодіння учнем знаннями, уміннями і навичками, спрямованими на формування культури праці. При цьому в ході виконання навчально-трудових завдань відбувається автоматичне оволодіння учнями окремими елементами та компонентами культури праці. Вони перетворюються в уміння і навички, які дитина, як правило, переносить на інші види своєї діяльності. До того ж, у ході розробки комплексу засобів виявлено нові можливості навчально-виховного процесу щодо вирішення проблеми нарощення культури праці школярів основної школи, розширено функції вчителя.

Слід зазначити, що найбільшу увагу під час проведення експерименту ми приділяли формуванню у дівчат основних елементів культури праці, адже саме за ними педагоги здійснювали діагностування сформованості у шко-лярів культури праці. Разом із тим на уроках обслуговуючої праці відбувалося також

формування інших елементів культури праці, оскільки всі вони складають єдину систему і нерозривно взаємопов'язані між собою. До того ж, зрозуміло, що спрямувати педагогічний процес на формування конкретно одного із елементів культури праці неможливо.

Одним із найбільш важливих елементів культури праці учнів є рівень оволодіння ними вміннями планувати роботу й аналізувати зразок та умови завдання. Цей елемент ми формували, наприклад, у ході вивчення навчального модуля „Культура харчування. Технологія приготування кулінарних страв". Треба зауважити, що з усіх розділів трудового навчання дівчата найбільше полюбляють уроки саме з цього розділу . Вони завжди чекають їх з нетерпінням. Тому саме на цих заняттях можна, передусім, навчати ставити мету та планувати свою роботу. Але не слід забувати, що формування даних елементів культури праці потребує посиленої уваги і контролю з боку вчителя.

З огляду на зазначене, для успішного оволодіння учнями умінням планувати роботу у процесі приготування кулінарних страв (бутербродів, гарячих напоїв, страв із яєць) ми використовували два види завдань. Перше завдання було пов'язане з відтворенням на дошці схеми приготування страви (наприклад, омлету), а друге – спрямоване на закріплення навчального матеріалу. Це було завдання, пов'язане з виправленням деформованого плану. Вибір такого завдання не був випадковий, оскільки для дітей середнього шкільного віку характерна критичність процесів мислення.

У ході дослідження ми використовували завдання з деформованими планами трьох видів:

а) плани, в яких послідовність виконання технологічних операцій при виготовленні виробу наведена в неправильному порядку;

б) плани, в яких пропущені деякі технологічні операції;

в) плани, в яких пропущені та зазначені в неправильному порядку технологічні операції.

Для учнів 5 класів використовували плани, в яких послідовність виконання технологічних операцій при виготовленні виробу була подана в неправильному порядку. Наприклад, це був план приготування випускної яєчні або натурального омлету, який на попередньому уроці склали учні іншого класу. Дівчатам необхідно було дати відповідь на запитання: „Чи можливо виконати роботу за даним планом?" „Які зміни можна внести в цей план?" На уроці використовували або один деформований план, над яким працював увесь клас, або кожна дитина отримувала свій варіант плану та вносила до нього певні корективи. Наведемо приклад таких завдань:

План приготування випускної яєчні

1. Підготувати робоче місце і необхідні продукти.
2. Розігріти на сковороді вершкове масло.
3. Перевірити якість яєць.
4. Виконати первинну обробку яєць.
5. Обережно вилити зі шкаралупи зміст яєць, щоб не розірвати плівку жовтка.
6. Смажити яєчню на середньому вогні до запустіння білка.
7. Посолити білок яєць.
8. Готову яєчню перекласти кухарською лопаткою на тарілку.

План приготування натурального омлету

1. Підготувати робоче місце і необхідні продукти.
2. Розбити яйця в миску чи каструлю та додати молоко і сіль.
3. На сковороді розігріти вершкове масло і обережно вилити омлетну масу.
4. Суміш із яєць, молока і солі ретельно збити.
5. Виконати первинну обробку яєць.
6. Коли омлетна маса загустіє, загнути її краї до середини лопаткою, надаючи омлету овальної форми.
7. Чекати, поки нижня частина омлету підсмажиться.
8. Готовий омлет перекласти кухарською лопаткою на тарілку.

У наступні роки навчання застосовувалися деформовані плани інших видів. Так, у 6 класі при вивченні модуля „Проектування та виготовлення виробів із текстильних матеріалів" ми навчали дівчат ставити мету та складати точний план роботи, враховуючи специфіку завдання, у процесі виготовлення швейних і в'язаних виробів та їх оздоблення вишивкою. Для цього, наприклад, при вивченні теми „Пошиття фартуха" використовували деформовані плани, в яких були пропущені деякі технологічні операції. Дівчатам необхідно було дати відповідь на запитання: „Чи можна обробити накладну кишеню і з'єднати її з основною деталлю за даним планом?", „Які операції треба додатково внести до даного плану?"

План обробки накладної кишені та з'єднання її з основною деталлю

1. Верхній зріз кишені обробити швом упідгин із закритим зрізом.
2. Припрасувати кишеню.

3. Загнути на ріжках тканину на кишені, підігнути бічні та нижній зрізи кишені й заметати.
4. Видалити „живу” нитку, кишеню припрасувати.
5. Наметати кишеню на фартух по намічених лініях і настрочити. Строчки на кінцях закріпити.

Для формування в учнів уміння планувати свою роботу педагоги організовували на уроках змагання , завданням яких було складання плану виконання певної роботи. Це завдання учні виконували по черзі, але кожен з них ураховував відповіді (дії) інших дітей. Учням також пропонували завдання: „Знайдіть помилки”, „Вилучіть “білу ворону”, „Що за чим” тощо, які допомагали формувати уміння планувати роботу, а також надавали можливість перевіряти та закріплювати знання і вміння школярів.

Уміння планувати свою роботу в учнів 8 класу ми формували за допомогою створення проблемних ситуацій, використовуючи метод „мозкового штурму”. Наприклад, дівчатам намагалися надати якомога більше ідей щодо пошуку виходу із ситуації, коли необхідно терміново виправити зіпсовану святкову сукню . Після чого разом з вчителем аналізувались ці ідеї та обирались найбільш практичні шляхи вирішення даної проблеми.

В учнів 9 класу процес мислення, як правило, відрізняється більш високим рівнем узагальнення і критичності. Ці діти вже не обмежуються інформацією, яку повідомляє їм вчитель, а здійснюють самостійний пошук потрібної інформації. У них є власна думка щодо багатьох питань, яку вони відстоюють. Тому при вивченні теми „Основи економічних знань” ми запропонували дев’ятикласникам уявити себе сімейними економістами та підраховувати витрати своєї родини, скласти сімейний бюджет, заповнити декларацію про доходи тощо. При виконанні такого завдання діти навчалися самостійно планувати сімейний бюджет, аналізувати результати своєї роботи, приймати рішення. Слід додати, що школярі не тільки самостійно виявляли недоліки у своїй роботі, а й виправляли їх. Вони аргументовано відстоювали свою думку.

Систематична і цілеспрямована робота вчителів трудового навчання сприяла тому, що більшість учнів 9 класу навчилися планувати свою роботу, аналізувати її результати, робити висновки, здійснювати самоконтроль під час трудової діяльності. Формуючи елементи культури праці дітей привчали до вибіркового запам’ятовування, розвивали в них пам’ять за допомогою правильного повторення навчального матеріалу: виокремлення значущих (смислових) опорних пунктів, зв’язок нового навчального матеріалу зі старим, порівняння тощо. Так, у 5 класі при вивченні модуля „Проектування та виготовлення виробів із текстильних матеріалів” учням демонстрували виріб та запитували з чого він виготовлений і за яких умов робота може бути виконана якісно. Відповіді на ці запитання аналізували і пояснювали послідовність виготовлення об’єкту.

У процесі вишивання, в’язання гачком, пошиття постільної чи столової білизни застосували проблемні ситуації, для розв’язання яких треба було дати обґрунтовану відповідь на запитання: „Що і як робити? Що для цього потрібно?” Наприклад, дівчатам 6 класу пропонували розглянути в’язану шапочку і визначити, яким візерунком вона виконана, які інструменти були використані для її виконання тощо. При цьому вчитель повинен слідкувати за повнотою і послідовністю аналізу, що містить такі складові: визначення виду виробу, його форми, розмірів, якості; виду основних та допоміжних матеріалів, які було використано для його виготовлення; видів з’єднань, послідовності виконання технологічних операцій.

Учням доцільно запропонувати також уважно розглянути модель спідниці (постільної чи столової білизни, фартуха, плечового виробу) та проаналізувати її.

У 8 класі, формуючи вміння аналізувати зразок та умови завдання, планувати роботу, завдання ускладнюють. Доцільно з цією метою використовувати метод творчих проектів, адже характерною рисою учнів 5-9 класів є потяг до винахідництва, до незвичайного. Дівчата із задоволенням розробляють проекти виготовлення плечових виробів та наводять в них повний аналіз технологічного процесу пошиття даного виробу і умов його виконання.

У 9 класі при вивченні варіативної частини „Оздоблення одягу” діти у своїх проектах наводять приклади інших аналогічних виробів (моделей-аналогів) та характеризують умови їх виготовлення. Спостереження за дітьми старшого шкільного віку доводять, що вони скеровують свої сили на самоствердження та прояв індивідуальності. Тому в ході дослідження ми пропонували їм пошити казкову вечірню сукню чи костюм для новорічного балу. Дівчатам потрібно було не тільки розробити проект, а й виготовити фантастичну модель та оздобити її. Роботу треба було проводити за аналогією до процесу виготовлення повсякденної сукні, тобто, як зазначає В.Шуляк, створювати і втілювати в життя власні проекти [242].

Не менш важливим елементом культури праці учнів є вміння працювати в колективі, адже потреба у спілкуванні в підлітковому та юнацькому віці дуже велика, а групова діяльність стає природним станом людини, що підкоряється загальному ритму, настрою і прагне до спільного досягнення певної мети. З іншого боку для учнів основної школи великого значення набуває статус особистості. Тому ми залучали дівчат як до колективних, так і до індивідуальних форм виконання навчально-трудових завдань. Наприклад, на всіх уроках кулінарії школярі працювали у бригадах. Вони самостійно розподіляли обов’язки, визначали, які продукти, миючі засоби, інструменти і посуд потрібні для того чи іншого уроку. Для того, щоб дівчата поступово набували навичок роботи в колективі, їм пояснювали, що від результатів праці кожного члена бригади залежить результат спільної діяльності та пропонували взяти участь у грі „Краще разом”.

У процесі формування уміння працювати в колективі використовували метод „Велике коло”. Наприклад, у 7 класі сівши в коло дівчатам необхідно було за 8 хвилин розробити візерунок для вишивки з використанням народної символіки для оформлення спідниці. Виконавши роботу кожна учениця демонструвала свій візерунок і проводилося голосування. Той візерунок який набрав найбільшу кількість голосів використовувався школярами в їх подальшій роботі. Даний метод доцільно використовувати й при формуванні інших елементів культури праці, а саме у ході розробки технологічної документації, або при складанні технологічної послідовності виготовлення виробів.

Значні результати досягаються й у процесі організації та проведення виставок дитячих робіт. Як правило, учні 5-9 класів із задоволенням беруть участь у такій роботі. Саме тому під час дослідження ми систематично проводили шкільні та брали участь у міських виставках декоративно-ужиткового мистецтва.

Сприяє формуванню вміння працювати в колективі й проведення командних ігор. Наприклад, гра „У кого цікавіше”, де дві команди отримують завдання знайти цікаві відомості про бавовняні або лляні тканини. Досвід доводить, що, працюючи в команді, діти за 5-10 хвилин знаходять значну кількість інформації та намагаються впорядкувати її так, щоб відповідь їхніх команд була кращою.

Уміння працювати в колективі включають такі складові, як уміння переймати чужий досвід, старанно і відповідально виконувати свої обов’язки, проявляти товариську взаємодопомогу і взаємовиручку. З метою формування таких умінь при вивченні нового матеріалу ми використовували гру „Учись учитися” [192, с. 101]. Клас поділяли на декілька команд, кожна з яких готувала відповідь на певне запитання. Відповідає на запитання один із членів команди, а решта доповнюють чи виправляють його відповідь. Це не впливало на загальну оцінку.

Під час оволодіння учнями вміннями працювати в колективі педагоги виховували в них почуття обов’язку та відповідальності за результати своєї діяльності перед самим собою й колективом, навчали прислухатися до думки інших і поважати її. Так, при вивченні у 8 класі модуля „Культура харчування. Технологія приготування кулінарних страв” у процесі приготування страв із м’яса, м’ясних продуктів, риби, рибних продуктів пропонували кожній бригаді назвати, які справи можна приготувати з набору цих продуктів та вгадати страву, інформацію про яку наведено на дошці.

У 9 класі дані вміння формували шляхом чіткої організації діяльності кожної групи, планування та розподілу роботи між її членами, застосування набутого досвіду. Ми прагнули до того, щоб дівчата старанно й відпо-відально виконували свої обов’язки, з повагою ставилися до своєї праці та праці інших людей, поважали думку інших, навчали їх отримувати задоволення від активної участі в суспільно-корисних справах, проявляти товариську взаємодопомогу і взаємовиручку. Тому, наприклад, при вивченні навчального модуля „Технологія благоустрою і озеленення території” організовували змагання між командами. Це були конкурси на кращий проект благоустрою території школи, графік прибирання шкільного двору тощо.

У процесі формування таких елементів культури праці як уміння готувати робоче місце і утримувати його в порядку, дотримання правил безпеки і гігієни праці ми навчали дівчат правильно організовувати робоче місце, дотримуватися чистоти і порядку на робочому місці й в майстерні, дотримуватися правил безпечної роботи, електро- та пожежної безпеки, санітарно-гігієнічних вимог, правил наукової організації праці під час виконання трудового завдання.

Так, від учнів 5 класу ми вимагали не тільки засвоєння правил організації робочого місця, безпеки і гігієни праці, а й застосування їх на практиці без нагадувань педагога. Варто зауважити, що даний елемент важливо формувати, починаючи з перших уроків обслуговуючої праці, адже від цього залежить життя і здоров’я дітей. Тим більше, що зміст даної навчальної дисципліни в 5 класі значно ускладнюється в порівнянні з молод-шою школою – учні вже працюють у спеціалізованих майстернях, з іншими матеріалами , інструментами, приладами, обладнанням, оволодівають новими прийомами роботи. Тому формування вмінь дотримуватися правил техніки безпеки і санітарно-гігієнічних вимог ми розпочинали при вивченні першого ж навчального модуля „Людина і вироб-ництво”. Досвід доводить, що теми даного модуля сприяють оволодінню дівчатами такими уміннями, як дотримання правил безпеки і гігієни праці під час роботи у шкільних майстернях.

Для того щоб діти дотримувалися відповідних правил і вимог, ми обов’язково проводили на кожному уроці різні види інструктажів, де наводили приклади, які мотивували необхідність здійснення самоконтролю, вказували на те, як це допоможе у роботі та прискорить виконання завдання. Ми також наводили приклади, що підкреслювали важливість охорони життя і здоров’я людини. Ці приклади брали як із шкільного, так і з виробничого осередку, а для їх пояснення використовували бесіди або фрагменти кінофільмів про характерні небезпечні випадки, що трапляються в житті.

З цією ж метою учням 5 класу розповідали казку про Мойдодира, який сварив хлопця-бруднулю тому, що той не використовував у процесі роботи спеціальний одяг і, як наслідок, забруднив свої речі. На цьому прикладі пояснювали дівчатам, коли і з якою метою необхідно вдягати спеціальний одяг.

Для виявлення рівня знань школярами санітарно-гігієнічних вимог і правил безпеки праці в ході дослідження використовували картки-завдання. Наприклад, для учнів 5 класу пропонували картку-завдання „Санітарно-гігієнічні вимоги і правила безпечної роботи на швейній машині”. Дітям було необхідно проаналізувати наведені на картці положення і позначити відповідними літерами санітарно-гігієнічні вимоги та правила безпеки праці. Для більш старших учнів ми застосовували різні види технологічної документації, як-от: інструкційні та технологічні картки, картки-завдання, схеми, технологічні таблиці,

плани роботи, ескізи операцій, які умовно поділяли, як пропонує Н.К.Фоміна, на дві групи: безпосередньо інструкції і завдання [232, с. 38]. Першу групу застосовували під час виконання учнями певних операцій, а другу – для вивчення матеріалів, обладнання, технологічних процесів.

Так, ознайомлюючи учнів 6 класу з прийомами безпечної роботи на швейній машині, використовували інструкційні картки, в яких було описано прийоми роботи, а також наведено правила організації і безпеки праці, зображення робочого місця для виконання даного виду робіт. Ці картки виконували роль пам'ятки для учня. Для закріплення знань школярів на уроці показували відповідний діафільм або створювали проблемну ситуацію, в ході розв'язання якої дівчата мали дати відповідь на запитання: „Які, на вашу думку, можуть статися небезпечні випадки в нашій майстерні і як цьому запобігти? " Відповіді школярів аналізували та звертали увагу на пропущені правила безпеки і гігієни праці. З цією метою показували відповідні стенди та інші наочні посібники. Зазначимо, що цільова настанова сприяла кращому засвоєнню певних знань, умінь і навичок, формуванню досвіду морально-ціннісного ставлення до праці, розвитку творчого підходу до справи, оволодінню певними елементами культури праці.

Ще одним засобом навчання, який ми використовували у ході експерименту, були інформаційні таблиці. Вони допомагали активізувати учнів, оскільки кожен з них знаходив у цих таблицях щось нове, або згадував старе, або порівнював їх зміст з власним досвідом, а також доповнювали аудіальне сприйняття матеріалу, забезпечували міцність запам'ятовування нових вимог до організації робочого місця. Так, наприклад, застосування їх у 7 класі допоможе школярам засвоїти правила безпеки і гігієни праці під час обрізування кущів та дерев.

Для кращого засвоєння дівчатами правил техніки безпеки та санітарно-гігієнічних вимог на деякі уроки ми запрошували їхніх батьків, старшокласників, робітників, які проводили різноманітні бесіди за цією тематикою. Такий підхід до організації занять, як правило, привертав увагу дітей, виникав інтерес як до особистості доповідача, так і до навчального матеріалу. Слід додати, що для активізації уваги дітей на уроці обговорювали ситуації з життя, надавали школярам можливість ставити запитання, наводити приклади, ділитися своїм досвідом, а також самостійно знаходити аргументи щодо важливості та доцільності дотримання правил техніки безпеки та санітарно-гігієнічних вимог як під час виконання конкретних технологічних операцій, так і всього процесу роботи.

Формуючи дані уміння в учнів 8 класу ми застосовували гру „Гол", яку проводили на етапі активізації опорних знань. Наприклад, при вивченні теми „Страви із м'яса та м'ясних продуктів" учні поділялися на бригади, які по черзі ставили запитання один одному (питання відігравали функцію м'яча). Зміст запитань стосувався правил безпеки праці та санітарно-гігієнічних вимог при роботі з харчовими продуктами і кухонним інвентарем у процесі приготування страв із м'яса та м'ясних продуктів. Умовами гри було передбачено наступне: якщо учасник гри дає невірну відповідь або не може відповісти на запитання, то команда отримує гол, а команда, яка „пропустила" менше голів, виграє.

Дослідження підтвердило висновки науковців про те, що учні основної школи з великим задоволенням виконують трудові завдання, що проходять у формі гри, адже вона „бажана для школярів, і пізнавальні труднощі вони долають залюбки, виявляючи самостійність, активність, творчість" [121, с. 75].

З метою забезпечення міцності оволодіння дитиною уміннями організовувати робоче місце, утримувати його в порядку, дотримуватися правил безпеки та санітарно-гігієнічних вимог, ми використовували на уроках обслуговуючої праці в експериментальних класах листи успішності. Їх заповнював учитель і вивішував на стенд. Таку роботу проводили не на кожному уроці, а час від часу. Важливо, що листи успішності, як правило, привертали увагу дівчат. Вони порівнювали свої результати з результатами інших учнів, намагалися їх покращити на наступних уроках.

У 9 класі, окрім описаних вище форм і засобів навчання, вчителі використовували тематичні розповіді, відеозаписи тощо. Вони дозволяли сформувати в учнів розуміння необхідності набутих знань, умінь і навичок для майбутньої трудової діяльності, допомагали ознайомити їх з вимогами сучасного виробництва до працівників, з особливостями праці робітників у різних галузях народного господарства.

У ході дослідження педагоги дбали про те, щоб учні під час навчання в 5-9 класах оволоділи вміннями дотримуватися правил організації робочого місця і процесу роботи, техніки безпеки, електро- та пожежної безпеки, правил наукової організації праці, санітарно-гігієнічних вимог, навчилися працювати в спеціальному одязі під час виконання навчально-трудових завдань, підтримувати чистоту й порядок на робочому місці та в майстерні.

Дуже важливо вже з 5 класу формувати у школярів вміння готувати робоче місце. Так, наприклад, при вивченні модуля „Проектування та виготовлення виробів із текстильних матеріалів" ми пояснювали необхідність підготовки робочого місця до роботи. З цією метою використовували плакати з зображенням робочих місць для різних видів трудової діяльності; пропонували виконати завдання: „Перевір готовність свого робочого місця" (для учнів 5 класу), „Перевір робоче місце товариша" (для учнів 6 класу); використовували картки-пам'ятки, на яких було зображення обладнання робочого місця для виконання певного виду робіт.

Учням 7 класу пропонували обрати на картці-завданні зображення робочої пози, яка відповідала заданому виду робіт. Наприклад, знайти зображення правильної робочої пози при роботі на швейній машинці.

У 8-9 класах уміння готувати робоче місце оцінювали за допомогою листів успішності, описаних вище, а також формували дане уміння в ході конкурсів на найкращу організацію робочого місця та процесу роботи. Зазначене допомагало сформувати уявлення дівчат про організацію праці в умовах сучасного виробництва.

Для формування на уроках обслуговуючої праці вміння економно витрачати час використовували, наприклад, гру „Я перший". За допомогою комп'ютера учні 5 класу виконували стилізацію малюнка для вишивки.

У 6 класі діти працювали за бригадною формою організації праці, тобто кожен із них виконував свою операцію, що значно заощаджувало час.

Вивчення у 7 класі теми „Виробництво й охорона природи" з нав-чального модуля „Людина і виробництво" школярі не тільки оволодівали умінням економно витрачати час, а й училися визначати продуктивність праці за нормами виробітку та нормами часу, за даними хронометражу. На уроках трудового навчання семикласники брали участь у змаганні „Хто швидше виконає завдання".

Учнів 8 класу ми навчали раціонально розподіляти та економно витрачати час, враховуючи всі технологічні операції процесу виготовлення виробу. Так, при вивченні навчального модуля „Технологія благоустрою і озеленення території" клас поділяли на бригади, які змагалися у швидкості виконання обрізки плодових дерев.

Слід зазначити, що вміння економно витрачати час ми продовжували формувати в 9 класі під час виконання школярами різноманітних творчих проектів. Наприклад, проекту „Кулінарний шедевр", одним із критерієм оцінювання якого було використання часу на приготування страви.

Уміння читати графічну документацію, вимірювальні та креслярсько-графічні вміння в ході дослідження ми формували у дівчат при вивченні розділу „Основи графічної підготовки", який входить до навчального модулю „Людина і виробництво", адже всі теми даного розділу безпосередньо спрямовані на оволодіння цими елементами культури праці. Починати процес оволодіння даними уміннями треба з найпростіших уже в 5 класі, оскільки вони необхідні для успішного оволодіння іншими знаннями і вміннями в подальшій навчальній діяльності школярів.

Зазвичай виконання трудових завдань безпосередньо пов'язані з різни-ми видами вимірювальних і креслярсько-графічних робіт. Це і зняття мірок для пошиття виробу, і побудова креслення, і виготовлення викрійок тощо. Тому для оволодіння учнями зазначеними уміннями використовують усе розмаїття форм і методів навчання.

Так, у 5 класі при вивченні учнями теми „Графічне зображення деталей" урок організують у вигляді лабораторно-практичної роботи. Для цього готують комплект різних виробів із фанери, деревини та жесті та проставляють на них номери. У конверти складають технічні рисунки, ескізи і креслення, що потрібні для виготовлення цих виробів (1-й конверт), картки для гри (2-й конверт) [236, с. 56]. У процесі гри учні ознайомлювалися з пев-ним виробом та записували на картці його номер, знаходили відповідний технічний рисунок, ескіз та креслення даного виробу і також записували їх номери в картку.

Картка для першого завдання

Назва наочних засобів	№ наочного засобу
Виріб	3
Технічний рисунок	4
Ескіз	1
Креслення	2

Аналогічне завдання виконували й з іншими запропонованими вчителем виробами, а результати заносили в таблицю:

№ наочного засобу	Назва	Розміри, мм		
		довжина	ширина	товщина
1	Ескіз (креслення)			
2				
інші				

Щоб заповнити всі графи таблиці школярам потрібно уважно проаналізувати зображення певного виробу та визначити його розміри. Контроль за виконанням своєї роботи школярі виконували самостійно. Для цього вони ретельно перевіряли отримані результати, мінялися зошитами і перевіряли роботу товариша і тільки потім їх перевіряв учитель.

На наступному уроці дівчата виконували вправи з читання креслень, а саме: визначали розміри виробів, заповнювали контрольні картки тощо.

Контрольна картка

Назва ліній та їх характеристика	Зображення
Основна (лінії видимого контуру)	
Штрихова (лінії невидимого контуру)	
Штрих-пунктирна (осьові лінії)	
Тонка суцільна (виносні і розмірні лінії)	

Варто зауважити, що в ході дослідження ми використовували контрольні картки різного змісту. Це були картки, в яких було наведено назви ліній, а учню потрібно було їх зобразити, або були представлені зображення ліній, а діти записували їх назви та надавали характеристику.

Під час лабораторно-практичної роботи дівчата мали знайти відповідь на такі запитання: „Чим відрізняється технічний рисунок від креслення (ескізу)?", „Які умовні позначення і види ліній використовують при виконанні креслень?", „Як визначити розміри деталі за допомогою креслення?" та інші.

З метою формування вмінь читати графічну документацію ми застосовували на уроках різноманітні інструкційні картки. Наприклад, у ході виконання учнями 5 класу ескізів плоских деталей використовували інструкційні картки з повним описом послідовності виконання всіх технологічних операцій. У 6 класі навчали учнів читати і виконувати креслення й ескізи деталей об'ємної форми за допомогою інструкційних карток, на яких були пропущені декілька технологічних операцій. Слід зазначити, що після того як дівчата розібралися і виконали креслення деталі вони приступали до її виготовлення з м'якого дроту, а в старших класах – із тіста чи пластиліну.

Вміння читати графічну документацію, вимірювальні та креслярсько-графічні вміння формували не тільки в ході вивчення школярами розділу „Основи графічної підготовки", а й під час вивчення інших розділів програми, зокрема при вивченні тем модуля „Основи професійної орієнтації", „Проектування промислових виробів. Техніко-технологічна документація" (8 клас), „Проектування та виготовлення виробів з текстиль-них матеріалів" (5-9 клас) та інших.

Для формування вище окреслених елементів культури праці проводили бінарні уроки (обслуговуюча праця – креслення, обслуговуюча праця – математика та інші), ділові ігри, екскурсії тощо. Так , у 8 класі пропонували дітям уявити, що вони інженери, яким необхідно самостійно скласти технологічну картку для токаря. Креслення деталі повинно надавати повну інформацію про деталь, яку буде виготовляти робітник. Після цього школярі виконували ролі робітників і за допомогою своїх виконаних креслень виготовляли відповідні вироби.

У 9 класі під час вивчення дітьми теми „Конструювання плечових виробів із коміром" використовували гру „Перевір себе" [192, с. 101], в ході якої дівчата за допомогою окоміру визначали розмір одягу та ширину коміра, а потім перевіряли себе, використовуючи лінійку або сантиметрову стрічку. На наступних уроках цю гру проводили за іншою схемою, наприклад: знайти серед багатьох інших комір потрібного розміру.

Ми також проводили екскурсії в столярні, слюсарні, складальні цехи суднобудівного заводу, на швейну фабрику, в конструкторське бюро тощо. Це сприяло виникненню в учнів розуміння необхідності вимірювальних та креслярсько-графічних навичок, умінь читати графічну документацію для успішної трудової діяльності.

А.П.Верхола підкреслює, що „використання різноманітних прийомів навчання читання креслення забезпечує формування стійких просторових уявлень, потрібних розумових дій" [51, с. 45].

Необхідною умовою формування культури праці школярів є ово-лодіння ними вмінням економно розмічати та використовувати матеріали. Тому вже з 5 класу ми звертали їхню увагу на той факт, що економно слід поводитися не тільки з основними, а й із допоміжними матеріалами. Так, після закінчення швейних робіт у майстерні залишається багато ниток різної довжини, які можна і доцільно використовувати в подальшій роботі. Наприклад, довгі нитки можна використовувати при зметувальних роботах, а тому діти їх збирали після робіт і змотували на пусті котушки. Залишками коротких ниток та клаптиками тканини учні наповнювали м'які іграшки. Для формування таких навичок у ході дослідження перед учнями експериментальних класів була поставлена проблема: „Учні старших класів виготовили рибу-кіт, але вона не наповнена, бо має великі розміри (довжина іграшки 1 метр), а можливості купити наповнювач немає". Щоб вирішити цю проблему школярі протягом багатьох уроків збирали залишки тканини і ниток.

Залишки оздоблювальних матеріалів (тасьма, мереживо, стрічки тощо) діти збирали в окрему коробку та робили з них петлі для рушників, прихваток, картин, прикраси для новорічної ялинки, іграшки, одяг для ляльок.

Залишки шкіри, які виникали при вивченні учнями 6 класу варіативної частини програми „Художньо-декоративна обробка шкіри", теж використовували у подальшій роботі. Для цього використовували творче завдання „Хто більше", під час виконання якого необхідно було запропонувати якомога більше різноманітних варіантів використання залишків шкіри.

Варто зауважити, що учні 5-9 класів із задоволенням виконують завдання, що потребують винахідництва і творчості. Тому ми постійно навчали їх творчо використовувати залишки матеріалів у подальшій трудовій діяльності. З цією метою використовували цікаві факти-приклади, що допомагали дітям

зрозуміти, як можна економити матеріали. До того ж у шкільних майстернях створено стенд „Корисні поради”, на якому розташовували поради, знайдені учнями або вчителем. Це такі, наприклад, поради, як „В’язаний килимок із залишків тканини”, „Як вивести пляму”, „Як відремонтувати застібку-блискавку”, „Прикраси із паперу” тощо.

Цікаві справи (наприклад, пошук матеріалів для оформлення стенда), захоплюють учнів, стимулюють їх інтерес, надають можливість побачити, як можна використати набуті знання у своєму житті.

В учнів 7 класу на етапі вивчення модуля „Проектування та виготовлення виробів з текстильних матеріалів” ми формували вміння економно розмічати та використовувати матеріали. З цією метою, наприклад, нагадували, що і папір слід використовувати економно та слідкували за тим, щоб у ході виготовлення з кольорового паперу викрійок заднього і пе-реднього полотнища спідниці, які потрібні для моделювання даного виробу, учениці економно використовували матеріали. При ознайомленні дівчат з темою „Дрібний ремонт швейних виробів” виховували у них бережливість. Так, учням 7 класу пропонували уявити, що вони допомагають Попелюшці виконати дрібний ремонт поясних виробів.

Учнів 8 класу не тільки навчали розкладати викрійки на тканині та розкроювати виріб, а й привчали робити це економно. Для формування в учнів зазначених умінь проводили гру „Господиня” [192, с. 110], завданням якої було передбачено розкроїти сукню, використовуючи для цього якомога менше тканини, та запропонувати проект іншого виробу, для якого можна використати залишки матеріалів (килимки, сумки, панно, прихватки тощо). Педагоги також звертали увагу учнів на можливість використання для виготовлення сукні старих речей. Пропозиції щодо здійснення такої роботи можна було знайти на стенді „Корисні поради”.

Учням указували і на необхідність економного використання фурнітури. Так, учитель розповідав школярам, що ґудзики зі старого одягу можна використати для нових виробів, а якщо вони не підходять за кольором, то їх обтягують тканиною чи шкірою; що з різнокольорових ґудзиків можна виконати гарну композицію; що вони потрібні для ремонту дитячих чи інших речей; що їх застосовують у процесі виготовлення м’яких іграшок.

Уміння раціонально добирати матеріали формували на кожному уроці трудового навчання. Так, у 5 класі при вивченні навчального модуля „Виготовлення виробів з бісеру” навчали дівчат правильно і раціонально добирати основні та допоміжні матеріали в ході пояснення вчителя, демонстрації матеріалів і виробів з них та гри „Знайди за описом” [192, с. 99]. За умов гри було необхідно серед інструментів та матеріалів знайти ті, що відповідають опису вчителя. Для повторення та закріплення вивченого на уроці створювали ігрову ситуацію „У магазині”, де покупці (учні) обирали основні та допоміжні матеріали, необхідні для виготовлення індивідуального виробу.

При вивченні учнями 6 класу навчального модуля „Технологія благоустрою і озеленення території” вміння правильно і раціонально добирати посівний матеріал (насіння) для висівання на шкільних клумбах формували за допомогою такого творчого завдання: підібрати види квітів, обґрунтувати свій вибір та обрати якісний посівний матеріал. Під час виконання цього завдання діти виконують як роль агронома, так і окремі елементи роботи, пов’язаної з даною професією.

У процесі вивчення учнями 7 класу навчального модуля „Культура харчування. Технологія приготування кулінарних страв” навчали дітей раціонально і правильно добирати харчові продукти для приготування кулінарних страв із круп, макаронних виробів, молока і молочних продуктів, розрізняти їх за якістю та терміном вживання. Для цього застосовували різні педагогічні прийоми. Наприклад, заздалегідь розповідали учням, що на наступному уроці вони будуть готувати молочний кисіль, основним інгредієнтом якого є молоко, та навчали дівчат розрізняти його якість різними способами. Учням було необхідно, готуючись до уроку, самостійно закупити всі необхідні для приготування даної страви продукти та перевірити якість молока. Аналогічні завдання застосовували на всіх інших уроках даного модулю.

Досвід доводить, що на уроках трудового навчання діти дуже швидко оволодівають умінням правильно і раціонально добирати інструменти. Так, у 5 класі при вивченні теми „Інструменти і матеріали для вишивання. Початкові шви” для оволодіння учнями даним вмінням ми використовували не тільки пояснення вчителя і демонстрацію інструментів, а й проводили гру „Чарівна скринька” [192, с. 99]. Завданням гри було знайти серед запропонованих інструментів, що лежать у скриньці, необхідні для виконання даного виду робіт та пояснити їх призначення. Аналогічні ігри організовували при вивченні інструментів і матеріалів необхідних для виконання інших видів робіт, а також при повторенні та закріпленні вивченого на уроці. Як правило, діти швидко і якісно виконували завдання гри „Чарівна скринька”.

У 6 класі при вивченні навчального модуля „Культура харчування. Технологія приготування кулінарних страв” формували вміння правильно і раціонально добирати інструменти, використовувати їх за функціональним призначенням за допомогою такого завдання: „Оберіть серед карток із зображеннями різних інструментів ті, які потрібні для приготування страв із овочів, та запишіть їх назви у робочі зошити”.

Дуже легко діти оволодівали вмінням правильно і раціонально добирати інструменти у процесі виконання різних робіт на пришкільних ділянках при вивченні навчального модулю „Технологія благоустрою і озеле-нення території”. Наприклад, учні 7 класу швидко набувати вмінь правильно і раціонально обирати інструменти, дотримуватися правил і вимог щодо їх зберігання та прийомів безпечної роботи з ними в ході фігурного обрізування кущів та дерев. Сприяла цьому й ігрова ситуація, оскільки було оголошено конкурс „Хто краще виконує роботу”. Дітей поділяли на бригади, в яких обирали завідуючого з

господарчої частини і бригадира. Бригадири слідкували за якістю роботи, технікою безпеки, швидкістю виконання завдання тощо. Завгосп підбирав і видавав інструмент, а після закінчення робити приймав їх і організовував зберігання. Члени бригад звітували про виконану роботу бригадиру, а він – вчителю, який виконував роль директора зеленого господарства. „Директор" перевіряв роботу завгоспа та бригадирів. На наступному уроці ролі завгоспа, бригадира, а подекуди й директора виконували інші учні.

Поєднання навчально-трудової діяльності учнів 5-9 класів із грою дозволяло дітям максимально виявляти ініціативу, самостійність, породжувало здоровий дух суперництва, творче ставлення до справи.

Окрім перерахованих вище форм організації навчання, в ході дослідження ми використовували тренінг „Кожному інструменту своє місце".

Уміння самостійно, правильно та раціонально добирати матеріали та інструменти для виконання трудових завдань, по-господарськи ставитися до інструментів і матеріалів ми формували при вивченні учнями 8 класу варіативної складової „Штучні квіти". При цьому враховувалось, що учні повинні оволодіти вмінням не тільки раціонально добирати матеріали, а й са-мостійно та правильно це робити. Для формування цих елементів культури праці використовували гру „Допоможи вчителю", завданням якої було підібрати та розкласти по конвертах лекала для розкроювання деталей штучних квітів, тканину необхідного кольору, а також підібрати інструменти, за допомогою яких можна виготовити даний виріб.

Організація та проведення гри „Допоможи вчителю" показали, що учні 5-9 класів із задоволенням „допомагають" педагогам, оскільки в даній ситуації відчувають себе рівноправними партнерами. До того ж вони протягом тривалого часу можуть зосереджуватися на одному і тому ж завданні чи навчальному матеріалі.

У ході дослідження ми дбали про те, щоб учні 9 класу могли самостійно розрахувати необхідну кількість тканини для пошиття плечового або будь-якого іншого виробу та придбати її. З цією метою пропонували дівчатам підготувати творчий проект. Працюючи над проектом учні засвоювали операції аналізу, співставлення, самостійно приймали рішення, враховували свої потреби і можливості тощо.

Оскільки одним із методів впливу на учнів є власний приклад учителя, то він повинен стати взірцем для наслідування, а його робоче місце, одяг, поведінка – еталоном для дитини. Тому в ході дослідження педагоги намагалися стати взірцем для школярів щодо культури трудової діяльності. При цьому вони враховували етапність наслідування. На першому етапі внаслідок сприймання учнем прикладу вчителя виникає суб'єктивний образ для наслідування, зацікавленість, бажання бути таким. На другому – діє зв'язок між прикладом учителя і діяльністю школяра, його поведінкою. Третій етап характеризується синтезом наслідувальної і самостійної діяльності дитини, що веде до формування морально-ціннісних переконань щодо його вчинків, дій, поведінки, світосприйняття, світогляду.

Формування в учнів основних елементів культури праці здійснювали за допомогою використання різноманітних засобів і методів навчання, які утворювали своєрідний комплекс (таблиця 2.2). У запропонованому та апробованому комплексі відбувається інтеграція трудової, навчальної, наукової, технічної та ігрової діяльності. Всі вони впливають на емоційно-ціннісну сферу особистості та стимулюють процес формування в учнів культури праці.

Таблиця 2.2

Комплекс методів і засобів навчання, спрямований на формування в учнів основних елементів культури праці на уроках обслуговуючої праці

Клас	Методи і засоби навчання
Уміння планувати роботу	
5	Пояснення вчителя, бесіди, вправи, гра „Що за чим", деформовані плани та інше.
6	Пояснення вчителя, бесіди, вправи, деформовані плани, завдання „Знайди помилки" та інше.
7	Пояснення вчителя, вправи, диспути, деформовані плани, завдання „Вилучіть білу ворону", „Естафета" та інше.
8	Пояснення вчителя, метод „мозкового штурму", КВК, дискусії, метод творчих проектів та інше.
9	Пояснення вчителя, ігрові та проблемні ситуації, , деформовані плани, завдання „Вилучіть білу ворону", „Естафета" та інше.
Уміння аналізувати зразок та умови завдання	
5	Пояснення вчителя, бесіди, метод фантазування, вправи, створення проблемних ситуацій та інше.
6	Пояснення вчителя, бесіди, метод фантазування, бінарні уроки, створення проблемних ситуацій та інше.
7	Пояснення вчителя, диспут, лабораторно-практичні роботи, створення проблемних ситуацій, алгоритмічний аналіз та інше.
8	Пояснення вчителя, круглий стіл, алгоритмічний аналіз, творчі проекти, проектів та інше.
9	Пояснення вчителя, інтегровані уроки, алгоритмічний аналіз, творчі проекти та інше.
Уміння працювати в колективі	
5	

	Пояснення вчителя, бесіди, командна гра „Краще разом”, лабораторно-практичні роботи , конкурси, дискусія у формі судового засідання, підготовка до шкільної виставки та інше.
6	Пояснення вчителя, бесіди, лабораторно-практичні роботи, гра-доповідь „У кого цікавіше”, змагання, дебати, підготовка до виставок, ярмарки творчих проектів, показ мод та інше.
7	Пояснення вчителя, лабораторно-практичні роботи, гра „Учись учитися”, КВК, метод „Велике коло”, підготовка до виставок, ярмарки творчих проектів, показ мод та інше.
8	Пояснення вчителя, лабораторно-практичні роботи, творчі завдання, круглий стіл, симпозіум, підготовка до виставок, ярмарки творчих проектів, показ мод та інше.
9	Пояснення вчителя, лабораторно-практичні роботи, підготовка до виставок, ярмарки творчих проектів, показ мод та інше.
Уміння правильно готувати робоче місце та утримувати його в порядку	
5	Пояснення вчителя, бесіди, стенди, плакати з зображеннями робочого місця, робота з підручником, завдання „Перевір готовність свого робочого місця”, власний приклад учителя, тренінг та інше.
6	Пояснення вчителя, стенди, плакати з зображеннями робочого місця, картки-пам’ятки, бесіди, фрагмент діафільму, завдання „Перевір робоче місце товариша”, власний приклад учителя, тренінг та інше
7	Пояснення вчителя, стенди, плакати з зображеннями робочого місця, картки-пам’ятки, робота з літературою, бесіди, картки-завдання, діапозитиви, власний приклад учителя та інше.
8	Пояснення вчителя, стенди, плакати з зображеннями робочого місця, картки-пам’ятки, картки-завдання, власний приклад учителя, листи успішності, бесіди, відеозаписи, гра на найкращу організацію робочого місця та інше.
9	Пояснення вчителя, стенди, плакати з зображеннями робочого місця, картки-пам’ятки, картки-завдання, власний приклад учителя, листи успішності, диспути, відеозаписи, змагання щодо кращої організації процесу роботи та інше.
Уміння економно витрачати час	
5	Пояснення вчителя, бесіди, розповіді, вправи, ігрові ситуації, використання у роботі комп’ютера та інше.
6	Пояснення вчителя, бесіди,розповіді, вправи, кросворди, ігрові ситуації та інше.
7	Пояснення вчителя, бесіди, вправи, гра „Хто швидше” та інше.
8	Пояснення вчителя, вправи, бесіди, конкурс „Естафета” та інше.
9	Пояснення вчителя, диспут „Бережи час”, творчі проекти та інше.
Уміння дотримуватися правил безпеки і гігієни праці	
5	Пояснення вчителя, інструктажі з техніки безпеки, бесіди, робота з підручником, стенди , плакати, фрагменти відеозаписів, казка „Мойдодир”, картки-завдання та інше.
6	Пояснення вчителя, бесіди, інструктажі з техніки безпеки, демонстрація безпечних прийомів робіт, інструкційні картки, стенди, плакати, фрагмент діафільму та інше.
7	Бесіди, пояснення вчителя, інструктажі з техніки безпеки, демонстрація безпечних прийомів робіт, інструкційні картки, стенди, плакати, інформаційні таблиці, розповіді батьків чи старшокласників, діапозитиви та інше.
8	Бесіди, пояснення вчителя, інструктажі з техніки безпеки, демонстрація безпечних прийомів робіт, інструкційні картки, стенди, плакати, таблиці, кінофрагменти, гра „Гол” , листи успішності та інше.
9	Бесіди, пояснення вчителя, інструктажі з техніки безпеки, демонстрація безпечних прийомів робіт, інструкційні картки, стенди, плакати, тематичні розповіді, фрагменти відеозаписів, листи успішності та інше.
Уміння читати графічну документацію, вимірювальні та креслярсько-графічні вміння	
5	Пояснення вчителя, графічні вправи, робота з підручником, бесіди, інструкційні картки, картки-завдання, відеозаписи, комп’ютер, лабораторно-практичні уроки та інше.
6	Пояснення вчителя, вправи, робота з підручником, інструкційні картки, ігрові ситуації, екскурсії, інтегровані та бінарні уроки та інше.
7	Пояснення вчителя, вправи, інструкційні картки, дослідні роботи, проблемні ситуації, екскурсії, інтегровані та бінарні уроки та інше.
8	Пояснення вчителя, вправи, дослідні роботи, створення проблемних ситуацій, екскурсії, робота з літературою, розробка моделей-аналогів, інтегровані та бінарні уроки та інше.
9	Пояснення вчителя, вправи, робота з літературою, розробка моделей, дослідні роботи, гра „Перевір себе”, інтегровані та бінарні уроки та інше.
Уміння економно розмічати і використовувати матеріали	

5	Пояснення вчителя, бесіди, вправи, розповіді, робота з підручником, творчі завдання, таблиці, показ діапозитивів, виготовлення виробів із залишків ниток, тканини, шкіри, метод фантазування та інше.
6	Пояснення вчителя, бесіди, вправи, таблиці, цікаві повідомлення, бесіди, робота з книгами, журналами, пошук інформації до стенду „Корисні поради”, творчі завдання та інше.
7	Бесіди, пояснення вчителя, таблиці, цікаві повідомлення, журнали мод, доповіді, пошук інформації до стенда „Корисні поради”, творчі завдання, метод фантазування та інше.
8	Бесіди, пояснення вчителя, цікаві повідомлення, комп’ютер, реферати, пошук інформації до стенда „Корисні поради”, ігри, диспути, творчі проекти та інше.
9	Бесіди, пояснення вчителя, цікаві повідомлення, комп’ютер, реферати, пошук інформації до стенда „Корисні поради”, гра „Господиня”, творчі завдання, проекти та колективне їх обговорення та інше.
Уміння раціонально добирати матеріали	
5	Пояснення вчителя, демонстрація матеріалів та виробів із них, вправи, бесіди, лабораторно-практична робота, робота з підручником, ігрова ситуація „У магазині”, „Знайди за описом” та інше.
6	Пояснення вчителя, бесіди, демонстрація матеріалів та результатів праці, робота з підручником, вправи, практично-дослідницька робота, творче завдання „Юні агрономи” та інше.
7	Бесіди, пояснення вчителя, демонстрація харчових продуктів та страв із них, завдання щодо самостійної заготівлі доброякісних продуктів для приготування кулінарних страв, розповідь, робота з книгами, дослідницькі роботи та інше.
8	Бесіди, пояснення вчителя, фрагмент діафільму, робота з кни-гами, демонстрація матеріалів та виробів із них, доповіді, бесіди, гра „Допоможи вчителю” та інше.
9	Бесіди, пояснення вчителя, демонстрація матеріалів та виробів із них, відеозаписи, лабораторні роботи, словники мод, розв’язування задач, творчі проекти та інше.
Уміння правильно і раціонально добирати інструменти	
5	Пояснення вчителя, бесіди, робота з підручником, вправи, демонстрація інструментів, гра „Що в кулаці” гра „Чарівна скринька” та інше.
6	Пояснення вчителя, бесіди, робота з літературою, демонстрація інструментів, завдання, вправи, гра „Чарівна скринька”, комп’ютер, тренінги та інше.
7	Бесіди, пояснення вчителя, робота з літературою, демонстрація інструментів, театралізовані уроки, змагання „Хто краще зробить роботу” та інше.
8	Бесіди, пояснення вчителя, демонстрація інструментів, дослідницька робота, та інше.
9	Бесіди, пояснення вчителя, демонстрація інструментів, дослідницька робота, конкурс щодо раціонального вибору інструментів та інше.

Розроблений комплекс методів і засобів навчання спрямований на формування основних елементів культури праці учнів, а також допомагає педагогам оптимізувати навчально-виховний процес, зробити його більш насиченим і цікавим. Він також забезпечує підвищення активності школярів, робить їх більш відповідальними, старанними, самостійними, зацікавленими в результатах навчально-трудової діяльності.

Поєднання в комплексі традиційних і нетрадиційних методів і засобів педагогічного впливу надає значні можливості для формування в учнів культури праці. Наприклад, ділові ігри дозволяють дитині „приміряти” професію на себе, а групові завдання привчають працювати в колективі тощо.

Використання різноманітної наочності допомагає створити в учнів адекватні уявлення про об’єкти праці, систематизувати отриману інформацію, сформувати необхідні поняття та навички. Так, наприклад, відеозаписи дають змогу дітям побачити явища, які трапляються досить рідко або ті, що небезпечно або неможливо відтворити на занятті (наприклад, процес перетравлення їжі в організмі людини).

Застосування кіно, відео, комп’ютерних технологій у процесі навчання не тільки допомагає вчителю зменшити затрати часу на пояснення навчального матеріалу, а й зацікавити дітей. Ці засоби допомагають також формувати культуру праці, цілісний світогляд, ознайомлюють з вимогами сучасного виробництва до трудової діяльності тощо.

Особливе місце у процесі формування в учнів культури праці відіграють навчальні екскурсії. Їх перевага в тому, що вони націлені на виконання одразу всіх функцій культури праці, адже під час екскурсії дитина бачить, що важливо оволодіти системою знань, умінь і навичок для майбутньої трудової діяльності та починає розуміти необхідність постійного підвищення свого рівня культури праці.

Насамкінець варто зауважити, що значні переваги і можливості щодо формування культури праці особистості на уроках обслуговуючої праці має метод проектів. За визначенням О.М.Коберника „це комплексний процес, який формує в школярів загально-навчальні уміння, основи технологічної грамоти, культуру праці” [99]. Використання цього методу спрямоване на:

- вдосконалення традиційної класно-урочної системи навчання в бік гнучкості та мобільності;

- засвоєння інтегрованих теоретичних знань, оволодіння системою проектно-технологічних умінь і навичок, набуття досвіду планування та організації трудової діяльності;

- реалізацію особистісно-орієнтованого підходу, збільшення мотивації до навчально-трудової діяльності, розвиток творчих здібностей, стимулювання інтересу до трудового навчання;

- формування адекватної самооцінки, технологічної культури, технологічного мислення, технологічної естетики у дитини;

- підвищення технологічної освіченості та грамотності;

- оволодіння школярами всіма елементами культури праці [2; 99; 173].

Проведене дослідження довело, що використання запропонованого комплексу методів і засобів навчання в навчально-виховному процесі на уроках обслуговуючої праці сприяє більш ефективному оволодінню учнями основними елементами культури праці та забезпечує готовність учителя трудового навчання до організації та управління навчально-пізнавальною діяльністю учнів, спрямованою на формування культури праці. Як наслідок, можна досягти високих результатів як у навчанні, так і формуванні культури праці учня.

2.3. Організація експериментального дослідження та його результати

Запропонована в ході дослідження модель формування культури праці учнів основної школи вимагала організації дослідно-експериментальної роботи, що спонукало нас до проведення формувального експерименту, метою якого стала перевірка ефективності розробленої моделі. За мету також було поставлено визначення педагогічних умов, методичних аспектів, шляхів і засобів формування культури праці учнів у процесі трудового навчання.

Експеримент передбачав, що формування культури праці учнів відбуватиметься більш ефективно за умов:

- наявності моделі формування культури праці учня основної школи;

- урахування взаємозалежності та взаємообумовленості навчально-виховного процесу та особливостей розвитку особистості;

- партнерських відносин між усіма учасниками навчально-виховного процесу.

При організації педагогічного експерименту були також враховані наступні положення:

1. Дослідно-експериментальна робота проводилася на уроках обслуговуючої праці в 5-9 класах та проходила у звичайних умовах навчально-виховного процесу основної школи без порушення структури проведення занять, змісту державних навчальних програм.

2. Учні експериментальних і контрольних груп працювали за одними й тими ж підручниками, тематично-календарними планами, в умовах однакового матеріально-технічного забезпечення навчально-виховного процесу. На уроки трудового навчання щороку відводили однакову кількість навчальних годин (68 годин).

3. Склад контрольних і експериментальних груп протягом усього періоду дослідження був незмінним.

4. На початку проведення експерименту всі учні мали приблизно однаковий рівень сформованості культури праці.

5. До експериментальних та контрольних груп увійшли класи з най-більш схожими показниками, які були виявленні у процесі констатувального експерименту, а саме: групи майже не відрізнялися за кількісним і якісним складом (в експериментальній групі – 394 учнів, у контрольній групі – 398), в них викладали ті ж самі вчителі, вихідні дані та умови навчально-виховного процесу були в обох групах однаковими та не залежали від особистості педагога.

Базою дослідження стали навчальні заклади Херсона: гімназія № 20, загальноосвітні школи № 13, № 41, № 55, № 56; Херсонської області: Цюрупинська спеціалізована школа № 2, Скадовська спеціалізована школа № 1; а також Хмельницька школа № 27 (таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

Експериментальна база дослідження

Загально-освітні заклади		Херсон					Цюру-пинськ	Ска-довськ	Хмель-ницьк	Разом
		№20	№13	№41	№55	№56				
К-ть класів	ЕГ	3	2	3	4	4	3	3	4	26
	КГ	3	2	3	5	4	3	3	4	27
К-ть учнів	ЕГ	42	31	47	59	63	43	48	61	394

	КГ	43	32	46	74	59	44	42	58	398

Окреслюючи етапність проведення науково-педагогічного експерименту, слід відмітити, що на першому етапі дослідження здійснено аналіз проблеми формування культури праці в науковій літературі, виявлено потенційні можливості впливу культури праці на розвиток особистості, специфіку формування в учнів культури праці, проведено констатувальний експеримент, виявлено рівні сформованості культури праці учнів основної школи.

На другому етапі дослідження проведена практична апробація та пошук методичних підходів щодо вирішення проблеми формування культури праці учнів особистості, розроблено модель формування культури праці учнів основної школи та проведено формувальний експеримент.

На третьому етапі, завершено формувальний та проведено контрольний експеримент, здійснено обробку та аналіз отриманих результатів, узагальнено висновки дослідження, розроблено методичні рекомендації „Формування культури праці учнів основної школи", впроваджено результати дослідження у практику роботи загальноосвітніх навчальних закладів, здійснено оформлення дисертації.

Для організації експериментальної роботи було розроблено необхідні дидактичні та методичні матеріали, анкети для учнів, учителів та адміністрації шкіл, завдання для констатувального та контрольного зрізів, таблиці для аналізу емпіричних даних формувального експерименту, критерії рівнів сформованості культури праці учнів; проведено консультації з учи-телями-предметниками з метою ознайомлення їх з основними складовими моделі формування культури праці учнів основної школи та з методичними рекомендаціями щодо впровадження її в навчально-виховний процес; підготовлено виступи на методичних об'єднаннях учителів трудового навчання, засіданнях творчих груп, кафедр виховної роботи та менеджменту освіти Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів та Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського, проведено лекції на курсах підвищення кваліфікації учнів трудового навчання за даною проблемою. Отриманню достовірних даних у ході експерименту сприяла робота дисертанта на посаді вчителя трудового навчання в загальноосвітній школі № 13 м. Херсона, що дозволило брати безпосередню участь у прове-денні педагогічного експерименту.

На початковому етапі дослідно-експериментальної роботи учнів виявлено рівень сформованості культури праці експериментальних і конт-рольних груп за основними її елементами.

З метою дослідження основних елементів культури праці учнів, було розроблено спеціальні завдання для учнів 5 класу, які враховували їхні вікові особливості та вимоги державних програм з трудового навчання для молодшої та основної ланок загальноосвітньої школи [165; 167; 168]. Завдання були спрямовані на виявлення рівня сформованості культури праці учня (високого, середнього і низького). Вони були розроблені так, щоб з їх допомогою група експертів могла визначити рівень сформованості у кожного учня одного з основних елементів культури праці (уміння планувати роботу, аналізувати зразок та умови завдання, працювати в колективі та інші). Критерії, за якими визначали рівень оволодіння школярами основними елементами культури праці були добре відомі та зрозумілі не тільки вчителям трудового навчання, а й дітям контрольних і експериментальних груп.

Завдання констатувального експерименту були розроблені так, щоб у результаті їх перевірки група експертів могла визначити рівень сформованості у кожного учня одного з основних елементів культури праці. Приклади цих завдань наведено в додатку Д.

Так, для визначення рівня сформованості у школярів уміння планувати роботу, вони отримували деформовані плани. Їм потрібно було відповісти на запитання „Чи можливо виконати роботу за даним планом?" та визначити правильну послідовність пунктів плану. Аналіз отриманих результатів показав, що більшість учнів (68,8 % у контрольних та 71,3 % в експе-риментальних групах) не оволоділи умінням планувати роботу.

Досліджуючи рівень сформованості у дітей уміння аналізувати зразок та умови завдання, ми запропонували їм дати повний аналіз процесу виготовлення заданого виробу. Отримані результати довели, що тільки 5 % дітей у контрольних групах та 7,1 % в експериментальних групах можуть здійснювати всі операції аналізу. Решта учнів здійснюють основні операції аналізу (33,7 % у контрольних групах та 26,9 % в експериментальних групах), або виконують аналіз лише на описовому рівні (61,3 % у конт-рольних групах та 66 % в експериментальних групах).

Виявлення рівня сформованості у дітей уміння працювати в колективі засвідчило, що більшість дівчат оволоділи ним на середньому рівні. Результати показали, що: 37,9 % учнів у контрольних групах та 41,9 % в експериментальних групах вміють під час роботи в колективі організувати діяльність групи, планувати та розподіляти роботу між її членами, старанно і відповідально виконувати свої обов'язки, завжди допомагати іншим; 47,7 % учнів у контрольних групах та 42,1 % в експериментальних групах – вносити свої пропозиції, зауваження, виконувати вказівки інших, працювати зацікавлено, з бажанням, інколи самостійно або за вказівкою інших надавати взаємодопомогу однокласникам; 14,3 % учнів у контрольних групах та 16 % в експериментальних групах – виконувати вказівки інших, не розкриваючи своїх здібностей і можливостей, не бажають працювати в колективі, не допомагають іншим.

За допомогою спеціального завдання визначали рівень сформованості потреби школярів у підготовці робочого місця. Аналіз отриманих результатів показав, що правильну відповідь обрали тільки 41

% учнів контрольних груп і 38,8 % експериментальних груп, тобто більшість дітей не бачать необхідності в підготовці робочого місця до трудової діяльності. Таким чином, можна зазначити, що у значної частини учнів на початку експерименту не була сформована потреба в попередній організації процесу своєї праці.

Уміння економно витрачати час перевіряли за допомогою хронометражу, під час якого фіксували всі прийоми роботи, технологічні операції тощо. Час, який школярі витрачали на виконання завдання, порівнювали з відповідним нормативом (еталоном). Розрахунки вели за формулою:

(2.1)

де: n – час, витрачений учнем на виконання завдання,

N – експертна оцінка часу [103, с. 138].

Отриманні дані заносили у хронометражну картку учня, а потім аналізували їх і робили висновок щодо того, наскільки дитина оволоділа вмінням економно витрачати час.

Під час виконання дітьми спеціальних завдань при вивченні на уроках обслуговуючої праці тем із графічної грамоти досліджували рівень оволодіння учнями креслярсько-графічними вміннями та вміннями читати графічну документацію. Результати показали, що у більшості учнів дані вміння знаходяться на низькому та середньому рівні.

За аналогічною схемою перевіряли сформованість у школярів умінь раціонально добирати матеріали, економно розмічати та використовувати їх, правильно і раціонально обирати інструменти та вимірювальні уміння. З цією метою аналізували, наприклад, процес виготовлення аплікації з соломки та визначали рівень оволодіння дівчатами умінням економно використовувати матеріали, дотримання ними основних правил виконання розмітки, використання залишків матеріалів у подальшій роботі.

Результати спостереження за діяльністю учнів на уроках обслуговуючої праці дозволили оцінити їхні вміння дотримуватися правил безпеки і гігієни праці. Аналіз отриманих результатів показує, що більшість школярів оволоділо ним на середньому рівні – 78,9 % учнів контрольної групи та 74,9 % експериментальної групи.

Для дослідження рівня оволодіння школярами вмінням правильно і раціонально добирати інструменти були також розроблені відповідні завдання. Результати їх виконання показали, що тільки у 13, 1 % учнів у контрольних групах та 17 % в експериментальних групах спостерігалася повна відповідність обраних інструментів умовам завдання. Тобто сформованість у школярів даного вміння теж була низькою.

Для забезпечення об’єктивності отриманих даних щодо оцінювання рівня сформованості в учнів елементів культури праці на всіх етапах експерименту ми залучали групу експертів. До складу експертної групи входили вчитель трудового навчання, керівник експериментальної групи, заступник директора школи з навчально-виховної роботи або класний керівник. Вони спостерігали за учнями під час виконання спеціальних завдань, визначали рівень сформованості у них окремих елементів культури праці (низький, середній, високий), а результати своєї роботи заносили у відповідну картку (додаток Е).

До низького рівня сформованості культури праці відносили учнів, які частково відтворювали незначну кількість навчального матеріалу, не планували процес трудової діяльності, виконували трудові завдання тільки за допомогою вчителя, потребували постійного контролю і допомоги інших, припускалися грубих помилок у роботі, не доводили її до кінця, якість виробів у них дуже низька. Вони погано орієнтувалися у виборі матеріалів, а при виборі інструментів часто обирали такі, що не відповідали їх функціональному призначенню, не правильно розташовували інструменти на робочому місці, не економно та не раціонально розмічали і використовували матеріали. Ці діти не могли проаналізувати зразок та умови завдання, працювати з графічною документацією, читати її, не володіли вимірювальними та графічно-креслярськими вміннями, не розуміли і не дотримувалися правил безпеки праці та санітарно-гігієнічних вимог, організації робочого місця, економії робочого часу, не підтримували порядок і чистоту на робочому місці, не вміли і не бажали працювати в колективі, не допомагали іншим.

До середнього рівня відносили учнів, які володіли основними положеннями навчального матеріалу, але не завжди могли використати їх у своїй практичній діяльності. При підготовці робочого місця вони не завжди правильно обирали та розташовували інструменти, не слідкували за чистотою і порядком на робочому місці без нагадування. У ході виконання трудових завдань ці школярі припускалися помилок у плануванні своєї роботи, не могли самостійно їх виявити, аналізували зразок та умови завдання лише за основними операціями. Школярі знали і розуміли технологічні процеси виготовлення виробів, але не слідкували за їх дотриманням, не раціонально і не економно використовували робочий час, виконували практичну роботу з помилками і тільки при наявності зразка чи інструкційної картки інколи виправляли зроблені помилки самостійно. Ці діти під час роботи були недостатньо акуратними, що знижувало якість виготовлених ними виробів. При роботі з графічною документацією учні читали лише половину ліній та умовних позначень, у процесі вимірювання робили помилки. Вони володіли креслярсько-графічними уміннями, але не дотримувалися основних правил оформлення креслень. Школярі також не завжди дотримувалися правил техніки безпеки, пожежної безпеки, електробезпеки, санітарно-гігієнічних вимог. Під час роботи в колективі діти виконували вказівки інших, працювали зацікавлено, з бажанням, інколи, а

найчастіше за вказівкою інших, надавали допомогу однокласникам.

До високого рівня віднесли учнів, які мали системні знання, могли використовувати їх у своїй трудовій діяльності, виявляли творчий підхід до справи, проявляли естетику праці. Під час виконання трудових завдань вони починали з організації процесу діяльності, слідкували за чистотою і порядком на робочому місці та в майстерні. При виготовленні виробів діти самостійно й раціонально обирали матеріали та інструменти відповідно до їх функціональних можливостей, планували свою роботу, правильно аналізували зразок і умови його виконання, економно розмічали та використовували матеріали й інструменти, раціонально розподіляли час у процесі виконання трудового завдання. Вони володіли креслярсько-графічними та вимірювальними вміннями, вміли читати графічну документацію, правильно виконували всі технологічні етапи виготовлення виробу в межах визначених норм часу, слідкували за дотриманням послідовності технологічного процесу, за якістю виробу, проявляли наполегливість при досягненні поставленої мети, систематично дотримувалися правил організації роботи, наукової організації праці, безпеки праці, пожежної та електробезпеки, санітарно-гігієнічних вимог. Ці школярі проявляли ініціативу під час роботи в колективі, правильно і чітко організовували діяльність групи, планували та розподіляли роботу між її членами, старанно і відповідально виконували свої обов'язки, завжди допомагали іншим.

Результати роботи експертів наведено в таблиці 2.4, аналіз показників якої свідчить про те, що на початку експерименту у школярів, що входили до контрольних і експериментальних груп, сформованість основних елементів культури праці була приблизно однакового рівня.

Таблиця 2.4

Результати констатувального експерименту щодо сформованості в учнів 5 класу основних елементів культури праці

Елементи культури праці	Рівні	Кількість учнів			
		Контрольна група		Експеримен-тальна група	
		Чол.	%	Чол.	%
1. Уміння планувати роботу	Н	274	68,8	281	71,3
	С	112	28,1	101	25,6
	В	12	3,0	12	3,0
2. Уміння аналізувати зразок та умови завдання	Н	244	61,3	260	66,0
	С	134	33,7	106	26,9
	В	20	5,0	28	7,1
3. Уміння працювати в колективі	Н	57	14,3	63	16,0
	С	190	47,7	166	42,1
	В	151	37,9	165	41,9
4. Уміння правильно готувати робоче місце й утримувати його в порядку	Н	56	14,1	44	11,2
	С	179	45,0	197	50,0
	В	163	41,0	153	38,8
5. Уміння економно витрачати час	Н	230	57,8	197	50,0
	С	112	28,1	158	40,1
	В	56	14,1	39	9,9
6. Уміння дотримуватися безпеки і гігієни праці	Н	44	11,1	52	13,2
	С	314	78,9	295	74,9
	В	40	10,1	47	11,9
7. Уміння читати графічну документацію	Н	206	51,8	185	47,0
	С	168	42,2	181	45,9
	В	24	6,0	28	7,1

	Н	36	9,0	48	12,2
	С	247	62,1	220	55,8
8. Вимірювальні вміння	В	115	28,9	126	32,0
	Н	195	49,0	197	50,0
	С	135	33,9	142	36,0
9. Уміння економно розмічати та використовувати матеріали	В	68	17,1	55	14,0
	Н	95	23,9	94	23,9
	С	219	55,0	225	57,1
10. Уміння раціонально добирати матеріали	В	84	21,1	75	19,0
	Н	100	25,1	83	21,1
	С	246	61,8	244	61,9
11. Уміння правильно і раціонально добирати інструменти	В	52	13,1	67	17,0
	Н	133	33,4	108	27,4
	С	237	59,5	247	62,7
12. Креслярсько-графічні вміння	В	28	7,0	39	9,9

Результати констатувального експерименту дозволили отримати середні показники, що характеризують рівень сформованості в учнів культури праці. Їх ми визначали за допомогою коефіцієнту сформованості культури праці учнів, який розраховували за формулою:

(2.2)

де: m – кількість показників, що мають високий рівень сформованості;
p – кількість показників, що мають середній рівень сформованості;
n – кількість показників, що мають низький рівень сформованості;
Q – загальна кількість показників, що визначається за формулою:

(2.3)

Якщо знаходиться між 0 та 0,33, то рівень сформованості культури праці ми вважали низьким, між 0,34 та 0,66 – середнім, а між 0,67 та 1,0 – високим [189].

Результати констатувального експерименту щодо оволодіння учнями основними елементами культури праці дозволяють визначити, що члени контрольних і експериментальних груп на початку експерименту мали приблизно однаковий рівень сформованості культури праці (таблиця 2.5).

Як бачимо, на початку дослідження переважна більшість учнів 5 класів мала низький або середній рівень сформованості основних елементів культури праці, а саме 83 % дітей, що входили до контрольних груп та 82,4 % з тих, кого було включено до складу експериментальних груп. Тобто результати констатувального експерименту доводять необхідність формування культури праці в учнів основної школи.

Таблиця 2.5

Розподіл учнів за рівнями сформованості основних елементів культури праці на початку експерименту

Рівень сформо-ваності основних елементів культури праці	Кількість учнів (%)	
	Контрольна група	Експериментальна група
Низький	35,0	34,0
Середній	48,0	48,3
Високий	17,0	17,7

На початковому етапі експерименту також було проведено анкетування учнів, учителів та адміністрації шкіл щодо розуміння ними сутності поняття „культура праці”; виявлено основні складові

культури праці; вивчено та узагальнено досвід роботи вчителів трудового навчання, які брали участь у проведенні дослідження; проаналізовано стан методичного забезпечення шкіл; виявлено типові недоліки процесу формування культури праці учнів, підготовлено матеріали для проведення формувального експерименту.

На наступному (другому) етапі дослідження впроваджувалась модель формування культури праці учня основної школи, фіксувалися зміни, що відбувалися у процесі оволодіння дітьми елементами культури праці, проводилася перевірка висунутої гіпотези, опрацьовувалися отримані результати.

Формувальний експеримент проводився на уроках обслуговуючої праці, зміст яких відповідав державним навчальним програмам для загальноосвітніх закладів [168; 169]. Дослідженням було передбачено поєднання під час уроків традиційних і нетрадиційних форм і методів, використання сучасних технологій, організацію проектно-технологічної діяльності тощо (див. таблицю 2.2). Найбільшу увагу під час проведення експерименту ми приділяли формуванню в учнів основних елементів культури праці, адже саме за ними педагоги здійснювали діагностування сформованості у школярів культури праці.

На цьому етапі дослідження впроваджувалася модель формування культури праці учня основної школи, перевірялась ефективність застосування розробленого комплексу методів і засобів, спрямованого на формування в учнів культури праці, фіксувалися зміни, які відбувалися у процесі оволодіння дітьми основними елементами культури праці, проводилася перевірка висунутої гіпотези, опрацьовувалися отримані результати.

У своєму дослідженні ми намагалися окреслити найбільш ефективні шляхи формування культури праці учнів основної школи на уроках обслуговуючої праці.

З огляду на зазначене, основні елементи культури праці було розподілено за усіма навчальними модулями навчальної програми з трудо-вого навчання. Щороку ми розширювали, поглиблювали та ускладнювали їх (див. таблицю 2.1). Ускладнювали також рівень завдань, за допомогою яких педагоги спрямовували діяльність школярів на оволодіння основними елементами культури праці. При цьому враховували специфіку предмета „Трудове навчання", його навчальних модулів, розділів, тем.

Такий підхід застосовано в експериментальних класах на уроках трудового навчання, а в контрольних класах, де педагогічний процес не було спрямовано на формування культури праці, уроки проводили за традиційною схемою.

Контрольний експеримент проводили після формувального з метою перевірки та оцінювання отриманих результатів. Для цього було розроблено спеціальні завдання, аналогічні завданням констатувального експерименту (додаток Ж). Результати виконання учнями цих завдань дозволили виявити рівень оволодіння ними основними елементами культури праці та довели, що в експериментальних та контрольних групах результати дуже різняться між собою (таблиця 2.6).

Таблиця 2.6

Результати контрольного експерименту щодо сформованості в учнів 9 класу основних елементів культури праці

Елементи культури праці	Рівні	Кількість учнів			
		Контрольна група		Експериментальна група	
		Чол.	%	Чол.	%
1. Уміння планувати роботу	Н	40	10,1	2	0,5
	С	183	46,0	215	54,6
	В	175	44,0	177	44,9
2. Уміння аналізувати зразок та умови завдання	Н	40	10,1	8	2,0
	С	306	76,9	260	66,0
	В	52	13,1	126	32,0
3. Уміння працювати в колективі	Н	72	18,1	20	5,1
	С	270	67,8	268	68,0
	В	56	14,1	106	26,9
4. Уміння правильно готувати робоче місце й утримувати його в порядку	Н	84	21,1	24	6,1
	С	222	55,8	240	60,9
	В	92	23,1	130	33,0
	Н	148	37,2	85	21,6

	С	174	43,7	215	54,6
5. Уміння економно витрачати час	В	76	19,1	94	23,9
	Н	167	42,0	126	32,0
	С	171	43,0	181	45,9
6. Уміння дотримуватися безпеки і гігієни праці	В	60	15,1	87	22,1
	Н	199	50,0	99	25,1
	С	175	44,0	202	51,3
7. Уміння читати графічну документацію	В	24	6,0	93	23,6
	Н	234	58,8	101	25,6
	С	148	37,2	212	53,8
8. Вимірювальні вміння	В	16	4,0	71	18,0
	Н	153	38,4	83	21,1
	С	217	54,5	244	61,9
9. Уміння економно розмічати та використовувати матеріали	В	28	7,0	67	17,0
	Н	28	7,0	8	2,0
	С	244	61,3	260	66,0
10. Уміння раціонально добирати матеріали	В	126	31,7	126	32,0
	Н	86	21,6	36	9,1
	С	276	69,3	265	67,3
11. Уміння правильно і раціонально добирати інструменти	В	36	9,0	93	23,6
	Н	38	9,5	17	4,3
	С	193	48,5	208	52,8
12. Креслярсько-графічні вміння	В	167	42,0	169	42,9

Порівняльний аналіз відповідних показників таблиць 2.4 та 2.6 свідчить про те, що в результаті проведення формувального експерименту в учнів експериментальних груп значно підвищився рівень оволодіння школярами основними елементами культури праці. Так, кількість учнів з високим рівнем сформованості культури праці зросла з 17,7 % до 27 %, з середнім – з 48,3 % до 60 %, а з низьким зменшилася – з 34 % до 13 % (таблиця 2.7).

Таблиця 2.7

Розподіл учнів контрольних та експериментальних груп за рівнями сформованості культури праці

Рівень сформованості культури праці учнів	Кількість учнів в КГ				Кількість учнів в ЕГ			
	На початку експерименту		Після проведення експерименту		На початку експерименту		Після проведення експерименту	
	Чол.	%	Чол.	%	Чол.	%	Чол.	%
Високий	68	17,0	76	19,0	70	17,7	106	27,0
Середній	191	48,0	215	54,0	190	48,3	236	60,0
Низький	139	35,0	107	27,0	134	34,0	52	13,0

Деякі зміни відбулися і в контрольних групах, але вони були незначними. Про це свідчать дані таблиці 2.7, де наведено середні показники щодо кількості учнів, які оволоділи певним рівнем сформованості основних елементів культури праці.

Аналіз показників таблиці 2.7 показує, що після завершення формувального експерименту високий рівень культури праці мали 19 % учнів контрольних груп та 27 % учнів експериментальних груп. На середньому рівні в контрольних групах – 54 % учнів, а в експериментальних групах – 60 %, а на низькому відповідно 27 % і 13 %.

Слід зазначити, що для перевірки узгодженості результатів нашого дослідження отримані результати перевіряли за допомогою нуль-гіпотези (Но) [101; 135; 199]. Було передбачено, що між двома генеральними сукупностями немає очікуваної різниці, а будь-яка різниця є випадковою варіацією.

Перевірка висунутої гіпотези проводилась у відповідності до таких положень:

1. Якщо Тсп. Ттабл., то нуль-гіпотеза приймається, а різниця результатів пояснюється дією випадкових факторів;

2. Якщо Тсп. Ттабл., то нуль-гіпотеза відхиляється, що свідчить про ефективність впровадження моделі формування культури праці учнів основної школи та засобів навчання, спрямованих на підвищення культури праці школярів.

Непараметричний критерій спостереження (Тсп.) – це результат математичної обробки, а Ттабл. – табличний показник.

Для розрахунку Тсп. застосовували формулу:

(2.4),

де: – абсолютна кількість учнів експериментальних груп;

– абсолютна кількість учнів контрольних груп;

с – кількість рівнів сформованості культури праці учнів;

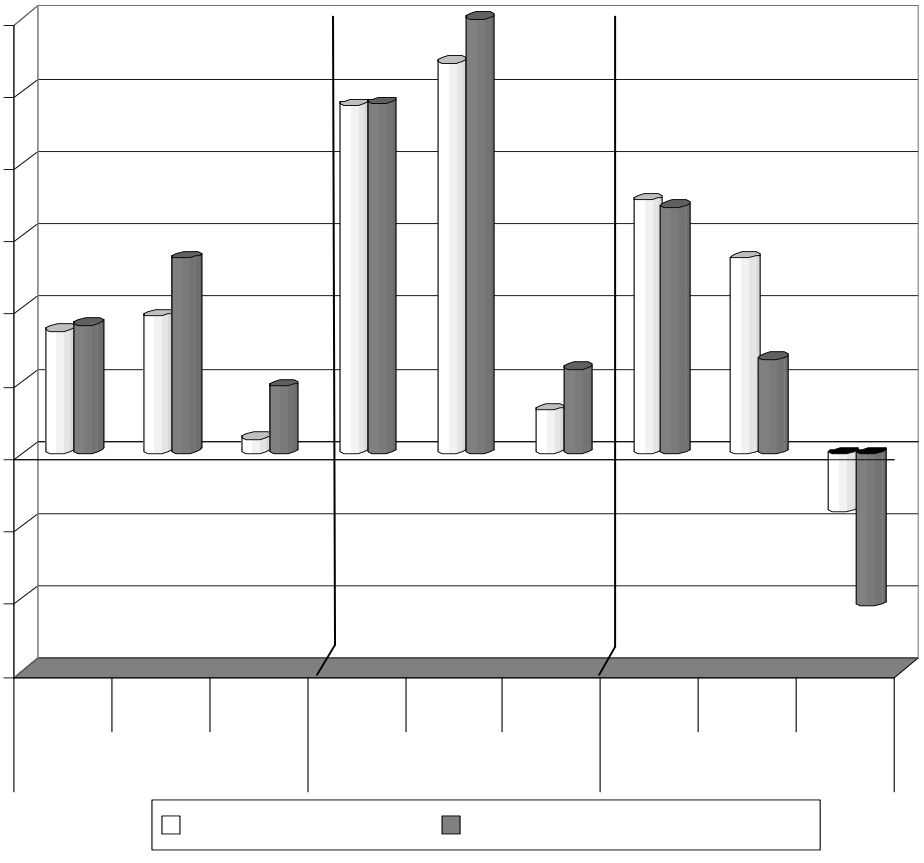
– абсолютна кількість учнів експериментальних груп, що виявили рівень сформованості культури праці учнів;

– абсолютна кількість учнів контрольних груп, що виявили рівень сформованості культури праці учнів [61, с. 101].

Визначаючи Ттабл., ми враховували, що для кількості ступенів свободи n – 1 = 2 (n – це кількість ступенів свободи, яка в нашому випадку дорівнює 3) на рівні значущості критерію с. 394, табл. IX]. Після чого Ттабл. порівнювали з результатом розрахунків Тсп. (Тсп. 11,5) та виявили, що Тсп. Ттабл., тобто висунута нами нуль-гіпотеза відхиляється і приймається наша гіпотеза.

Необхідно додати, що після експерименту в контрольних групах кількість дітей з високим рівнем сформованості культури праці збільшилася на 2 %, з середнім рівнем – на 6 %, а з низьким рівнем зменшилася на 8 %. В експериментальних групах динаміка значно більша, а саме: кількість школярів з

ьш наочно це

раці мають 19 %
0 % учнів
Ік бачимо, в
ьних класах, на 6 %

розробленої
ів і засобів

83

Умовні позначення:

КЕ – констатувальний експеримент

ФЕ – формувальний експеримент

Пр – приріст

Рис. 2.2. Динаміка формування культури праці учнів контрольних та експериментальних груп

кому та
/вати високий

Висновки з другого розділу

1. Формування культури праці особистості відбувається більш ефективно за умов запровадження в навчально-виховний процес загальноосвітньої школи моделі формування культури праці учнів та належного педагогічного управління даним процесом.

2. При впровадженні розробленої моделі виявлено й обґрунтовано педагогічні умови формування культури праці молоді, до яких можна віднести: забезпечення взаємозв'язку традиційних і нетрадиційних форм і методів проведення уроків трудового навчання в 5-9 класах зі змістом державної програми та поставленою вчителем метою – формування культури праці школярів; включення в дидактичну систему різнопланових засобів навчання з метою формування культури праці особистості; врахування вікових і психолого-педагогічних особливостей розвитку учнів основної школи та рівня розвитку в них культури праці та інше.

3. Модель формування культури праці учнів відображає вплив складових соціального середовища (суспільство, школа та сім'я) на особистісно-культурний, діяльнісно-професійний, соціально-історичний розвиток особистості.

4. Реалізація запропонованої моделі передбачає враховування таких принципів як-от: принцип пріоритету самостійного здобуття учнями знань, умінь культури праці, принцип розподілу учнів за рівнем культури праці, принцип міжпредметного підходу до формування культури праці учнів основної школи, принцип спрямованості навчальної діяльності на розвиток культури праці та інші.

5. Запропонована та апробована в ході дослідження модель формування культури праці учня спрямована на реалізацію пізнавальної, інформаційної, виховної, комунікативної, нормативної, адаптаційної , духовної, творчої, економічної, організаційної, гуманістичної, світоглядної функцій культури праці з метою формування у школярів умінь і навичок планувати роботу, аналізувати зразок та умови завдання, працювати в колек-тиві, готувати робоче місце й утримувати його в порядку, економно витрачати час, раціонально добирати матеріали, дотримуватися правил безпеки і гігієни праці, читати графічну документацію, економно розмічати та використовувати матеріали, раціонально і правильно добирати інструменти, формування вимірювальних та креслярсько-графічних умінь.

6. Для ефективного впровадження запропонованої моделі у навчально-виховний процес на уроках обслуговуючої праці доцільно застосовувати не окремі методи і засоби, а своєрідний комплекс, у якому логічно впорядковані всі складові. А саме: репродуктивну, творчу, винахідницьку, пізнавальну, дослідницьку та інші види діяльності школярів, індивідуальні та групові форми виконання навчально-трудових завдань, різноманітні засоби навчання (слово вчителя, наочні посібники, предмети декоративно-ужиткового мистецтва тощо), традиційні та інноваційні методи навчання (пояснення, ілюстрації, демонстрації, робота з навчальною літературою, диспути, ігри, творчі завдання, проекти тощо). Усі складові даного комплексу має бути підібрано відповідно до вікових та індивідуальних особливостей учнів 5-9 класів, специфіки предмета „Трудове навчання", змісту навчального матеріалу окремих модулів програми, інтересів та потреб школярів, їх нахилів, потенційних можливостей, досвіду та рівня сформованості культури праці.

7. Дослідно-експериментальна робота доводить ефективність запропонованої методики формування культури праці учнів основної школи, адже рівень сформованості культури праці школярів

експериментальних груп значно зріс.

8. Результати проведеного дослідження підтвердили актуальність обраної теми та окреслили шляхи формування культури праці особистості на уроках обслуговуючої праці учнів 5-9 класів в умовах сучасної загальноосвітньої школи.

ВИСНОВКИ

Проведена дослідно-експериментальна робота підтверджує висунуту гіпотезу та дає підстави сформулювати такі висновки:

1. На сучасному етапі становлення вітчизняної школи питання формування культури праці учнів залишається актуальною проблемою педагогічної теорії і практики. Культура є складовою гармонійного розвитку індивіда, яка неможлива без нарощення культури праці людини. У результаті дослідження встановлено, що процес трудової підготовки має значні можливості щодо формування культури праці у школярів. Незважаючи на те, що багато науковців присвятили свої дослідження даній проблемі, отримані ними результати не повною мірою відповідають вимогам сьогодення, не висвітлюють суспільно-політичних та соціально-економічих перетворень в державі та змін, що сталися в системі освіти. Це зумовлює необхідність пошуку нових шляхів вирішення даної проблеми.

2. Аналіз і узагальнення різних підходів до визначень понять „культура людини" та „культура праці", відображених у наукових публікаціях, дали змогу визначити сутність поняття „культура праці учня", що полягає у сукупності сформованих культуровідповідних якостей індивіда, які базуються на свідомому засвоєнні, збереженні, примноженні школярем спеціальних знань, умінь, навичок, досвіду, що зумовлюють дієвість його поглядів і переконань.

Процес формування культури праці учня доцільно розглядати як основу для подальшої самореалізації особистості, як один із шляхів підготовки молодого покоління до майбутньої трудової діяльності.

3. Як показало наше дослідження, функції культури праці складаються з: інформаційної, комунікативної, нормативної, адаптаційної, творчої, духовної, гуманістичної та світоглядної. Реалізація цих функцій у процесі формування культури праці учнів активізує емоційну, мотиваційну й інте-лекттуальну сфери особистості учнів і зумовлює дієвість їх поглядів, переконань тощо.

4. На основі теоретичного аналізу науково-педагогічної, методичної літератури та результатів експериментального дослідження було розроблено структуру культури праці учнів. Вона складається з мотиваційного, морально-ціннісного, естетичного, екологічного, економічного, організа-ційно-діяльнісного, світоглядного та контрольно-оцінного компонентів, завдяки чому охоплює усе розмаїття наявних елементів культури праці людини та розкриває їх взаємозв'язок з такими основними складовими культури, як знання, уміння і навички. Останні, в свою чергу, впливають на якість підготовки дітей до майбутньої трудової діяльності, їхню трудову мобільність і компетентність. При цьому формування культури праці особистості розглядається нами як один із видів інвестування в людський капітал у процесі навчання.

5. Результативність трудової підготовки школярів можлива за умови побудови навчального процесу на основі розробленої нами моделі формування культури праці учнів основної школи, що має базуватися на функціональному взаємозв'язку педагогічних принципів, добору форм і методів трудової підготовки школярів на основі особистісно орієнтованого підходу. Як показала експериментальна перевірка, рівні сформованості культури праці учнів характеризуються такими уміннями і навичками, які тісно пов'язані між собою у ході трудової підготовки і є основою формування культури праці школярів. А саме: уміння і навички планувати роботу, аналізувати зразок та умови завдання, працювати в колективі, готувати робоче місце й утримувати його в порядку, економно витрачати час, дотримуватися правил безпеки і гігієни праці, читати графічну документацію, вимірювальні вміння, уміння економно розмічати та використовувати матеріал, уміння раціонально добирати матеріали, раціонально і правильно добирати інструменти, креслярсько-графічні вміння.

6. Теоретично обґрунтовано та експериментально доведено, що оволодіння учнями основними елементами культури праці буде ефективнішим за умови, що вчителями проводитимуться діагностика стану сформованості культури праці учнів за розробленими завданнями і крите-ріями та своєчасна корекція результатів під час трудового навчання, а також навчально-виховний процес буде здійснюватися в умовах партнерських відносин учителя та учнів.

7. Результати проведеного експерименту підтвердили, що розроблена методика формування культури праці учнів на уроках обслуговуючої праці буде ефективнішою за умов: поєднання традиційних і нетрадиційних форм і методів навчання, групових та індивідуальних форм роботи, організації проектно-технологічної діяльності, використання сучасних педагогічних технологій (рольових та ділових ігор, проблемного навчання, дискусій тощо).

8. У цілому результати дослідно-експериментальної роботи дають підстави стверджувати, що запропонована методика формування культури праці учнів основної школи є ефективною. Це підтверджує і позитивна динаміка формування культури праці в експериментальних групах. Результати проведеного дослідження окреслюють шляхи формування культури праці школярів 5-9 класів в умовах сучасної загальноосвітньої школи.

Дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Подальший науковий пошук може бути пов’язаний з визначенням шляхів формування культури праці учнів основної школи в ході вивчення інших загальноосвітніх дисциплін, а також під час позакласної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. Культура праці школярів та її формування на уроках трудового навчання // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2005. – №4. – С. 11 - 14.
2. Авраменко О.Б. Формування культури праці учнів під час виконання творчих проектів // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г.Короленка. Серія „Педагогічні науки”.– Полтава: ПДПУ, 2005. – Вип. 2 (41). С. 244 - 251.
3. Авраменко О.Б. Формування культури праці в учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02. / НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
4. Адаскин Б.И. Воспитание культуры труда в процессе производственного обучения. Профпедагогика. – М.: Высшая школа, 1976. – 125 с.
5. Андрієвський Б.М. Актуальні проблеми і перспективи розвитку освіти // Пед. науки. Зб. наук. праць. – Херсон: ХДПУ, 2003. – Вип. 34. – С. 14 - 17.
6. Анисимов С.А. Культура труда современного рабочего. – М.: Профиздат, 1985. – 80 с.
7. Атутов П.Р., Поляков В.А. Формировать у молодёжи трудовой образ жизни // Сов. пед. – 1989. – № 3. – С. 3 - 10.
8. Балер Э.А., Косолапов С. Что такое культура. – М.: Московский рабочий, 1964. – 142 с.
9. Балин М.К. Преемственность в обучении сельскохозяйственной технике в средних старших классах сельской школы: Автореф. дис… кан. пед. наук: 13.00.02. – М., 1974. – 31 с.
10. Балл Г.О. Особистість як психологічна категорія, її зв’язок з категорією культури і особистісна орієнтація в освіті // Збірник наукових праць. Наукові записки. Серія: Педагогіка і психологія. – № 15. – Вінниця: ВДПУ, 2005. – С. 8 - 11.
11. Батышев С.Я. Трудовая подготовка школьников: Вопросы теории и методики. – М.: Педагогика, 1981. – 192 с.
12. Безпалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогіка, 1989. – 192 с .
13. Беновицкий Б.В. Культура труда в системе трудовой деятельности (социально-исторический аспект): Автореф. дис... канд. фил. наук: 09.00.01. – Иркутск: ГУ им. А.А.Жданова, 1985. – 18 с.
14. Бербер Т. Самостійна робота учнів під час виконання творчих проектів // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2004. – № 4. – С. 13 - 15.
15. Бех І.Д. Концетуальні засади розвитку виховання в системі освіти України // Пед. науки. Зб. наук. праць. – Херсон: ХДПУ, 2003. – Вип. 34. – С. 11 - 14.
16. Бєлєнька Г.В. Виховання елементів культури праці у дітей старшого дошкільного віку: Автореф. дис… канд. пед. наук : 13.00.01 / Укр. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 1994. – 31 с.
17. Биркенбиль Ф. Вера. Коммуникационный тренинг. Наука общения для всех: Пер. с нем. Н.Чуреева. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 352 с.
18. Блонский П.П. Избранные произведения и психологические сочинения: В 2-х т. – М.: Педагогіка, 1979. – Т. 1. – 304 с.
19. Богданова С.І. Трудове навчання (для дівчаток). 6 клас: Заліковий зошит для тематичного оцінювання навчальних досліджень. – Харків: Веста: Вид-во „Ранок”, 2003. – 40 с.: іл.
20. Богданова С.І. Трудове навчання (для дівчат). 7 клас: Заліковий зошит для тематичного оцінювання навчальних досягнень. – Харків: Веста: Вид-во „Ранок”, 2003. – 32 с.: іл.
21. Богданова С.І. Трудове навчання (для груп дівчат). 8 клас: Заліковий зошит для тематичного оцінювання навчальних досягнень. – Харків: Веста: Вид-во „Ранок”, 2003.

– 32 с.: іл.

22. Богданова С.І. Трудове навчання (для дівчат). 9 клас: Заліковий зошит для тематичного оцінювання навчальних досягнень. – Харків: Веста: Вид-во „Ранок”, 2003. – 32 с.: іл.
23. Богданова С.І. Трудове навчання. 6 клас: Розробки уроків. – Х.: Веста: Вид-во „Ранок” , 2005. – 176 с.
24. Богданова С.І. Трудове навчання (для груп дівчат). 7 клас: Розробки уроків. – Х.: Веста: Вид-во „Ранок”, 2005. – 176 с.
25. Болгарина В.С. Культурологічний підхід до визначення стратегії розвитку загальноосвітнього навчального закладу // Пед. науки. Зб. наук. праць. – Херсон: ХДПУ, 2004. – Вип. 36. – С. 84-87.
26. Большой толковый психологический словарь: В 2 т. / Пер. с англ. А.Ребер. – М.: ООО Издательство АТС; Издательство „Вече”, 2001.– Т.1 – 592 с.
27. Бомок А.Я., Гаран В.І., Мамус Г.М., Фенюк Г.Й. Трудове навчання (обслуговуюча праця та електротехнічні роботи): 6 клас. – Тернопіль: Астон, 2001. – 188 с.
28. Бондаренко Л.Н. Особенности вхождения студентов-иностранцев в иноязычную социокультурную среду // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – Київ-Вінниця: ДОВ Вінниця, 2004. – Вип.4 – С. 344 - 349.
29. Бондарёва Н.Н. Культура труда как предпосылка успешной самореализации личности // Учащаяся молодёжь и рынок / Материалы международной научно-практической конференции в г. Бресте 27-29 октября, 1992. – М.:1992. – С. 80 - 81.
30. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогіка. Учебник для вузов – СПб: Питер, 2001. – 304 с .
31. Боринець Н., Токарєва І., Терещук Б., Ходзинська І. Робочий зошит учениці 6 класу. Обслуговуюча праця. – К.: Сакцент, 2000. – 128 с.
32. Боринець Н., Токарєва І., Ходзинська І. Робочий зошит учениці 7 класу. Обслуговуюча праця. – К.: Сакцент, 2000. – 112 с.
33. Боринець Н., Токарєва І., Тхоржевська Т., Ходзинська І. Робочий зошит учениці 8 класу. Обслуговуюча праця. – К.: Сакцент, 2000. – 112 с.
34. Боринець Н., Токарєва І., Тхоржевська Т., Ходзинська І. Робочий зошит учениці 9 класу. Обслуговуюча праця. – К.: Сакцент, 2000. – 128 с.
35. Боринець Н., Токарєва І., Ходзинська І. Робочий зошит учителя трудового навчання (обслуговуючі види праці). 5 клас. – К.: Сакцент, 2000. – 125 с.
36. Боринець Н., Токарєва І., Ходзинська І. Робочий зошит учителя трудового навчання (обслуговуючі види праці). 6 клас. – К.: Сакцент, 2000. – 125 с.
37. Боринець Н., Токарєва І., Ходзинська І. Робочий зошит учителя трудового навчання (обслуговуючі види праці). 7 клас. – К.: Сакцент, 2000. – 126 с.
38. Боринець Н., Токарєва І., Ходзинська І. Робочий зошит учителя трудового навчання (обслуговуючі види праці). 8 клас. – К.: Сакцент, 2000. – 130 с.
39. Боринець Н., Токарєва І., Ходзинська І. Робочий зошит учителя трудового навчання (обслуговуючі види праці). 9 клас. – К.: Сакцент, 2000. – 124 с.
40. Будник О.Б. Педагогічні передумови виховання господарської культури молодших школярів: Автореф. дис... канд. пед. наук: 10.00.01. / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 1997. – 24 с.
41. Бутенко В.Г. Культуротворчі ідеї в системі естетичного виховання учнівської молоді // Пед. науки. Зб. наук. праць. – Херсон, ХДПУ, 2002. –Вип. 27. – С. 76 - 79.
42. Бутенко Л.Л. Воспитание общей культуры старшеклассников средствами искусства: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. / Харківський педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 1994. – 24 с.

43. Буянов П.Г. Етапи формування графічної культури майбутніх вчителів трудового навчання (з досвіду ВНЗ Російської Федерації) // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – Київ-Вінниця, ДОВ Вінниця, 2004. – Вип. 4. – С. 127 - 134.
44. Буянов П.Г. Графічна культура як складова професіоналізму вчителя трудового навчання нової генерації // Пед. науки. Зб. наук. праць. – Херсон: ХДПУ, 2005. – Вип. 36. – С. 212 - 215.
45. Быстрова А.Н. Мировая культура (Основы культурологии) Учебное пособие. – М.: ИВЦ „Маркетинг", Новосибирск: ООО „Издательство ЮКЭА", 2000. – 680 с.
46. Варнакова Е.Д. НОТ и воспитание культуры у учащейся и рабочей молодёжи // Вопросы теории и практики экономического воспитания: Материалы Второй межвузовской научной конференции по проблемам экономического воспитания, состоявшейся 23-24 февраля 1970 г. в Челябинском педагогическом институте. – Челябинск: 1970. – С. 129 - 130.
47. Варнакова Е.Д. НОТ и методические требования к руководству воспитанием культуры труда // Научно-методический сборник. – Вып.20. – Ленінград: 1970.
48. Веремійчик І.М. Трудове навчання. Майстровиті руки: Підруч. з трудового навчання для 3 кл. початкової школи. – К.: Педагогічна думка, 2003. – 127 с.
49. Веремійчик І.М. Трудове навчання. Майструй і твори: Підруч. для 4 кл. – К.: Педагогічна думка, 2004. – 128 с.
50. Веремійчик І.М. Трудове навчання. Стежинка до майстерності: Навч. посібник з трудового навч. для 1 кл. почат. шк. – К.: Педагогічна думка, 2002. – 127 с.
51. Верхола А. Методичні прийоми навчання читання креслень // Трудова підготовка у закладах освіти. – 1997. – № 2 (5). – С. 43 - 45.
52. Волков О.І., Левківський К.М. Проблеми вищої професійної освіти України // Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні. – Харків: ОВС, 2002. – Частина 2. – С. 240 - 254.
53. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр „Академія", 2002. – 576 с.
54. Воронова Н.И. Самодисциплина работника – основа социалистической культуры труда. – Красноярск, 1976. – 159 с.
55. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
56. Гаран В.І., Мамус Г.М. Трудове навчання (обслуговуюча праця та електротехнічні роботи, 5 клас). – Тернопіль: СМП „Астон", 2000. – 148 с.
57. Гаран В.І., Мамус Г.М. Трудове навчання. Обслуговуюча праця. 5 клас. – Тернопіль: „Астон", 2001. – 188 с.
58. Гилев А.А. Культура труда на производстве. – Воронеж, 1964. – 93 с.
59. Гомонюк О.М. Основні підходи до визначення поняття „культура" // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – Київ-Вінниця, ДОВ Вінниця, 2005. – Вип. 8. – С. 241 - 246.
60. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
61. Грабарь М.И., Краснянская К.А. Применение математической статистики в педагогических исследованиях. Непараметрические методы. – М.: Педагогика, 1977. – 136 с.
62. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. – К.: Т-во „Знання", КОО, 2001. – 254 с.

63. Григулич С. Прийоми індивідуалізації самостійної роботи на уроці // Математика в школі. – 2000. – № 6. – С. 34 - 36.
64. Грязнов Ю., Лісіна В. Розвиток пізнавальної активності школярів під час навчання як інноваційний процес // Фізика та астрономія в школі. – 1997. – № 4. – С. 2 - 5.
65. Гуревич Р.С. Інформаційна культура – важлива складова теорії культури особистості // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – Київ-Вінниця, ДОВ Вінниця, 2004. – Вип. 4. – С. 42 - 47 с.
66. Данькова І. Трудове навчання як засіб формування естетичного смаку // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2004. – № 2. – С. 11 - 13.
67. Денисенко Л.І. Трудове навчання. Обслуговуючі види праці. Підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів / Л.І.Денисенко, О.М.Романчук, О.П.Гнеденко, Н.А. Калініченко, А.І.Романчук, М.П.Туров. – К.: Педагогічна думка, 2005. – 176 с.: іл.
68. Денисенко Л.І. Трудове навчання. Підручник для 4 кл. / Л.І.Денисенко, В.П.Тименко. – К.: Педагогічна думка, 2004. – 128 с.
69. Державна національна програма „Освіта" (Україна XXI століття). – 1994. – С. 15.
70. Десноков Д.И. Исторический материализм. – М.: Просвещение, 1964. – С. 344 - 346.
71. Дзюбенко О.Ф. Системний підхід в екологічному вихованні молодших підлітків // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – Київ-Вінниця, ДОВ Вінниця, 2005. – Вип. 8. – С. 80 - 84.
72. Дидиктика средней школы. Некоторые проблемы современной дидактики. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. / Под ред. М.А.Данилова, М.Н.Скаткина. – М.: Просвещение, 1975. – 303 с.
73. Долан Э.Дж., Линдсей Д.Е. Микроэкономика. – СПб., 1994. – 448 с.
74. Дупак Н.В. Виховання культури праці молодших школярів у процесі навчальної трудової діяльності: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1998. – 193 с.
75. Дьяченко М.И., Кандыбавич Л.А. Психологический словарь-справочник. – Мн.: Харвест – М.: АСТ, 2001. – 576 с.
76. Економіка підприємства: Підручник / За заг. ред. С.Ф.Покропивного. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: КНЕУ, 2000. – 528 с.
77. Економічна енциклопедія: У 3 т. / Редкол.; С.В.Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр „Академія", 2000. – Т.1. – 864 с.
78. Ельников Д.П., Ханин М.Б. Воспитание школьников в процесе трудового обучения: (Из опыта работы): Пособие для учителей труда. – М.: Просвещение, 1979. – 111 с.
79. Ермолаев О.Ю. Психологическая характеристика трудовой воспитанности школьников // Школа и производство. – 1989. – № 5. – С. 13 - 15.
80. Єгорова Є.В. Психологічне дослідження професійного самовизначення старшокласників з різним типом усвідомлення проблеми вибору професії // Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні. – Частина 2. – Харків: ОВС, 2002. – С. 384 - 394.
81. Жуков В.К. Культура труда: социологический анализ. Автореф. дисс... канд. фил . наук: 09.00.01. / ЛГУ им. А.А.Жданова. – Л., 1985. – 16 с.
82. Журавель С.В. Формирование у старшеклассников культуры сельскохозяйственного труда в процессе опытнической работы. Автореф. дис… канд. пед. наук. – К., 1983. – С . 11 - 12.
83. Журавлёв М.Р. За высокую культуру производства. – М.: Экономиздат, 1963. – 91 с.
84. Законодавчі акти України з питань освіти / Верховна Рада України. Комітет з питань науки і освіти: Офіц. вид. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – 404 с.

85. Зарецкая И.И. Педагогические основы воспитания трудовой культуры учащихся. Автореф. дисс. д-ра пед. наук. – М., 1991. – 37 с.
86. Зембицкий Д.М. Формирование у старшеклассников культуры труда в условиях межшкольных учебно-производительных комбинатов (на примере трудовой подготовки по металлообработке): Автореф. дис… канд. пед. наук: 13.00.02. – М., 1980 . – 25 с.
87. Иващенко И.Ф. Трудовой поступок школьника – Мн.: Нар. асвета, 1989. – 111 с.
88. Иголкина Е.И. О проблеме формирования у учащихся культуры художественного труда // Сборник научных статей преподавателей и студентов факультета підготовки учителей начальных классов. Выпуск 2. – Челябинск, ЧГПУ, 1996. – С. 119-122.
89. Иголкина Е.И. Формирование культуры труда младших школьников (на примере уроков трудового обучения): Дис… канд. пед. наук: 13.00.01. – Оренбург, 2002. – 203 с .
90. Ильенков Э.В. Диалектическая логика: Очерки истории и теории. – М., 1974. – С. 261.
91. Иовчук Г.М., Коган Л.Н. Советская социалистическя культура: исторический опыт и современные проблемы. – М.: Политиздат, 1979. – 208 с.
92. Каган М.С. Человеческая деятельность: опыт системного анализа. – М.: Мысль, 1974. – 328 с.
93. Каганов Л.Л. Научная организация труда преподавателя техникума: Учебно-метод. пособие. – М.: Высшая школа, 1979. – 165 с.
94. Келле В.Ж., Ковальзон М.Я. Теория и история: проблемы теории исторического процеса. – М.: Знание, 1981. – 238 с.
95. Климук Л.В. Технологія виготовлення швейних виробів: Навч. посібник для учнів 8-9 кл. серед. загальноосвіт. школи, ліцеїв, гімназій. – К.: Освіта, 1998. – 141 с.
96. Климук Л.В. Трудове навчання: Обслуг. види праці: Підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів / Л. В.Климчук, Б.М.Терещук, В.І.Туташинсь-кий. – К.: Арка, 2005. – 192 с.: іл.
97. Клягин Н.В. Происхождение цивилизации. – М.: ИФРАН, 1996. – 252 с.
98. Книга вчителя трудового навчання: Довідково-методичне видання / Упоряд. С.М.Дятленко. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2005. – 272 с.
99. Коберник О.М. Проектно-технологічна діяльність учнів на уроках трудового навчання: теорія і методика: Монографія / За заг. ред. О.М.Коберника. – К., 2003.
100. Коберник О.М., Бердец В.В., Сидоренко В.К., Ящук С.М. Методика навчання учнів 5-9 класів проектуванню в процесі вивчення технології обробки деревини і металу: Навчально-методичний посібник. – Умань: УДПУ, 2005. – 114 с.
101. Ковальчук В.І. Формування культури праці учнів ПТНЗ художнього профілю. Дис ... канд. пед. наук: 13.00.04. – К., 2005. – 211 с.
102. Ковальчук І.П. Підготовка фахівців екологічного профілю у системі неперервної професійної освіти. Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні. – Частина 2. – Харків: ОВС, 2002. – С. 352 - 370.
103. Козловский Ю.С. Производственная культура и эстетика. – М., 1969. – С. 10.
104. Кожевникова І.І. Формування культури навчальної діяльності молодших школярів: Дис… канд. пед. наук: 13.00.09. – Донецьк, 2003. – 221 с.
105. Колодина Л.М. Умения и навыки – определяющие элементы культуры учебного труда младших школьников // Формирование у младших школьников теоретических знаний, умений и навыков. – Тамбов: Изд. ТГПИ, 1977. – С. 12 - 21.
106. Кормич Л.І., Багацький В.В. Культурологія (історія і теорія світової культури XX століття): Навчальний посібник. – Х.: Одіссей, 2003. – 304 с.
107. Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. – 215 с.

108. Косик І.М. Педагогічні умови виховання трудової культури учнів середнього і старшого шкільного віку: Дис… канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1997. – 157 с.
109. Костюкевич Д. Індивідуальна й колективна форми діяльності під час виконання лабораторних робіт з фізики // Фізика та астрономія в школі. – 2000. – № 2. – С. 4 - 5.
110. Кравченко Т.В., Коберник О.М. Методика проектного навчання на уроках обслуговуючої праці в 5 класі. – К.: Науковий світ, 2006. – 159 с.
111. Красиков А.И. Обучение технике безопасности труда в 5 классе // Школа и производство. – 1992. – № 7-8. – С. 12 - 14.
112. Крылова Н.Б. Формивание культуры будущего специалиста. – М.: Высшая школа, 1990. – 140 с.
113. Культурология. История мировой культуры: Учебник для вузов / Под. ред. проф. А.Н.Марковой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 600 с.
114. Лапин Ю.С. Культура производства и техническая эстетика. – М.: Знание, 1967. – 30 с.
115. Легенький Ю.Г. Культура самодіяльного мистецтва // Від ремесла до творчості: Збірник. – К.: Час, 1990. – С. 3 -6.
116. Лейбин В.М. Словарь-справочник по психоанализу. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с. – (Серия „Золотой форд психотерапии”).
117. Лісова С.В. Педагогічні основи формування культури праці учнів основної школи у процесі трудового навчання і виховання: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. – К., 1996. – 385 с.
118. Литвинець Е.М. Голки, нитки, намистинки: Наук.-попул. кн.: для серед. шк. віку / Худ. Н.І.Шульга. –2-ге вид., доп. – К.: Веселка, 1989. – 75 с.
119. Литвинова Н.І. Психологічні аспекти розвитку в учнівської молоді мотивації до творчості // Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні. – Частина 2. – Харків: ОВС, 2002. – С. 394 - 409.
120. Лозова В.І., Троцко Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання: Навчальний посібник / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Харків: „ОВС”, 2002. – 400 с.
121. Лозова В.І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів / Харк . держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – 2-е вид., доп. – Харків: „ОВС”, 2000. – 164 с.
122. Лукашевич Н.П., Туленков Н.В. Социология: Учеб. пособие. – 2-е изд., стереотип. / Под общ. ред. Н.В.Туленкова. – К.: МАУП, 2002. – 272с.: ил.
123. Лучшие рефераты по психологии (Сост. И.Д.Березина. Серия „Банк рефератов”). – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 320 с.
124. Лукашева Р.А. Русское кружево. – М.: АРТ-ПРЕСС, 1998. – 144 с.
125. Мадзігон В. Вимоги науково-технічного прогресу до змісту і характеру трудової політехнічної підготовки учнів // Молодь і ринок. – 2005. – №3 (13). – С.5 - 8.
126. Мадзігон В.М. Трудове навчання. Технічні види праці. Підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів / В.М.Мадзігон, Г.А.Кондратюк, Г.Є.Левченко, О.М. Романчук, А.І.Романчук, М.П.Туров, Н.А.Калініченко. – К.: Педагогічна думка, 2005. – 112 с.: іл.
127. Мадзигон В.Н. Продуктивная педагогика. Политехнические основы соединения обучения с производительным трудом: Монография. – К.: Вересень, 2004. – 324 с., табл.
128. Мазур П.И. О формировании у младших школьников навыков организации труда // Обучение основам НОТ как средство трудового воспитания учащихся. – М.: Просвещение, 1976. – С. 13 - 16.
129. Макаренко А.С. Избранные произведения: В 3-х т. / Редкол.: Н.Д.Ярмаченко (пред.) и др. – К.: Рад. школа, 1984. – Т. 2. – 574 с.

130. Макаренко А.С Избранные произведения: В 3-х т. / Редкол.: Н.Д.Ярмаченко (председатель) и др. – К.: Рад. школа, 1984. – Т. 3. – 576 с.
131. Мамус Г.М., Севастьянова О.С. Завдання з обслуговуючої праці. 5 клас. – Тернопіль: „Астон”, 2004. – 235 с.
132. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. – М.: Мысль, 1983. – 284 с.
133. Матушкин С.Е. Воспитание культуры технического труда в школе. – Южно-Уральское книжное из-во, 1971. – 240 с.
134. Матюшкин В.В. Больше внимания формированию культуры труда // Школа и производство. – 2002. – № 1.– С. 20.
135. Мельник М. Основы прикладной статистики: Пер. с англ. – М.: Энергоатомиздат, 1983. – 416 с.
136. Мельникова Л.В. та ін. Обробка тканини: Навч. посібник для учнів 10-11 класів середньої загальноосвітньої школи / Л.В.Мельникова, М.Е.Короткова, Н.І.Земганно. – К.: Освіта, 1993. – 189 с.
137. Менжуев В.М. Культура и история. – М.: Политиздат, 1977. – 199 с.
138. Миринаускас К.К. Изготовление плетеных изделий. – М.: Россель-хозиздат, 1986. – 124 с.
139. Мирошниченко В.А. Социальное становление личности в трудовом колективе. – Омск. Зал.-Сиб. кн. изд., 1973. – 280 с.
140. Мкртчян Г.М., Чирикова А.Е. Трудовое обучение и профориентация школьников // Школа и производство. – 1989. – № 6. – С. 17 - 19.
141. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник. – 2-е вид. – К., 1999. – 350 с.
142. Моль А. Социодинамика культуры. – М.: Прогрес, 1979. – 406 с.
143. Низомов К.Ф. Диалектика процесса развития культуры труда в социалистическом обществе. Автореф. дисс. канд. фил. наук: 09.00.01. / Ташкентский педагогический институт им. Низами. – Ташкент, 1988. – 20 с.
144. Ничкало Н. На порозі нового тисячоліття // Рідна школа. – 1998. – № 3. – С. 3 - 5 .
145. Ньюстром, Джон В., Дэвис, Кейт. Организационное поведение. Поведение человека на рабочем месте / Ю.Н.Каптуревский (ред.); Е.Буграева, В.Вольский (пер. с англ.). – М., Х.; Мн.; С.Пб.: Питер, 2000. – 447 с.
146. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Около 57 тыс. слов / Под. ред. Н.Ю. Шведовой. – 14-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1983. – 816 с.
147. Орієнтовні тематичні плани з трудового навчання для учнів 8-9 класів загальноосвітніх шкіл. – К.: Освіта, 1993. – 51 с.
148. Освіта України. Нормативно-правові документи. – К.: Міленіум, 2001. – 472 с.
149. Павлютенков Е.М. Профессиональная ориентация учащихся. – К.: Рад. школа, 1983. – 152 с.
150. Павлютенков Е.М. Формирование методов выбора профессии / Под ред. Б.А.Федоришина. – К.: Рад. школа, 1980. – 144 с.
151. Павх С. Обслуговуюча праця 7 клас. Розробки занять. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 224 с.
152. Паламарчук В.Ф. Як виростити інтелектуала. – Тернопіль: Навчальна книга „Богдан”, 2000. – 152 с.
153. Пархоменко Н.Д. Творческие способности и ценностные ориентации – составляющие целостного развития личности студентов // Материалы Международной научно-практической конференции (2-3 июня 2004 г.). – Донецк, 2004. – С. 62 - 66.
154. Педагогическая энциклопедия. В 4-х томах. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – Т. 3. – 880 столб.
155. Першиц А.І., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. школа, 1982. – 223 с., ил.
156. Петрова В. Метод проектов. – Москва-Ленинград: Молодая Гвардия, 1929. – 77 с.

157. Петросян К.Ц. Учить бережливости // Школа и производство. – 1990. – № 1. – С. 11.
158. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студ. пед. вузов: В 2 кн. – М. : Гуманит. изд. центр Владос, 1999. – Кн. 2: Общие основы. Процесс воспитания. – 256 с.: ил.
159. Подольська Є.А., Лихвар В.Д., Іванова К.А. Культурологія: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 288 с.
160. Полищук В.И. Культурология: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 1999. – 446 с.
161. Поляков В.А., Ставровский А.Е. Общая методика творческого обучения в старших классах. – 2-е изд., исправленное. – М.: Просвещение, 1980. – 110 с.
162. Пономарьов О.С. Логіка вибору педагогічних технологій формування професійної культури сучасного фахівця // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – Київ -Вінниця, ДОВ Вінниця, 2004. – Вип. 4. – С. 451 - 456.
163. Постовий В.Г. Тенденції виховання дітей і молоді в сім'ї в сучасних умовах України // Пед. науки. Зб. наук. праць. – Херсон: ХДПУ, 2003. –Вип. 34. – С. 102 - 106.
164. Прилучення учнів до національної культури в процесі трудового навчання / В. Мусієнко, Р.Захарченко, В.Сидоренко, Д.Тхорджевський // Трудова підготовка у закладах освіти. Книжка у журналі. – № 4, 1998, № 2-4, 1999; № 1, 2000.
165. Примуш М.В. Загальна соціологія: Навчальний посібник. – К.: ВД „Професіонал", 2004. – 592 с.
166. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1-4 (1-3) класи. – К.: Бліц, 1997. – 206 с.
167. Програми середньої загальноосвітньої школи. Трудове навчання 5-7 класи. – К.: Освіта, 1992. – 105 с.
168. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5-7 класи. – К.: Перун, 1996. – 139 с.
169. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5-9 класи. – К.: Шкільний світ, 2001. – 305 с.
170. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів трудове навчання 8-11 класи. / Ред. Ю.Манько. – К.: Шкільний світ, 2001. – 159 с.
171. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів трудове навчання 10-11 класи. / Ред. Ю.Манько. – К.: Шкільний світ, 2001. – 351 с.
172. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5-12 класи. – К.: Перун, 2005. – 212 с.
173. Проектно-технологічна діяльність учнів на уроках трудового навчання: теорія і методика: Монографія / В.В.Бербер, Т.М.Бербер, Н.В.Дубова та інші; За заг. ред. О.М. Коберника. – К.: Наук. світ, 2003. – 172 с.
174. Пустовіт Г.П. Сучасні підходи до розуміння сутності принципів екологічної освіти учнів у позашкільних закладах // Пед. науки. Зб. наук. праць. – Херсон: ХДПУ, 2003. – Вип. 34. – С. 95 - 101.
175. Рабочая тетрадь ученицы 6 класса (обслуживающий труд). – К.: Сакцент, 1998. – 120 с.
176. Репіленко Л., Цеппенюк М. Обслуговуюча праця, 10 клас. Розробки уроків. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 256 с.
177. Робочий зошит учениці 5 класу (обслуговуюча праця). – К.: Сакцент, 1998. – 120 с.: іл.
178. Робочий зошит учениці 7 класу (обслуговуюча праця). – К.: Сакцент, 1998. – 128 с.: іл.
179. Рогов Е.И. Психология человека. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 320 с.
180. Рукоділля в школі: Навч. посібник для 5-9 кл. серед. загальноосвіт. шк. / Авт.-упоряд. І.В.Воронецька. – К.: Поліграфкнига, 1998. – 176 с.

181. Русова С.Ф. Дошкільне виховання. – Катеринослав, 1918. – 162 с.
182. Русова С.Ф. Нова школа соціального виховання. – Катеринослав- Ляйпціг: Укр. вид -во в Катеринославі за доп. спр. громадського комітету в Ч.С.р., 1924. – 151 с.
183. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: Підручник для студентів педагогічних факультетів. – К.: Генеза, 1999. – С. 34.
184. Саксаганский Т.Д. Основы научной организации труда // Школа и производство. – 1985. – № 8. – С. 17 - 19.
185. Саксаганский Т.Д. Школьнику об организации производства. – М.: Просвещение, 1977. – 192 с.
186. Сибирская Н.П. Проектирование педагогических технологий // Энциклопедия профессионального образования в 3-х т. – М., 1999. – Т. 2. – С. 344 - 345.
187. Сидоренко В.К. Нові орієнтири реформування трудового навчання в загальноосвітній школі // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2003. –№ 1. – С. 7 - 10.
188. Сидоренко В.К. Проектно-технологічна діяльність як основа реалізації змісту трудового навчання в загальноосвітній школі // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – Київ-Вінниця, ДОВ Вінниця, 2004. – Вип. 4. – С. 101 - 106.
189. Сидоренко В.К. Сучасне бачення проблеми політехнічної освіти // Зб. наук. праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка. Серія „Педагогічні науки”. – Вип. 2 (41). – Полтава: ПДПУ, 2005. – С. 80 - 85.
190. Сисоєва С.О. Педагогічна творчість / АПН України, інститут педагогіки і психології професійної освіти. – К., 1998. – 151 с.
191. Слюсаренко Н.В., Кузьменко Ю.В. Формування культури праці учнів основної школи: Методичні рекомендації. – Херсон: Айлант, 2005. – 48 с.
192. Слюсаренко Н.В. Розвиток творчих здібностей учнів на уроках обслуговуючої праці засобами ігрової діяльності: Навчально-методичний посібник. – Херсон: Айлант, 2002. – 148 с.
193. Симоненко В.Д. Технологическая культура и образование (культурно-технологическая концепция развития общества и образования). – Брянск: Изд-во БГПУ, 2001. – 214 с.
194. Скаткин М.Н. О дидактических основах святи обучения с трудом учащихся. – М., 1960. – 69 с.
195. Сорока Г. Управління педагогічною підтримкою // Директор школи. – 2001. – № 34. – С. 11 - 13.
196. Соціологія: Навч. посіб. / За ред. С.О.Макеєва. – 2-ге вид., випр. і доп. – Т-во „Знання”, КОО, 2003. – 455 с. – (Вища освіта XXI століття).
197. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2002. – 560 с.
198. Социология. Наука об обществе. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – 2-е изд. / Под общ. ред. В.П.Андрущенко, Н.И.Горлача. – Харьков, 1997. – 688 с.
199. Статистика: Підручник / А.В.Головач, А.М.Єріка, В.О.Козирєв та ін. / За ред. А.В. Головача, А.М.Єрікої, О.В.Козирєва. – К.: Вища шк., 1993. – 623 с.
200. Стефаненко Т.Г. Етнопсихологія. – М.: Институт психологии РАН, „Академический проект”, 1999. – 320 с.
201. Струманский В.П. Опытническая работа как средство воспитания культуры труда // Школа и производство. – 1981. – № 11. – С. 57.
202. Струманський В.П. Развитие понятия „культура труда” в советской педагогике // Сов. педагогика. – 1981. – № 11.
203. Струманский В.П. Формирование политехнических умений и навыков культуры труда учащихся средней специальной школы: Автореф. дис… канд. пед. наук. – К., 1982. – С. 13.

204. Сухомлинський В.О. Статті // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 1. – 654 с.
205. Сухомлинський В.О. Статті // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 2. – 670 с.
206. Сухомлинський В.О. Статті // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 3. – 670 с.
207. Сухомлинський В.О. Статті // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 5. – 376 с.
208. Терещук А.І., Коберник О.М. Методика проектного навчання на уроках технічної праці в 5 класі: Методичний посібник. Умань: УДПУ, 2006. – 102 с.
209. Терещук Б.М., Туташинський В.І. Трудове навчання: Навч. посіб. для 7 класу спеціальної загальноосвітньої шк. (Технічні види праці) / За ред. Г.М. Неин. – К.: Благосвіст, 2003. – 128 с.: іл.
210. Терещук Г.В. Трудове навчання і виховання у контексті модернізації системи освіти в Україні // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 35. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 172 - 176.
211. Тимофієнко Ю.В., Кузьменко В.В. Українська народна педагогіка і проблеми естетичного виховання шкільної молоді: Навчальний посібник. – Херсон, 1999. – 68 с.
212. Тлумачний словник української мови / Укладачі Т.В.Ковальова, Л.Н.Коврига – Харків: Синтез, 2002. – 672 с.
213. Ткаченко І.Г. Богданівська середня школа. – К.: Радянська школа, 1975. – 273 с.
214. Трудове навчання (обслуговуюча праця). Методичні рекомендації для тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів 11 класу / Упорядники: Л.О.Уруська, А.М.Ждаха. – Тернопіль: Астон, 2002. – 84 с.
215. Трудове навчання: Навч. посібник для 5 класу серед. шк. / В.М.Мадзігон, Г.Є. Левченко, А.І.Воловиченко та ін. – К.: Рад. школа, 1990. – 192 с.
216. Трудове навчання: Навч. пос. для 6 кл. серед. загальноосвіт. шк. / В.М.Мадзігон, Г. Є.Левченко, А.І.Воловиченко та ін. – 3-тє вид. – К.: Освіта, 1997. – 191 с.
217. Трудове навчання: Навч. посібник для 7 кл. серед. шк. / В.М.Мадзігон, А.І. Воловиченко, Г.Є.Левченко та ін. – 2-ге вид., перероб. – К.: Освіта, 1996. – 192 с.
218. Трудове навчання. Обслуговуючі види праці. Підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів / Л.І. Денисенко, О.М.Романчук, О.П.Гнеденко, Н.А.Калініченко, А.І.Романчук, М.П.Туров. – К.: Педагогічна думка, 2005. – 176 с.
219. Трудове навчання: Обслуговуючі види праці: Підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів / Л.В. Климук, Б.М.Терещук, В.І.Туташинський. – К.: Арка, 2005. – 192 с.
220. Трудове навчання. Технічні види праці. Підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів / В.М. Мадзігон, Г.А.Кондратюк, Г.Є.Левченко, О.М.Романчук, А.І.Романчук, М.П.Туров, Н.А.Калініченко. – К.: Педагогічна думка, 2005. – 112 с.
221. Трудове навчання. Технічні види праці. Підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів / Б.М. Терещук, В.І.Туташинський. – К.: Видавництво „Арка”, 2005. – 208 с.
222. Трудовое обучение: Проб. учеб. пособие для 7 кл. сред. шк. / А.К.Бешенков, Е.В. Васильченко, А.И.Иванов и др.; Под ред. П.Р.Атутова, В.А.Полякова. – М.: Просвещение, 1990. – 176 с.: ил.
223. Тхоржевський Д.О. Методика трудового навчання. В 3-х частинах. – К.: РННЦ „ДІНІТ”, 2000. – Частина І: Теорія трудового навчання. – 242 с.
224. Тхоржевський Д.О. Методика трудового та професійного навчання. В 3-х частинах. – К.: НПУ ім. Драгоманова, 2000. – Частина 2: Загальні засади методики трудового навчання. – 168 с.
225. Тхоржевський Д.О. Методика трудового та професійного навчання. В 3-х частинах. – К.: НПУ ім. Драгоманова, 2001. – Частина 3: Методика технічної праці у 5-

9 класах. – 197 с.
226. Тюрина Н.Е. Чудо-кожа. – М.: АРТ-ПРЕСС, 1999. – 112 с.
227. Українська народна вишивка у програмі трудового навчання 5-7 класів: Методичні рекомендації / Укл. Н.Боринець, Б.Ліва, І.Ходзицька. – К.: ІСДО, 1994. – 56 с.
228. Фарапонова Э.А., Калюжная Ю.И. Формирование у подростков мотивов трудовой деятельности // Школа и производство. – 1988. – № 8. – С. 12 - 14.
229. Федотов Г.Я. Сухие травы: Основы художественного ремесла. – М.: АРТ-ПРЕСС, 1999. – 208 с.
230. Филоненко Е.В. Азбука макраме – К.: Рад. шк., 1988. – 64 с.
231. Фірсова І. Формування екологічних переконань учнів на уроках математики // Математика в школі. – 2000. – № 1. – С. 32 - 34.
232. Фомина Н.К. Применение технологической документации на уроках обслуживающего труда // Школа и производство. – 1995. – № 3. – С. 38 - 39.
233. Фомичева Э.А. Начинаем вязать спицами и крючком: Кн. для учащихся. – М.: Просвещение, 1991. – 95 с.
234. Фролов Ю.П. Вопросы физиологии труда дошкольника. – М.: Медгиз, 1934. – 372 с .
235. Ханин Б.М. Формирование культуры труда учащихся на занятиях в школьных мастерских. Автореф. дис… канд. пед. наук: 13.00.02. – М., 1974. – 167 с.
236. Чумак Н.Г. Ознакомление с элементами графической грамоты // Школа и производство. – 1988. – № 11. – С. 56.
237. Шацкий С.Т. Избраные педагогические сочинения: В 2-х т. / Под ред. Н.П. Кузьмина, М.Н.Скаткина, В.Н.Шацкой. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 1 – 304 с.
238. Шацкий С.Т. Избраные педагогические сочинения: В 2-х т. / Под ред. Н.П. Кузьмина, М.Н. Скаткина, В.Н.Шацкой. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 2 – 416 с.
239. Шевченко Г.П. Проблеми формування духовної культури молоді засобами мистецтва // Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні. – Частина 2. – Харків: ОВС, 2002. – С. 112 - 114.
240. Шпак О., Шемякін О., Додонова Г. Відповідальна економічна поведінка учнів: спроба актуалізації і активізації // Молодь і ринок. – 2005. – № 3 (13). – С. 14 - 18.
241. Шипенко Е.Г. Воспитание учащихся на уроках бытового труда // Школа и производство. – 1992. – № 9-10. – С. 20 - 25.
242. Шуляк В. Створення і втілення в життя власних проектів // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2004. – № 3. – С. 8 - 9.
243. Щербак Ф.Н. Профессионально-нравственная культура труда. – М: Знание, 1985. – 64 с.
244. Янцур М. Професійна орієнтація учнів основної школи у процесі трудового навчання // Трудова підготовка у закладах освіти. – 2002. – № 3 (26). – С. 17 - 22.
245. Shultz T. Investment in Human Carital. – N.Y.; L., 1971.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для вчителів

„Ваше ставлення до формування в учнів культури праці”

1.Ваш вік

- до 30 - 40 – 50
- 30 – 40 - 50 і більше

2.Ваша стать_____

3.Яку кваліфікаційну категорію Ви маєте?_____

4.Який предмет викладаєте?_____

5.Який навчальний заклад закінчили і коли?_____

6.У якій школі викладаєте сільській міській

7.Чи зустрічалися Ви раніше з таким поняттям як „культура праці”?

Так Ні

8.Чи цікавить Вас інформація, присвячена проблемам формування культури праці в учнів, вміщена в навчально-методичній літературі?

- завжди цікавлюся; - мало цікавлюся;
- зовсім не цікавлюся; - складно відповісти.

9. Звідки у Вас інформація з цього питання?

- із літератури; - із розмов з колегами чи знайомими;
- із преси та телебачення; - із Інтернету;

своє джерело_____

10.Дайте своє визначення поняття „культура праці”_____

11.Як Ви думаєте, чи потрібно в програму (пере)підготовки вчителя включити питання формування в учнів культури праці в умовах навчально-виховного процесу школи?

Так Ні

12.Чи розглядалася проблема культури праці на педагогічних нарадах (педрадах, методичних об’єднаннях вчителів-предметників та класних керівників тощо) у Вашій школі?

Так Ні

13.Чи підготовлені Ви до формування культури праці у своїй практичній діяльності?

Так Ні

14.Чи є у Вас можливість формувати культуру праці у школярів?

Так Ні

15.Якщо у Вас немає можливості формувати культуру праці учнів, то з чим це пов’язано?

- з матеріальними можливостями; - з рівнем знань з цього питання;
- із ставленням керівництва школи до цього питання; своє_____

16. Чи є у Вас бажання вирішувати зазначену проблему?

Так Ні

Дякуємо за щирі відповіді!

Додаток Б

Анкета для вчителів

1.Яку посаду займаєте?_____

2.Який цикл предметів викладаєте?_____

3.Який предмет Ви викладаєте?_____

4.Серед запропонованих складових культури праці оберіть ті, які на вашу думку є найбільш важливими у процесі формування культури праці учня:

- підготовка робочого місця й утримання його в порядку
- акуратність у роботі
- продуманість роботи
- уміння правильно і раціонально добирати інструменти
- творче ставлення до праці
- взаємодопомога у процесі праці
- уміння аналізувати зразок та умови завдання
- дисциплінованість
- уміння планувати роботу
- швидкість у виконанні навчального завдання
- ритмічність
- уміння економно витрачати час
- трудова моральність
- дотримання правил безпеки і гігієни праці
- естетика роботи
- цілеспрямована робота на уроці
- самокритичність
- взаємоповага
- креслярсько-графічні уміння
- чіткість у виконанні навчального завдання
- уміння здійснювати самоконтроль у ході роботи
- уміння раціонально добирати матеріали
- прояв почуття здорового суперництва
- уміння читати графічну документацію
- трудові уміння і навички
- уміння працювати з підручником
- уміння економно розмічати та використовувати матеріали
- точність виконання роботи
- оптимальний варіант виконання завдання
- прояв кмітливості під час роботи
- прагнення до високої якості праці
- організованість
- вимірювальні уміння
- звичка до високих результатів у трудовій діяльності
- уміння користуватися інструкційними картками
- уміння працювати в колективі

Додаток В
Результати анкетування вчителів щодо визначення ними
основних елементів культури праці

Респонденти / Складові компоненти поняття	Кількість респондентів, які виділили елементи поняття „культура праці”										
	Адміністрація		Учителі початкових класів		Учителі природничо-математичних Дисциплін				Учителі гуманітарних дисциплін		Сере-дній показ-ник
					усього		в тому числі трудового навчання				
	чол.	%	чол.	%	чол.	%	чол.	%	чол.	%	%
підготовка робочого місця і утримання його в порядку	67	65,1	196	79,6	479	99,3	345	97,4	93	84,5	85,2
акуратність у роботі	27	26,2	103	41,8	246	51	232	65,5	55	50	46,9
точність виконання завдання	42	40,7	99	40,2	301	62,4	246	69,5	26	23,6	47,3
продуманість роботи	29	28,1	58	23,5	84	17,4	65	18,3	62	56,3	28,7
правильно і раціонально добирати інструменти	54	52,4	143	58,1	352	73	328	92,6	36	32,7	61,8
творче ставлення	39	37,8	35	14,2	49	10,1	43	12,1	65	59	26,6
взаємодопомога товаришу	12	11,6	6	2,4	8	1,6	3	0,8	-	-	3,3
вміти аналізувати зразок та умови завдання	102	99,1	199	80,8	476	98,7	353	99,7	97	88,1	75,5
дисциплінованість	52	50,4	34	13,8	2	0,4	-	-	9	8,1	14,5
планування роботи	103	100	245	99,5	480	99,5	354	100	109	99	99,6
швидкість у виконанні навчального завдання	23	22,3	24	9,7	132	27,3	125	35,3	21	19	22,7
ритмічність	7	6,7	-	-	201	41,7	201	56,7	-	-	21
економно витрачати час	99	96,1	151	61,3	367	76,1	302	85,3	108	98,1	83,4
трудова моральність	16	15,5	8	3,2	51	10,5	50	14,1	4	3,6	9,4
дотримання безпеки і гігієни паці	101	98	197	80,1	354	73,4	321	90,6	75	68,1	82
естетика роботи	1	0,9	26	10,5	104	21,5	54	15,2	33	30	15,6
цілеспрямована робота на уроці	30	29,1	34	13,8	213	44,1	42	11,8	18	16	22,9
самокритичність	-	-	-	-	3	0,6	2	0,5	2	1,8	0,6
взаємоповага	2	1,9	15	6	9	1,8	7	1,9	9	8,1	3,9

креслярсько-графічні уміння	76	73,7	128	52	376	78	267	75,4	32	29	61,6
чіткість у виконанні навчального завдання	26	25,2	39	15,8	151	31,3	65	18,3	13	11,8	20,5
самоконтроль своїх дій	35	33,9	5	2	204	42,3	198	55,9	4	3,6	27,5
раціонально добирати матеріали	58	56,3	143	58,1	321	90,7	252	71,1	78	70,9	69,4
прояв почуття здорового суперництва	3	2,9	13	5,2	8	1,6	5	1,4	23	20,9	6,4
уміння читати графічну документацію	76	73,8	197	80,1	354	72,6	298	84,1	97	88,2	79,8
трудові уміння і навички	32	31	32	13	254	52,6	200	56,4	49	44,5	39,5
робота з підручником	2	1,9	41	16,6	89	18,4	4	1,1	7	6,3	8,9
уміння економної розмітки та використання матеріалів	69	66,9	141	57,3	330	68,5	246	69,4	63	57,3	51,9
точність виконання	7	6,7	42	17	142	29,4	78	22	27	24,5	19,9
оптимальний варіант виконанні завдання	17	16,5	6	2,4	164	34	97	27,4	5	4,5	16,9
прояв кмітливості під час роботи	4	3,8	1	0,4	179	37,1	164	46,3	7	6,3	18,8
прагнення до високої якості	3	2,9	40	16,2	47	9,7	44	12,4	13	11,8	10,6
організованість	22	21,3	9	3,6	64	13,2	56	15,8	4	3,6	11,5
вимірювальні уміння	68	56,3	194	78,8	363	75,3	306	86,4	62	56,4	70,6
звичка до високих результатів	1	0,9	3	1,2	49	10,1	43	12,1	-	-	4,9
вміння користуватися інструкційними картками	-	-	101	41	142	29,4	142	40,1	42	38,1	29,7
вміння працювати в колективі	103	100	241	97,9	397	82,3	350	98,8	85	77,2	91,2

Додаток Д

Приклади завдань для констатувального експерименту

Завдання для визначення сформованості учнів уміння планувати роботу: Дайте відповідь на запитання: „Чи можливо виконати роботу за даним планом?” При необхідності внесіть зміни.

План роботи під час миття посуду

1. Приготувати мильний розчин.
2. Вимити посуд столовий.
3. Вимити посуд кухонний.
3. Вимити посуд чайний.
4. Очистити від залишків їжі.
5. Просушити посуд.
6. Ополоснути чистою водою.
7. Витерти чистим рушником.

Завдання для дослідження в учнів уміння аналізувати зразок та умови завдання: Розгляньте іграшку та дайте аналіз процесу її виготовлення за такими критеріями: вид виробу, його форма, розміри, головні складові елементи; деталі виробу, основні та допоміжні матеріали для його виготовлення, види з’єднань, послідовність виконання основних технологічних операцій.

Завдання для виявлення сформованості в учнів потреби в організації своєї праці: Назвіть операцію, з якої Ви починаєте самостійне виконання трудового завдання?

- з виконання розмітки на матеріалі;
- з вимірювання та розрахунку необхідних розмірів;
- з вибору і розміщення інструментів та матеріалів на робочому місці;
- з читання інструкційної картки або креслення.

Завдання для дослідження вміння економно витрачати час: Яка з бригад першою приготує бутерброди .

Завдання для виявлення рівня оволодіння учнями умінням читати графічну документацію: Проаналізуйте креслення деталі та позначте на ньому розміри, яких не вистачає.

Завдання для виявлення рівня оволодіння учнями вимірювальними вміннями: Зніміть мірки з подушки та побудуйте викрійку наволочки для неї.

Завдання для дослідження умінь учнів економно розмічати та використовувати матеріали: Зробіть розмітку деталей для виготовлення аплікації з соломки та запропонуйте варіанти використання залишків у подальшій роботі.

Завдання для визначення рівня оволодіння учнями умінням раціонально обирати матеріали: Оберіть із переліку матеріалів ті, які потрібні для виготовлення даних виробів та впишіть їх у відповідні строки:

Виріб	Матеріал
Квітка	
Сумка-косметичка	
Вишита листівка	
М’яка іграшка	

Матеріали: кольоровий папір, проволока, ґудзики, картки, нитки, клей, кольорові олівці, тканина, шило, голка.

Завдання, спрямоване на дослідження умінь учнів правильно і раціонально обирати інструменти: Оберіть серед запропонованих інструментів ті, які необхідні для виготовлення даного виробу (учню треба обрати інструменти, за допомогою яких можна виготовити квітку з паперу, сумку-косметичку, вишиту листівку, м’яку іграшку тощо).

Завдання для виявлення рівня оволодіння учнями креслярсько-графічними вміннями: Виконайте креслення плоскої деталі відповідно до її розмірів за допомогою лінійки і циркуля, дотримуючись стандартів (товщина ліній, масштаб тощо).

Додаток Е

Картка дослідження рівня оволодіння учнем основними елементами культури праці

Елементи культури праці учнів	Рівень оволодіння учнями елементами культури праці									Середній показник
	Експерт 1			Експерт 2			Експерт 3			
	Н	С	В	Н	С	В	Н	С	В	
1. Уміння планувати роботу										
2. Уміння аналізувати зразок та умови завдання										
3. Уміння працювати в колективі										
4. Уміння правильно готувати робоче місце й утримувати його в порядку										
5. Уміння економно витрачати час										
6. Уміння дотримуватися безпеки і гігієни праці										
7. Уміння читати графічну документацію										
8. Вимірювальні вміння										
9. Уміння економно розмічати та використовувати матеріали										
10. Уміння раціонально добирати матеріали										
11. Уміння правильно і раціонально добирати інструменти										
12. Креслярсько-графічні вміння										

Додаток Ж

Приклади завдань для контрольного експерименту

Завдання для визначення сформованості в учнів уміння планувати роботу: Складіть план побудови базисної сітки основи сукні, за отриманими моделями.

Завдання для дослідження умінь учнів аналізувати зразок та умови завдання: Підготуйте проект виготовлення сукні на основі аналізу моделей-аналогів.

Завдання для виявлення сформованості в учнів потреби організації своєї праці: Назвіть операцію, з якої Ви починаєте самостійне виконання трудового завдання?

- з ознайомлення з інструкційною карткою або кресленням;
- з підготовки матеріалів до роботи;
- з організації робочого місця;
- з виконання розмітки на матеріалі.

Завдання для дослідження вмінь учнів економно витрачати час: Хто з Вас першим виконає обробку низу виробу.

Завдання для виявлення рівня оволодіння учнями умінням читати графічну документацію: Складіть характеристику запропонованого креслення виробу (типи ліній, масштаб, розміри деталей, взаємне розташування, спосіб з'єднання тощо), який складається з кількох деталей об'ємної форми.

Завдання для виявлення рівня оволодіння учнями вимірювальними вміннями: Зніміть мірки з фігури людини для виготовлення викрійки сукні.

Завдання для дослідження умінь учнів економно розмічати та використовувати матеріали: За допомогою шаблона виріжіть з аркуша кольорового паперу викрійки деталей сукні, що будуть Вами використані під час моделювання.

Завдання для визначення рівня оволодіння учнями умінням раціонально обирати матеріали: Оберіть тканину механічні, фізичні, геометричні, оптичні, технологічні властивості якої підходять саме для виготовлення одного із запропонованих видів одягу та проставте відповідні номери.

№	Види одягу	№	Вид тканини
1	Спідниця		Вовна
2	Пальто		Лляна
3	Вечірня сукня		Бавовна
4	Чоловічий діловий костюм		Джинс
5	Фартух		Шовк
6	Домашній одяг		Кашемір

Завдання, спрямоване на дослідження умінь учнів правильно і раціонально обирати інструменти: Оберіть серед запропонованих інструментів ті, які необхідні для приготування наступних кулінарних страв та впишіть їх у відповідні строки:

Кулінарна страва	Інструменти для приготування даної страви
Макаронна запіканка	
Рибні котлети	
Вареники	
Бісквіт	

Перелік інструментів: мірна склянка, миска, ложка, каструля, друшляк, ніж, сковорідка, ножиці, виделка, м'ясорубка, форма для випікання, обробна дошка, шумівка, тертка, лопатка, духова шафа, міксер.

Завдання для виявлення рівня оволодіння учнями креслярсько-графічними уміннями: Виконайте креслення виробу з різьбовими з'єднанням.